

Fekete Csaba

Az interjút készítette: Bartha Ákos
Szerkesztette: Kádár Judit
Debrecen, 2013. április-június

Van, amire igen élesen emlékszem zsenge gyermekkoromból. Kodolányi János írásait olvasva elevenedett föl ez bennem ifjúkoromban. Ő aprólékosan és kíméletlen őszinteséggel részletezte gyermekora hullámzó érzelmi világát önéletrajzi írásaiban. Azt az életben nem fogom elfelejteni, hogy milyen gyönyörű szarvasbogarak nyalogatták a körtefa szivárgó nedvét, hogyan küzdöttek egymással a hímek összeakasztott rágóval, hogy alátaszítsák egymást az ágról, és mekkora acélkék színű dongók röpködtek a tavaszi virágok között. Bennem az emlékek egy idő múlva valahogy összegződnek. Viszont a könyvek, a könyvekből elorzott szavak élménye – minden szó, amit addig nem ismertem – már gyermekként megragadt bennem, azzal együtt, hogyan beszéltek az emberek a Szamoshát tájszólását szülőfalumban; ezekből érett össze, hogy mit jelent egy-egy ember. Ehhez tudat alatt biztosan hozzájárult, hogy én valamilyen igazodás-póznát kerestem apa híján. Nekem gyermekként soha nem hiányzott az apám, mert nem tapasztaltam, mit jelent az, ha valakinek van apja. Ott maradtunk magunkra, a tágabb család nem sokat törődött velünk, tehát azt sem tapasztaltam meg, milyen támasz a közeli rokonság. Nagyapám volt apám valamilyen pótléka, ameddig élt. Alig hatéves voltam, mikor meghalt. Az megmaradt bennem, hogyan beszélt, mit mondott, amikor haragudott rám: „Megráglak, te fiú!”. Haláláig minden foga megvolt, láttam, hogy harapott el egy pénzermét halála előtt néhány héttel. Szálegyenes volt hetven évet meghaladó korában is a termete.

Nagyon sok mindent tényleg nem volt kivel megbeszélnem. Sokáig nem is igényeltem ilyesmit. Nagyon zárkózott voltam, tele szorongással, gátlással. Ehhez még hozzájárult az anyaági örökség. Nagyanyám szégyenlős falusi parasztasszony volt, és ez akaratlanul is ráakódik a belső ember viselkedésére. Ha elküldtek a boltba, óriási szívdobogással járkáltam oda-vissza az ajtó előtt, míg végre rá bírtam magam szólni, hogy be is lépjek, bent ne csak makogjak, hanem tisztességgel köszönjek. Viszont egészen kora gyerekkoromban kialakult bennem – minden

félénkségem és zárkózottságom ellenére – annak a felismerése, amit Krisztus mond a tanítványoknak: „Ne aggodalmaskodjatok, hogy míg mondjatok, megadatik abban az órában, amit el kell mondanotok!” (Máté 10, 19) Biztos voltam abban, hogy ha valamilyen válságba, élet-halál helyzetbe kerülök, akkor lesz valamilyen mentő ötletem — mindig volt is.

Családom

Nagyon kevés írásos feljegyzés maradt meg a családomról. Annyi minden elveszett, pedig anyám rokonságában nemzedékeken át falusi bírók voltak. Könyveikből még néhány 17. századi könyv is lapult a padláson a nagy falióra mellett, meg kisládákban. Felfedeztem kis elemistaként. Olvastam Markalfot¹ meg Trója-regényt, széphistóriát (címet, írot nem néztem még akkor), hat vagy hét éves koromtól mindent elolvastam, amit megkaparinthattam. Régi iratokat is böngésztem. A valószínű azonosítást csak néhány könyvről mondhatom el, mert ezek mind odavesztek. Mikor majd jó egy évtizeddel később Adyról tanultam, eszembe jutott, azt olvastam róla valaha, hogy eddig meg nem állapított módon adott ritmust verseinek. Költészettani könyv juthatott a kezembe, talán Riedl Frigyes² vagy valamelyik követőjének munkája. Amikor jöttek a rettenetes idők – a padlások lesöprése, mikor mindent elrabortak –, anyám egyik éjjel rémületében elégette szinte az összes családi iratot, apám tiszti vállrojtját, cserkésztszti igazolványát meg bármit, amitől tartott. Rettegett, mert ha megtalálják, terhelő bizonyítéknak számít, internálnak bennünket. Én akkor tizenegy, legfeljebb tizenkét éves lehettem.

Anyám Darnón született. Családja apai ágon valahonnan Kárpátaljáról (Beregből és Ugocsából) eredt. A 17. században leköltöztek Szatmárba. Ezen az ágon (anyám anyai ágról szintén szatmári) így az én közelebbi pátriám a Szamosshát. Apám anyai ágon az Iklódiak leszármazottja. Apai nagyapám családja szabolcsi volt, amennyire tudom. A Felvidéken valamelyik egyházközségben talán megvan ma is néhány klenódium [*kehely és egyéb úrasztali felszerelés*], ezeket a 17. században az Iklódi család valamelyik ága ajándékozta. Arra is emlékszem halványan, hogy gyerekkoromban bementünk anyám egyik rokonához Darnón – csípős kora őszi szél fújt, káposztás rétest sütöttek –, és ott volt a kutyabőr a mestergerendán. Anyai nagyapám családja, az aszalai Szűcsök Ungvár és Nagyszőlős vidékéről valók

valahonnan, onnan vezetett útjuk Szatmárba. Egyik ükapám egykor pataki diák volt. Róla azt mesélték a felnőttek – füleltem, azt hitték, alszom –, hogy ő évente többször oda-vissza megtette gyalog az utat a Túr meg a Szamos gátján Patak és Szatmár között. Gyalogolt a töltésen végig, és sokféle gyümölcs magoncot [*gyümölcsfa csemete*], oltványt, könyvet hurcolt a tarisznyájában. Agglegény maradt. A család közeli-távolabbi ágának szétsztozotta mindenét.

Nagyanyám családja, a Bence ág szintén szatmári volt, valamelyikük távoli rokona volt, ahogy mondogatták, a Jánton lakó grófnak. Mesélték erről a grófról, hogy elkártyázta, elmulatta a vagyonát. Udvarolt egy színésznőnek, aki egyszer meglátogatta, de még soha nem szánkózott. Erre a gróf hozatott két vagon cukrot, leszórta a falusi állomástól a porba, és vakító nyári hőségben szánkóval vitte végig udvarházába imádoztját. Persze a szegények utánuk eredtek, és kaparták össze a porból a cukrot.

Anyám polgárit végzett Debrecenben, a Dóczyban. Öccse fiatalon meghalt. Aratáskor hideg vizet ivott, jött a tüdőbaj. Akkor még nem tudták megmenteni. Pedig hordták Csízbe gyógyfürdőre, volt néhány pohár meg egyéb emlék tőle, ezek is eltűntek később.

Iklódy nagyanyám családjából a leleszi konventben³ van az egyik felmenő eltemetve. Reformátusok voltak, de volt köztük, aki rekatolizált. Nagybátyám úgy magyarázta, a többiek ekkor *segítették neki meghalni*. El is veszítették birtokukat.

Apám, Fekete Gyula Őrben született. Heten voltak testvérek: két fiú, öt lány. Apai nagyapám lelkésznek szánta, ő is erre készült már gyermekként, de aztán eltántorította egy rossz tapasztalat. Legátusként prédikált valahol a Felvidéken, és a helyi gyülekezet korhely papja berúgatta. Ezért a tanítói pályát választotta, két évet vesztett ugyan; átment a prepákhoz [*tanítóképzősök*], előbb a református gimnáziumba járt, de nem ott érettségizett, hanem tanítói oklevelet szerzett. Ballagási képe megmaradt. Attól kezdve soha többet egy korty bort meg nem ivott; emelte poharát, aztán érintetlenül letette. Nem lett belőle lelkész, de tanítóként rendszeresen prédikált. Az 1930-as évek elején volt prepa a pataki képzőben. A

többiekhez képest két évvel idősebben végzett, ennyivel előbb kezdhetne volna a tanítóképzőt és tanítói pályáját.

Újszászy Kálmán⁴ bácsit látásból én gimnazista korom óta ismertem. Akkor már a Nagykönyvtár munkatársa voltam, amikor beszélgetés közben egyszer hirtelen megállt: „Hát én tanítottam apádat!” – a vonásaimból ráismert. Kálmán bácsi sokáig a pataki Tanítóképzőben volt vallástanár és filozófia tanár, a cserkészéletet is ő vitte oda, ebből született a falukutató mozgalom és a máig híres adattár. Apám is cserkészvezető volt, láttam gyermekként igazolványát, cserkészkönyvét. Rézcsatos cserkészövét *Légy résen* felirattal, sokáig őrizgettem. Valamelyik könyvéből tanultam meg, hogy a cserkészek balkézssel fognak kezét, azért, hogy ügyesítsék sutábbik kezüket.⁵ Én már nem lehettem cserkész, reánk tört az úttörő mozgalom. Balom ügyesítését gyerekkorom óta gyakoroltam, például állandóan balkézssel mosogattam. Annyira megszoktam, hogy van egy csomó dolog, ami nekem balkézssel jobban esik, mint jobb kézzel, tehát csaknem kétkezes vagyok.

Nagyapám úgy felháborodott a fia döntésén – mert nem teológiára ment, hanem a tanítóképzőbe –, hogy ha ki nem tagadta is kedves fiát, attól kezdve egy fillért sem kapott. Apám magát tartotta fenn: tanítványokat vállalt, összekuporgatta tandíját. Egyszer találkoztam a nagytemplomi kántor, Sepsy Károly⁶ édesapjával. Elmesélte, hogy apám tőle kért 20 pengőt útiköltségre, így utazhatott el első tanítói álláshelyére, Tunyogra, annyira pénz szűkében volt. 1937-ben feleségül vette anyámat, utána Rozsályban lett kántortanító. Szinte hetenként prédikált a templomban; a hétköznapi istentiszteleteket többnyire ő végezte. Principálisával, dr. Csányi Lászlóval – aki előbb Szatmáron volt vallástanár, és teológiai doktorátust szerzett, tehát nem volt akárki – nagyon jóban voltak. A faluban görög katolikusok is laktak, és úgy hallottam, apámat mindig hívták, ünnepeken ment is hozzájuk énekelni – hogy honnan szerzett jártasságot a görög katolikus liturgiában, azt én nem tudom. Láttam a református parókia küszöbe alatt a gödröcskét, oda ásták el ketten Csányi Lászlóval a régi úrasztali kelyheket, mikor a front közeledett.

Egyszer anyám mondott valamit arról idős korában – ő nekem ilyesmiről nem beszélt korábban, a szülők féltek akkor továbbadni a terhelő dolgokat, nehogy gyanútlanul kikotyogja a járatlan gyermek –, hogy törvénytelenül, valamilyen jegyző fia helyett

sorozták be apámat. Tudniillik gyerekes tanítót, akire szükség volt, és aki már letudta a karpaszományos szolgálatot, nem lehetett volna a frontra küldeni. Nem tudom, így volt-e, de hát ezt már úgyse lehet kinyomozni. 1942-ben, alig két és fél éves koromban láttam apámat utoljára, mikor hazaengedték a frontról szabadságra. Valami furcsa módon emlékszem, négykézláb közlekedtem felfelé a lépcsőn, bementem a tanterembe, ahol tanított, ott volt a kerékpárja falnak támasztva. Én addig ügyetlenkedtem, hogy felborítottam. Aztán jött egy zörgő szekér, és valamelyik gyerek felvett, hogy az ablakon kilássak. Ez az utolsó és egyetlen emlékem.

Maiaknak alig mond valamit Voronyezs. Nekem igen. Apám ott volt katonatiszt, tartalékos, ha jól gyanítom, géppuskás vagy aknavető szakaszban is szolgálhatott, ezt régi fényképek miatt gondolom. Lehet, hogy elő is léptették; ez már bizonytalan, erről nem került elő dokumentum.⁷ A híres voronyezsi pergőtűzet⁸ még túlélte, de aztán soha nem tudtuk meg, hogy mi lett vele. Egyszer jött egy üzenet, de cenzúrázott hírből nem lehetett megtudni biztosat, mert a légerekből – ha hadifogoly volt – mit volt szabad közölni? Annyit, hogy jól van, egészséges, családja ne aggódjék. Mint gyerek hallgattam, elbeszélték a felnőttek, hogy mikor visszavonultak a veszített ütközet után, és bevagonírozták a századát, ő tisztársaival szánon indult nyugat felé. A partizánok kilőtték a vonatot, de ő akkor még életben maradt. 1943 januárjában tűnt el. Ennyit tudunk. Németül tanult pataki diákként, és volt német barátja is, egy keveset tanult angolul és franciául is. Oroszul hamar, néhány hónap alatt megtanult annyira, hogy kihallgatásokon tolmácsolt. Mint kántortanítót, érdekelte az orosz zene. Hallottam, azt is mesélték, hogy mihelyt a fegyverek elhallgattak, kiugrottak a lövészárokból, együtt táncoltak az oroszokkal a tüzet szüntess parancs után.

Apám bevonulása után, körülbelül három éves koromtól kezdve Gacsályban éltünk az anyai nagyszülők házában. Állandóan vártuk haza apámat. Még tizenöt év múlva is. A húgom talán ötéves lehetett, amikor egyszer megkérdezte: „Édesanya, édesapa is néni?” Anyámat nagyon megviselte a reménytelen várakozás – hiszen az évek multával már csak arra számíthatott, hogy apám úgyse fog hazakerülni soha –, de ennek ellenére nem volt hajlandó arra, hogy holtta nyilváníttassa. Egyszer, még az 1950-es évek elején valamilyen szerelő bejött hozzánk, meglátta a srapnelhüvelyből készült vázákat, és megszólalt: „Hát én is ott voltam!” – ő három vagy négy év múlva

hazajött a fogságból. Volt apámnak olyan legénye – egyszer anyámat meg is meglátogatta –, aki öt év múlva szabadult haza. Aztán hallottam olyanról, aki háromszor szökött meg valahonnan Szibériából, eljutott Magyarország határáig, ott elkapták és visszavitték. Negyedszer is megszökött. Akkor már hazaengedték. Én is sokáig vártam, hogy hátha egyszer megtudok valamit szegény apámról, legalább azt, hogy hol halt meg, vagy hol temették el. Elmentem volna a Don mellé, ha ott nyugszik valahol. Ki tudja, elvihették Szibériába, ha nem halt meg hamar, és talán kolhozelnökként fejezte be az életét. Ki tudja?

Apámék heten voltak testvérek, de csak nagybátyám és egyik nagynéném volt, aki ránk nézett, amikor magunkra maradtunk. Nagynéném maga is érezte, milyen lehet az életünk. Erdész férje is hadifogoly volt évekig. Nagyszőlősen volt jegyző János bátyám – apám öccse –, a felesége meg tanítónő. A háború alatt átmenekültek Magyarországra. Egy kis nyírségi faluban, Nagyhalászon húzták meg magukat attól fogva. János bátyám évente egyszer–kétszer rendszeresen megkeresett bennünket, időnként levelet is váltottunk. Egyik nagynénémen kívül ő volt az egyetlen apám testvérei közül, aki ránk nyitotta az ajtót. A család többi része jó körülmények között élt, a hírek szerint tehetősek voltak, és a szegény rokon kolonc. Jó túladni rajta. Az is igaz, hogy apámék nyírségiek voltak, távolabb éltek tőlünk, a lányok férjhez mentek, máshova költöztek; ez is közrejátszhatott abban, hogy nem kerestek bennünket. Nekünk sem volt könnyű kimozdulni. Anyám ott maradt egyedül. Egyszer teljesen véletlenül összefutottam valahol egyik unokatestvéremmel, és akkor derült ki, hogy rokonok vagyunk; ő akkor polgármester volt. Talán azért nem érdekelt engem soha a családtörténet, mert ilyen tapasztalatok miatt számomra ez nem volt valami vonzó téma.

Apai nagyapámat, ha jól emlékszem, ötéves koromban láttam utoljára, talán már a következő évben meghalt. Őrben egy igen nagy kutya, valami kuvaszféle fogadott az udvaron. Én nem nagyon félttem a kutyáktól, de attól nagyon óvtak, veszélyes volt. Nagyanyám élt tovább, de ő meg valamelyik gyerekénél lakott, így azután többé nem találkoztam ővele sem. Tucatnyi unokatestvérem közül nyolccal, vagy kilenccel soha nem is találkoztam. Őrben soha többé nem jártam. Amikor az ember megtudja, hogy elkerült onnan mindenki, és minden elpusztult, amit gyermekként látott, és ami emlékei miatt odaköthetné, egyszerűen nem bírja rávenni magát visszalátogatásra.

Húgom 1942-ben született, két évvel fiatalabb. Tanítóképzőt végzett Debrecenben, aztán egy pár év múlva elvégezte az egri tanárképző főiskolát. Egy ideig tanított, később átment a gyermekvédelem területére, onnan ment nyugdíjba. Gyermekvédőként dolgozni elég kemény dolog – nagyon ritkán is beszélt róla, mert mindig megviselte az a rengeteg tragédia, amellyel ismételtén találkozott –, a családokat látogatni, az állami gondozott gyermekek ügyét intézni.

Gyermekéveim Gacsályban

Hároméves koromtól kezdve a pár száz lelkes szatmári kisközségben, Gacsályban éltem, szülőfalumban, az úgynevezett Szamosháton. Ez a Szamos és a Túr közötti hátság. Anyai nagyapámék fogadták be lányukat két félárvajával. Tekinthették volna anyámat hadiözvegynek, de nem mondták így. Gacsály közel van Csengerhez, Szatmárhoz is. Rozsály három-négy kilométerre lehet, a másik irányban pedig ott van anyám szülőfaluja, Darnó. Arrafelé csupa ilyen kisközségek voltak. Mikor kisgyerek voltam, egy darabig még nem zárták le a határt. Nagyapám, 1946-ban halt meg, gyakran rám szólt: „Gyere, fiam!” – előhozta faragott erdélyi kisszekerét, befogott, mentünk Szatmárra. Amikor lezárták a határt, többé nem volt átjárás – kishatár-forgalom, ahogyan ma mondjuk –, onnantól kezdve valóban a végeken éltünk, határállomás lett Zajta. Jóval később jutott eszembe, milyen nagy különbség volt addig: citromot, narancsot például lehetett kapni Szatmáron, amikor én még kicsi voltam, a húgom viszont tanítóképzős korában evett először narancsot. Megmaradt emlékeimben a Lánchos templom⁹ neve is, de a kép elmosódott, nem ismertem rá, mikor sok-sok év múlva megláthattam,

Falvakban földút és kövesút (makadámút) volt még akkor csupán, közművesítésről nem is álmodtak, a villanyvilágítás bevezetése is később kezdődött. A házunkkal szemben, az út másik oldalán volt a gőzmalom és olajütő¹⁰, onnan szereztünk olajat, mikor a háború utáni években gyakran hónapokig nem volt petróleum sem. Olajméccsessel világítottunk. Vásárokra Csengerbe jártak falunkból, vagy Szalkára, Gyarmatra, mert a vasútvonal mellett laktunk.

Rozsály közel esik Romániához (Zajta ma határközség), ott – és egyik-másik szomszéd faluban, például Császlón –, görögkatolikusok és vegyes családok is éltek. Gacsály színmagyar, szín református falu volt, csupán néhány katolikus élt közöttük. Én ezért nem tapasztaltam olyan ökumenét, amelyet Bütösi János¹¹ bácsi beszélt el gyermekkoráról. Vegyes vallású településeken volt a falunak katolikus vége meg a református vége. Mentek haza az iskolából, tudták, hogy a reformátusok ezen a járdán mennek, a katolikusok a szemköztin, időként meghajigálták egymást, ezzel le volt tudva az ökumené.

Falusi kisnemes őseim, kisbírók nemzedékei közül azok, akikről hallottam, iskolázottak voltak, Patakon tanultak. Az a fajta kisnemesi réteg lakott az apró falvakban, amelyik éppúgy túrta a földet, mint bármelyik béres vagy kisparaszt, de azért ki is emelkedett a paraszti sorból, jobb gazda volt, olvasott. Volt padlásunkon is egy több nemzedéken át tükörsimára csiszolódott tölgyfa bot, valamelyik családbeli bírótól maradt. Később legációba szívesen mentem szatmári falvakba. Tapasztaltam, mennyire más ezeknek az embereknek a szemlélete. Összetartottak. Háború után nagyapámnak nem maradt, csak egy lova – hat lovát elvitték, csak egy kanca maradt, mert kiscsikója volt –, de ha valakinek kellett, sokszor kölcsönadta ezt az egy lovát is, aminek Sári volt a neve.

Szülőház

Mi a falu szélén laktunk. Nagy, kertes udvarban. A házunkkal szemben volt egy kis akácfával benőtt domb, zsidó temető, néhány sírkővel. Gyerekkoromban csak az elhurcolt és odaveszett szódás vagy boltos egyetlen fia volt zsidó Gacsályban.

Nagyapám körülbelül ötven holdon gazdálkodott. Mire én tudtam volna, mennyi egy hold föld, akkorra elvették. Gyümölcsöskertünk folytatásaként a mező szélében szántó és kaszáló tartozott a portához. A föld több tagban volt, például a Hargasfa felé, ami a feltűnően görbe, horgas – vagy horog, Szatmárban *harog* – alakú, öreg fáról kapta a nevét. A tagok ilyen szép neveit soká őriztem magamban, de emlékeim közül több olvasmányokból is eredhet.

Az udvarunk is legalább másfél holdas volt, azon épült a háromszobás ház, nyári konyha és egy-két melléképület: istállók, nagy csűr és szárítópajta. Sokan termeltek dohányt, bizonytal nagyapám is, vagy kölcsönadta szárításra a csűrt. Délre néző tornác húzódtott a ház előtt, középen kiugró nagy verandával. Ezt a tetőig befutotta a lilaakác meg a klemátisz. A nyári konyha hátulsó részén aszaló is volt, sütőházzal meg katlannal. Lekváfőzés, szapulás, zsírsütés, hurkafőzés helye. Volt disznónk, egyik téli reggelen közeli ismerősök összejöttek disznóvágásra, én is ott sertepertéltem. Nyolc-tízéves lehettem. Egyszerre a megszórt disznó – már égett a hátán a szalma – felugrott, nekirohant a sövénynek. Elkaptam a farkát, vonszolt maga után. Utána mondták fejcsóválva az emberek, hogy mertem ilyet csinálni, elharaphatta volna a disznó a karomat!

Jó ötven méteres út vezetett az árkon és hidacskán túlról a házunkig. A telek sarkán igen szép kerek tölgy nőtt, a kiskaput meg egy óriási nyárfa árnyékolta be. Az út mellett kétfelől sűrű jázminbokrok sorakoztak a szőlőlugas mögött. Jukkák is nőttek a virágágyás szélén. Telis-tele volt gyümölcsfával a ház környéke meg mögötte a kert. Szilva, többfajta cseresznye, meggy, alma, körte... hatalmas somfa is állt elől az udvar sarkában, magas törzse felett kosáralakban szétnyílt ágakkal; szerettem ott üldögélni, képzelődni. A somlekvár ízét is őrzöm (sok év után erdélyi vásárosok hoztak Debrecenbe, vettem is két üveggel). Emlékezetből összeszámoltam vagy harminc évvel később, hogy legalább tízféle körtefa érlelte gyümölcsét a kertben; kora tavasztól őszig minden hónapban érett valamelyik. A rokonságjáró atyafiak hordták, oltották, ezért volt ennyi fajta körtéje nagyapámnak, korai, búzával érő és őszi körte. Kétszátú kamránk kulcsos ajtajához középen, néhány lépcsőn jutottunk; az egyik oldalon mindenféle szerszámokat aggattak fel, a másikon a búzás, árpás hombár volt, ahova az őszi körtét dugdostuk a szemes termésbe, ott ért meg karácsony tájára a gyönyörű, finom császárkörte meg más későn érő fajta. A házhoz legközelebb álló fán nagyon jó körte volt, azt méz körtének hívtuk; a faluban senki udvarán nem érett olyan. Arra a körtefára gyűltek minden tavasszal a hatalmas szarvasbogarak, és nyalogatták a szívargó nedvet. Röpködtek a virágzó fákon az acélkék színű dongók. Nagyon ritkán láttam azóta kékdongót, hogy elkerültem szülőfalumból.

A lekvárfőzés úgy folyt, hogy reggeltől szedtük a gyümölcsöt kosarakba. A lekvárt szép nagy szilkékben [*széles szájú, nagy cserépedény*] rakták el télire, ezeket is előkészítették, majd kezdődött a kavarási kora délután a katlanra helyezett rézüstben. Világosodott hajnalban, mikorra kifőtt a lekvár. Állandóan kavarni kellett éjszaka, nehogy leragadjon, odasült volna a cibere [*gyümölcslé, híg lekvár*]. Mikor kihűlt, akkor el lehetett tenni a kamrába.

Kamaránk talpasházként¹² épült. Jókora káposztáskövekre vastag gerendákat fektettek, arra ácsolták a gerendavázat, közeit sövényvel befonták, betapasztották szalmás sárral, és lemeszelték. Kiemelkedett a talaj fölé jó fél méterrel, az aprójóság, tyúkok és kacsák ez alá mindig bemenekülhettek eső előtt, ragadozó madár előtt, kipirgálhattak ott naphosszat a csibék és kotlók, aludhattak, míg esett. Egyik télen mindig ugatott a kutyánk éjjel. Nem tudtuk, miért. Aztán egy deres reggelen látom a konyha északra nyíló ablakából, hogy egy gyönyörű, lombos farkú vörös róka sétál végig a kerten. Beköltözött a kamara alá, ott lakott egész télen. A kutya nem mert bemenni hozzá. Nagy hím róka volt, de a tyúkokat nem bántotta – be voltak jól zárva éjszakára az erős deszkából készül és jól tapasztott tyúkólba.

Dereng emlékemben a hordós káposzta taposása. Szépen legyalulták finom apróra, nagyanyám zsenge tölgyfaágot, borsikafüvet és egyéb gyógynövényeket, birsalmát és tormát is tett bele. Szüleitől tanulta a receptet. Aztán ráhelyezték a hordó tetejére a lezáró deszkát, arra meg egy nehéz káposztáskövet, hadd érjen össze.

A nyári konyha mögött lapult a sütőház. Kemencében ott sütötte nagyanyám a kenyeret. Dagasztott, kovászolt, a tésztára pedig kelesztés után keresztet rajzolt – hiába, reformátusok vagyunk. Hajnalban befűtötte a kemencét, a kaparékból a kenyér után kapros lángos készült – micsoda nagyszerű íze volt! Igazi jó szatmári búzakenyeret sütött a faluban mindenki, hasonlót az alföldi kenyérhez. Krumplit is dagasztott bele. Két-öt kilós kenyereket sütött, amekkora a kemence száján befért-kifért. Kéthetes korában sem savanyodott meg, nem is száradt ki, az íze sem változott el. A nagyszerű kenyérillat, a régi ízek máig kísérik. Debrecenben egyszer mondtam is nagyanyámnak – akkor már hetvenes éveiben járt –, hogy majd én bedagasztok. Ő mérgelődött rám: „Úgyse tudod te azt!” Hozzáfogtam, sikerült.

Csodálkozott, de láttam elégszer, hogyan kell dagasztani. Sok-sok ilyen öntudatlanul felszívódott emlék tapadt meg bennem.

A téeszésítés után csak a telek ház körüli része maradt. A kaszálót, szántóföldet és az udvar másik felét (ólat, csúrt) államosították. Mindenki úgy mondta, elvették. Tönkretették az istállót hamar, talán össze is dőlt, mikor eljöttünk Gacsályból. A téeszbe csődítettek között akadt nemtörődöm mezei munkás, gondatlan gazda.

Gyerekkoromban soha nem féltem. Tízéves koromtól gyakran elkóboroltam este a határba, sötétben is; és ha a lábam alól felugrott egy nyúl vagy kakatolva felrebbent egy fácán, akkor sem ijedtem meg. Csillagos éjszaka, nagy kerek ég (Balassi)... Ezek az emlékek mind együtt vannak, és még most is fel tudom idézni, hol volt az udvaron az a nagy, kidőlt fa; gyökereinek a helyén maradt egy horpadás, és egy bokor nőtt fölé. Gyakran ott olvastam lappangva. Kereshettek, teljesen eltűntem, hiába mérgelődött nagyanyám, két méterről sem látta, hogy ott vagyok.

A sarki kerek tölgyfán a sárgarigófészket egyszer addig dobálták a kószáló gyerekek, hogy egyik kisrigó kiesett. Hogy, hogy nem, lombos bokorra zuhanhatott, nem esett baja. Rátaláltam, felneveltem. Füttyültem neki állandóan, legyet, bogarat fogdosztam, kerestem pondrót, gilisztát. Éjszakára kalitkába tettem, el ne vigye a macska. Felnőtt, csak a nyakán különböztette meg a fészekben nevelkedett rigóktól egy csupasz rész, mint a kopasznyakú tyúknak. Elrepült a többi rigó után egyre többször, mikor megtollasodott a szárnya, de ha megéhezett visszatért. Evett egy-két falatot, és huss, ismét repült. Ezért aztán igyekeztem elkapni, és nem engedtem, ameddig tele nem tömtem a begyét. Egyszer végleg eltűnt. Elszállt a többi rigóval Afrikába. Onnan tudom, hogy következő évben, mikor a vándormadarak érkeztek vissza, az én Pityunak nevezett sárgarigóm hirtelen hangosan rikoltozva megjelent, lecsapott a magasból, körülöttem repkedett egy darabig, meg a tornác fölött. Nem szállt le többé. Tehát el kellett jutnia Afrikába a telelőhelyre, túlélte, visszarepült; sikerült rigóvá nevelnem.

Az utolsó bokrot is kivágták

1944 őszén kisgyerekként állandóan ott mászkáltam az orosz katonák meg az udvarra beállt tankok között. Sehogyan sem tudtam megérteni, miért félnek a felnőttek. Annál is inkább nem, mert a rémülten összebújt családot megszemlélte egy tiszt kintről, közel hajolva az ablaküveghez erősen csóválta a fejét, és méltatlankodva ismételte: „Magyarszki, magyarszki!” Tanúja voltam, ahogy a kozák tisztek lóháton karddal vívtak, melyiküké legyen nagyapám faragott erdélyi kisszekere. Szatmárnémeti bombázásakor – 10-15 kilométerre volt tőlünk légvonalban – fénylett az ég, dobálták le a Sztálin-gyertyákat. Nekem szép élmény volt, soká szerettem volna nézni, értetlenkedtem, miért kell nekünk bebújni a fák alá egy bunkerbe. Aztán jöttek a kozák előőrsök – usankában, lóháton –, örvendezve szaladtam és bejelentettem anyámnak, hogy lóhátasok jönnek. Megrémült a család. Kezdődött a felszabadítás. Elvitték nagyapám hat lovát. Maradt egy kanca, mert kiscsikója volt. Néhány hónap múlva elvitték az anyját, de hetek múlva – talán a Tiszán túlról, nagyon messziről – hazajött a csikójához egy éjszaka. Arra ébredtünk, hogy kapálja az istálló ajtaját. Aztán elvitték a megnőtt csikót is katonalónak.

Gyerekfejjel azt sem tudtam megérteni, mi a csudának várják állandóan az amerikai ejtőernyősöket. Mert elterjedt a hír, hogy majd jönnek, és aztán megváltozik minden. Hát nem jöttek. Azóta sem.

Elvonultak a német és az orosz csapatok. A rozsályi végvár¹³ épen maradt. Utolsó emlékem az üszkös falak látványa. Felgyújtották. A községbeliek. Nem az oroszok. Kerékpárral jártam át, 3-4 kilométer volt a távolság a szülőfalum és Rózsály közt. Hétéves lehettem, mikor utoljára átkerékpároztam. Akkorra az Izsák-kastélyt nem csak szétlopták, elvitték, amit csak lehetett, kivágták az utolsó bokrot is a következő évben, semmi nem maradt az arborétumból és a könyvtárból, amit apám rendezett. Mondták, valaki évszázados körtefa bútorból ácsolt disznókarámot. Beszántották a kastély helyét is, semmi nem mutatta többé, hogy ott valaha végvár állott. Nem is szántam rá magamat soha többé, hogy Rózsályba visszalátogassak.

Már 1943-tól, amint közeledett a front, sokszor majd' kiesett a vonatból a menekültek áradata. Nálunk is szálltak meg erdélyiek; ők később talán visszamentek, de volt, aki

soha nem jutott vissza falujába, szülőföldjére. Mikor később a határt lezárták, és már nem lehetett átjárni, voltak ideát rekedtek. Sok családban okozott ez maradandó keserűséget. Egyszer egy távoli rokont beszállásoltak hozzánk. Meg se moccantam, hallgattam fél éjszaka, hogy mit beszélgetnek anyámékkal. Olyanokat, hogy eljön az idő, amikor nem lesz pénz, hanem – a marxi elv szerint, ilyesmiket is emlegettek – mindenki képessége szerint dolgozik, és mindenki szükséglete szerint kap meg mindent. Sok rémítő dolog is elhangzott. A katyni mészárlásról¹⁴ is hallottam valamit. Azt már nem tudom pontosan, mikor, és nem is ezzel a névvel, hogy Katyn, de beszéltek a felnőttek – talán valamelyik hazatért hadifogoly –, hogy ott kiirtották a lengyelek tisztikarát. Nem gondolták azt, hogy én hallgatom és hallom a beszélgetést, és azt főleg nem, hogy valamit meg is értek belőle.

Emellett persze ott volt az a fajta gyerekkori élmény is, hogy még nem ismertük a veszélyt. Jóval az úgynevezett felszabadulás után, valamikor '46-ban lehetett, mikor nagyapámék észrevették, hogy én összegyűjtöttem egy csomó eldobált töltényt (géppuska, puska, revolver), piros fejű, tehát robbanó lövedéket is, meg kézgránátokat, amit csak találtam. Eldugdostam, játszottam velük hetekig. Befedtem mohával, kővel vertem őket sorban a földbe – felrobbanhattam volna. Egyszer aztán húgom elárulta anyáméknak. Egy nagy vesszőkosárral vitték el a töltényeket, kukoricagránátot és egyebet, elásták valahol a kert végében, engem meg bezavartak a házba és bezártak, nehogy tudjam, hova ásták el. Találtam később az egyik ereszbe bedugva egy forgópisztolyt is. Jaj, de megrémült anyám, mit tesznek velünk, ha valahogy megtudják. Semmi közünk nem volt hozzá, csak valaki oda rejtette.

A padlásról sem volt mit lesöpörni a rekvirálóknak

Állandó félelem bujkált a légkörben. Mindenütt terjengett, mindenütt érezte az ember, a gyermek is, mint a kojtoló füstöt. Mindenki tudta, jönnek az új emberek – lehetőleg iskolázatlanok, sokszor rossz gazdák, korhelyek, börtönből szabadultak –, akiket odatesznek valamilyen vezető állásba, és akik azt csinálják, amit várnak tőlük, vagy amit súgnak nekik felülről, azaz a pártból.

1945/1946-ban a tagosításkor nagyapám már csak az udvaron és a gyümölcsösben dolgozott. Földjét elvették mind, csak a ház körüli részt meg a gyümölcsöskertet

hagyták meg. Biztosan halálát is siettette ez. Voltak a családnak jóakarói: falusi parasztcsaládok, templomba járók, akik el-eljöttek, hoztak mindig valamit. Hatéves koromban nagyapám meghalt, nagyanyám egyedül maradt anyámmal. Nem volt többé férfi a családban. Aratáskor hajnaltól éjszakáig jártuk anyámmal meg nagyanyámmal hármásban a határt, szedtük az árpa- meg a búzakaralást. Tallóztunk. A télre való kenyérliszt nagyobb fele összejött. Később a padlásról sem volt mit lesöpörni a rekvirálóknak. Akkor is jöttek, nagyanyám befőttjeit is lefoglalták egyszer. Valami külön beszolgáltatást rendeltek el, nem volt miből fizetni, ennivalónk is alig volt, miből fizettünk volna? Vitték a befőttet.

Anyám segédmunkát, gyümölcsválogatást, takarítást is vállalt. Újra meg újra kirúgták, mert a férje „fasiszta hadseregben” szolgált. Gondolom, ez eleget mond arról a légkörről, amelyben felnőttem. A helyzetünk sokkal rosszabb lett, a téészesítés idejében mi már nem is tartoztunk bele a faluba. Háború előtt apámnak falusi tanítóként megvolt a becsülete, mint a Hangya Szövetkezetnek¹⁵ is, ahol ő volt az elnök, amíg el nem vitték a frontra. A falu vékony értelmiségi rétege – jegyző, tanító, orvos, pap, gyógyszerész – azelőtt összetartott, de az úgynevezett felszabadulás után jött a változás, a szoros összetartozás hol lassan, hol hirtelen megszűnt. Gyanakodtak egymásra. A jó gazdák, tehetős, hagyományosan gazdálkodó családok „a nép ellenségei” lettek, a jegyző és tanító helyett a tanácselnök, a párttitkár meg a téészelnök pedig egészen más kategóriát képviselt.

Amikor a földeket elvették, a földosztás, később a kolhozrendszer – így emlegették – szétrobbantotta a falu szerkezetét. Mindent be kellett adni, be kellett vinni a téészbe. Mindenki elszegényedett, csak az új vezető rétegnek volt jó az élete, és közben tudta mindenki, hogy a téészt olyanok irányítják, akik többsége egyáltalán nem ért a gazdálkodáshoz, nem is falun nőtt fel. Ez az ellentmondás mindvégig megmaradt. A faluba nem tartozó emberek vezettek, akiket gyakran csak kiemelték a söpredékből. Jó gazdának félnie kellett. Később is találkoztam gyülekezetekben ilyen történetekkel. Volt, akinek például minden hétvégén jelentkezni kellett a tanácsnál. Egész életét munkával töltötte, és akkor a senkiháziak vallatták, be kellett számolnia arról, hogy dolgozott-e a megelőző héten. Sokan menekültek faluról, kezdődött az ingázás. Eljártak városra, megyeszékhelyre, szakmát tanultak, gyárban helyezkedtek el. Általában nem tudtak otthon maradni, mert a téész a legtöbb helyen nem ment;

olyanok irányították, akik azt sem mindig tudták, mikor kell szántani vagy vetni, meg loptak, csaltak. Megélni, különösen ott, ahol nem voltak jó földek, nyomorúság volt.

Gyerekkorom tele volt érthetetlen bizonytalansággal, tudattalan félelemmel. Amikor jött az úttörőmozgalom, belekényszerültünk mi kisiskolások. Templomba járók rögtön megkapták, hogy ők a nép ellenségei. Apám miatt is állandó volt a félelem bennünk. Mindig azt hallottam, hogy jönnek a bőrkabátos emberek fekete Volgával. A téesz agitáció idején tényleg járták a környéket. Soha nem lehet tudni, ha valahol feltűnik egy úgynevezett kiküldött, kit fog megbírálni. Akit bírált, azt hamarosan elvihették, lehet, hogy már másnap. Bármikor kinyírhatták.

Anyám keresztapja folyton pusmogott, várta az amerikaiakat és egyre hallgatta a Szabad Európát.¹⁶ Azt hittem róla, megrögzött reakciós. Óriási megdöbbenés volt, amikor kiderült, hogy nem. Hajlott korában tudtam meg, hogy Erdélyben vasutas és '19-es kommunista volt, csak hogy a vallásos szocializmusra hajlott, úgy hogy üldözték, le is akarták tartóztatni Romániában. Vasutasként tudta, hogy kell robogó vonatra felugrani, leugrani, átmenekült Magyarországra. A párt itt kizárta, úgy hogy Schmoll–paszta [*cipőpaszta*] ügynök lett meg segédmunkás, a vasútnál soha többé nem kapott állást. Volt egy debreceni jogász, akit mi diákok csak Kossuthnak hívtunk, mert szakállas volt, és folyton fekete zsinóros ruhában járt. Gimnazistaként is kántorkodtam már, és egyszer egy temetésen – valamelyik barátját temették – szónokolt. Hű, miket mondott! Hogy „mi még nem brossurából tanultuk a szocializmust, hanem becsületes vallásos emberek voltunk...” – akkor döbbsentem rá, de hogy bolond! Fontos ember lehetett a pártban; bántani nem lehetett, nyilván érdemei is voltak, de kitagadták vallásos meggyőződése miatt.

Kisiskoláskorom

Élt a természetes és hagyományos reformátusság a családukban, hogy templomba illik járni, Bibliát, imádságos könyvet illik otthon is lapozni, de falun nem volt jellemző a szélsőséges vallásosság. Szinte anélkül tudtam református hagyományokról, hogy bárkivel bármikor beszéltem volna ilyesmiről. Tudtam, eltanultam, hogy Szatmárban a legnagyobb ünnep Nagypéntek. Csak napszállat után eszünk. Gyerekkoromtól soha egy falatot sem ettem Nagypénteken. Magam döntöttem így, nem beszéltem

róla soha senkinek. Mentünk vasárnap nagyapámmal a templomba, mondom neki: „Énekeskönyv, nagyapám?” Csapott a kezével: „Nem kell az nekem, fiam, tudom én azt mind”. Fejből tudta Szenci Molnár Albert teljes zsoltárkönyvét,¹⁷ még a régít, hiszen az 1870-es években még az 1877 előttiit tanulta meg. Abból nem hagytak ki strófákat. A templomban ötéves koromban – még nem is voltam iskolás – számkirakó is voltam, aztán hamar megtanultam írni-olvasni. Olyan idők jártak, hogy a tanítók nem mertek többé kántorkodni; falusi kisbíró vagy jó énekes gazda volt a szárazkántor. A mi falunkban ott állt a karzat mellvédje előtt, fényes csizmában, lábával ütötte a taktust, úgy énekelt. Szép simára borotválva, megfésülködve, pomádés hajjal jött a templomba, és kezdte az éneket már harangozás alatt, gyülekezésre.

1946 táján futótűzként terjedt az ébredés.¹⁸ Hallgattam vendégprédikátorokat, legátusokat¹⁹, szupplikáló diákokat;²⁰ eleinte még patakiak, később debreceniek is jöttek egy-egy professzorral. Debrecenből volt kint négy diákkal egyszer Varga Zsigmond, későbbi professzorom.²¹ Nem mondtam el neki soha, hogy elemista koromban találkoztam vele. Visszaemlékszem egy-két énekre, amit akkor hallottam először életemben. Az egyiket pattogós ritmusra énekelték: *Ki Istenének átad mindent.*²² Balla Péter²³ énekeire is ebből az időből emlékszem. Ez is vezethetett oda, hogy én – nagy belső elszánással, erről még anyámnak sem szóltam soha – már akkor a Református Kollégiumba (illetve gimnáziumába) igyekeztem

A gyerekkoromat egyrészt meghatározta, hogy várjuk haza apámat. Másrészt az is, hogy én osztályidegen²⁴ vagyok, tehát kitaszított, aki nem tartozom a faluhoz igazán. Ezeket a műszavakat ma már a történelem lomjaként is alig ismerik gyermekeink, nekünk sorshatározók voltak. A falubeliek nem éreztették velünk degradált voltunkat. Szerették nagyapámékat, de mint félárva gyerek – tanító gyereke – nem tartoztam a parasztgyerekek közé, ezt a különállást mindig éreztem. Állandóan olvastam, elsős koromtól össze-vissza, az égvilágon mindent, ami a kezembe került. Volt egy-két barátom, de nem jártam játszani a faluba, magányosnak születtem. Első elemistaként az egyik szünetben a nagyobb fiúk körülvettek és – ugye, Fekete vagyok – elneveztek fekete farkasnak. Rémülten behúzódtam a kerítés sarkába, nem szerettem a tömeget. A falusi gyerekek vadak, verekedtek. Nem voltam verekedős, de később azért már nem nagyon ijedtem meg tőlük.

Nagyobb koromban a jobb tanulók közül, akik szintén szerettek olvasni, került néhány barátom. Alig vettem részt közös játékokban (bigézés), szívesebben sétáltam egyedül. Volt egy-egy alkalom, amikor elmentünk iskolai kirándulásra, például a Túrhoz. Halat fogtunk, parázson megsütöttük. Odakerült mellénk egy takaros bácsi, tőle hallottam, hogyan lehet jól szalonnát sütni. Parázson. Türelemmel. Legalább egy óra kell rá, addig szépen csepegtetni kell zsírját a kenyérre. Gyönyörűen megpirult, szétnyílt, a Túr vizébe mártottuk és meg is ehettük, nem volt összeégetve. Sok ilyen apró élményem volt. Olvasmányaim meg a nagy kert – tele rejtegető bokrokkal, árnyas fákkal – betöltötték az életemet és álmaimat. Valahogy újra meg újra egyedül maradtam, de ez egyáltalán nem zavart, mert olvastam állandóan.

A szüleim, nagyszüleim könyveinek nagy része sajnos elveszett. Apám könyvei jórészt Rozsályban maradtak, elpusztultak, szétszóródtak. Később a padláson kutatva találtam gimnáziumi és tanítóképzős könyveiből valamennyit. Ahogyan Arany Jánosról megtudtam később, én szintén az égvilágon mindent összeolvastam az eperfa nevelésétől a két világháború között divatos regényekig. Már mondtam, találtam Markalf-regényt és 17. századi üstökösről szóló munkát is. Voltak ott Bibliák, énekeskönyvek. Talán csak Szikszai imakönyve²⁵ vagy Révész Bálinté²⁶ – nagy, ronggyá olvasott példány – maradt meg közülük, nagyanyám haláláig lapozta. Találtam egy cirill betűs ábécéskönyvet is; apám hozhatta. Később rájöttem, hogy nem orosz, hanem ukrán nyelvű. Mikor bejöttünk Debrecenbe és anyámmal a Vöröskereszt útján kerestettük apámat, a nemzetközi leveleket cirill betűvel kellett megcímezni. Addigra én már megtanultam a cirill ábécét. Pedig oroszul nem tanultam, amikor már kellett, nem volt a falunkban, aki tanítson. Első gimnáziumban ketten voltunk az osztályban, akik nem tanultunk addig oroszul, de fél évre rá már elhagytam a többieket. Engem ez is érdekelt. Szerettem a régi orosz nyelvet. Teológus diákként sokat olvastam az öreg Nyikolaj metropolita²⁷ szép, régi, puskini oroszúggal írt prédikációit. Akkor annyira benne voltam a nyelvben, hogy egy ideig oroszul sokkal jobban tudtam, mint angolul. Ma is van egy-két kötetem (Tolsztoj meséi, elbeszélések). Érdekelt az orosz nyelv, de látnom kellett, hogy teológiában, könyvtártudományban az oroszoknak sose fogom az angolhoz hasonló hasznát venni.

A tanító nénink még a békebeli világból való özvegyasszony volt. Nagyon szép, magas szopránhangon beszélt, de mire én felső tagozatos lettem, már nyugdíjba küldték, és odakerült helyette egy fiatalember, akit aztán el is vittek katonának. Ő már pártember volt, az úttörő mozgalomban meg a pártban élt. Nem volt igazán jól képzett. Ha valamelyik lóköttő diák nem tudott semmit, de annyit elmondott (ennyit lehetett akármelyik költőről), hogy a dolgozó nép fia volt, vagy a népért harcolt, akkor nem mert neki egyest adni.

Felső tagozaton az egyik kiváló tanítómnak és családjának volt valami kevés földje, családi örökség, így kuláknak számított, megbélyegzettnek, hiába volt jó pedagógus és jó ember. Próbálta volna az utamat igazgatni. Neki sem mondtam meg, hogy a szent iskolába megyek (nekem az volt), Debrecenbe. Ő ésszerűséget javasolt. Azt kötötte szívemre búcsúzásként: „Az életben annyit érsz el, amennyit a képességeidből aprópénzre váltasz”. Ez tőlem végképp távol állt. Mindig. Amolyan Petőfi-féle ábrándos golyhó voltam.²⁸ Az iskolaválasztásban biztosan benne volt a család – már csak apám miatt is – és az is, hogy volt falumbeli, aki a Debreceni Református Kollégiumba járt; tőle kaptam az első Bibliát konfirmációmra. Teológus diák volt még, mikor valamilyen rejtélyes betegség (ma áttétes ráknak mondhatnánk) elvitte alig egy év alatt. Mikor be kellett adnunk, az iskolából el sem küldték a jelentkezésemet a református gimnáziumba, hanem – jelentkezés nélkül – Nyíregyházára vettek föl. De én nem oda igyekeztem. Beutaztunk a Debreceni Református Gimnáziumba anyámmal, neki volt itt valamilyen ismerőse meg rokona is. Kicsit beszélgetett velem az igazgató, a zenetanár, Kukó bácsi²⁹ pedig rögtön behívott, megénekeltetett. Azt mondta, hogy énekkaros leszek.

Beköltöztünk Debrecenbe, anyámék eladták a porta nem államosított részét. Volt a háromszobás ház körülbelül másfél holdas kerttel meg nyári konyha és egy-két melléképület: istálló, egy nagy csűr – mert nagyapám vagy valakije dohányt is termelt, ahhoz kellett szárítópajta. Volt helye lónak, tehénnek, borjúnak, malacnak. Eladogattak mindent – mit is csináltunk volna a sok-sok falusi holmival városon? A jó másfél méter hosszú bírói bot még nálam magasabb volt, mikor utoljára láttam. Tölgyfából esztergálták, simára koptatták. Falusi kisbírók méltóságjelzője lehetett anyai nagyapám családjában. Volt még egy legalább tenyérnyi vastag lapú, egyetlen nagy tölgyfából faragott asztal, kint állt a verandán. Faragott rokka. Kis kézi malom,

ezen daráltunk kukoricát csirkéknek, kacsáknak; kisgyerekként én is segítettem. Ilyesmit nem lehetett Debrecenbe magunkkal hozni.

Eljöttem Gacsályból, tizennégy éves sem voltam. Nem tudtam visszamenni többé soha. Az udvarunk sarkán álló óriástölgyet és a gyümölcsöst mind egy szálíg kivágták. Tatárjárás előtti temploma van a falunak, hatalmas feketefenyők álltak körülötte. Volt egy uradalmi kúria, előtte platánok meg két tulipánfa, tuják... azokat is mind, mind kivágták. Mikor ezt elmondták azok, akik meglátogattak bennünket néhány évvel később, annyira fájdalmasan érintett, hogy nem fogadkoztam, de tudtam, nem teszem be lábam többé a szülőfalumba. Anyám rokonai közül sem élt már ott senki teológuskoromban, és semmi nem volt már meg abból, ami álmaiknál jobban élt bennem.

Gimnazista éveim

Debrecen az ötvenes években

1954-ben, nagyapám halála után néhány évvel lettem gimnazista, akkor kerültünk Debrecenbe. Gacsályban sikerült mindent eladni. Sajnáltam az odaveszett emlékeket már akkor, később még jobban. Anyámék vettek egy kis sarokházat, kevés megtakarított pénzük is maradt. Az első időben éppen meg tudtunk valahogy élni. Próbált elhelyezkedni anyám, évekkal később óvodában alkalmazták, dajkaként ment nyugdíjba. Megvolt a polgárija, de akkor már – idősebb korában és a reménytelen várakozásban telt idők után – nem volt lelkiereje ahhoz, hogy tovább tanuljon.

Sok évvel később egyszer a repülőtér környékén szolgáltam. Istentisztelet után beszélgettünk. Kiderült, hogy a presbitériumból senki sem debreceni; dunántúliak, erdélyiek, tanyasiak... mindenki beköltözött. A teológián az egyik professzorom figyelmeztetett: „Nézd meg, hogy a beköltözők általában ahonnan jönnek, abba az irányba eső városszálen próbálnak megtelepedni”. Így voltunk mi is. Debrecen határában egykor erdős puszták voltak kisebb-nagyobb folyásokkal, patakokkal, tavakkal – annyira, hogy Várad és Debrecen között még a 19. században is közlekedtek csónakkal az ereken, rónákon (azaz nádasok és erdőrészek közötti nyílt

vizeken). Mi a város keleti széle felé, a Szegedi Gergely utcán laktunk, ez a Huszár Gál utcából nyílik. Ott van a Bálint pap utca is, tehát csupa reformátorról van elnevezve a környék. Nem régiek a nevek, az 1930-as évek óta hivatalosak. Ez a városrész a Csapó-kert és Szabadság-telep közé esik. A Szabadság-telep eredetileg Nyilas-telep volt. Meg kellett változtatni a nevét, mert egy csomó műveletlen embernek a nyilasok jutottak róla eszébe. Nem tudták, hogy a név a polgársággal és a legeltetéssel függ össze: a régi városon kívül eső keleti sort és a déli sort nyilas osztással³⁰ használták a városlakók. Sorsvetéssel döntötték el évente, hogy ki melyik legelőrészt kapja a következő esztendőben.

Régebbi típusú, sátortetős sarokházba költöztünk: két szoba, konyha, kamra. Körül virágok, gyümölcsfák, kicsiny zöldségeskert, tyúkól, kamra, faskamra, disznóól, mert amíg nagyanyám jobb erőben volt, még hízónk is volt. Megvettünk egy malacot valahonnan, aztán mikor már meghaladta a mázsát, jött a hentes bácsi. Akkor láttam először ilyet, mert mi sopánkodtunk, jaj, hát hogy fogjuk le, de ő csak legyintett. Majd ő elintézi, bízunk rá. Volt egy szép kis baltája, fűrészfogasan faragott nyelű, több helyen meg lehetett jól ragadni. Kiengedte a hízót, ott járkált mellette, kukoricát szórt elé. Hirtelen egy koppintás a homlokára, elfeküdt. Egyből megszurta. Nagyanyám nem győzött csodálkozni. Máshol nekiesnek négyen-öten egy kifejlett hízónak, alig bírják leteperni, ő meg egyedül...! A későbbi években, akkor már nagyanyám nem élt, összefogtunk, két család megvett egy hízott disznót. Együtt feldolgoztuk valahol. Volt házikolbászunk, füstölt szalonnánk.

Debrecennek ezen a szikes felé eső részén (földrajzból úgy tanultam, hogy Debrecen nyugati részén ez szíkgáti barna homok, keleti részén már nyírségi sárga homok, a kettő között a Péterfia utca a határ) még az '50-es években is sok volt a foghíjas telek, inkább bevetett tábla vagy gyümölcsöskert. Ma már kiépült, akkor még az egész környék falusias településnek látszott. Mindenki termelt, jószágot tartott; ez a városrész még ma is inkább a hajdani kertségekhez³¹ hasonlít. Telkünkön is volt barackfa, szőlőlugas, befutotta a kis filagóriát is. Úttörőként, amikor elvittek ide-oda, a gazdaságban megtanultam, hogyan kell metszeni a gyümölcsfákat meg a szőlőt. Nekiálltam és az elvadult lugast alaposan megmetszettem. Nagyanyám borzasztóan kétségbe esett: „Mit tettél a szőlővel? Elpocsékolad, kipusztul!” Majd, amikor rengeteget termelt, megbékélt.

A mai Veres Péter utca külső része – az erdőpuszta meg Nyíracsád felé – az '50-es években ritkán lakott, kertes rész volt fúrt vagy ásott kutakkal, neve sem volt minden utcának. A csapvizet ki nem állhattam, a debreceni vizet erősen klórozzák; munka közben jókat ittam a fúrott kútból. Teológus diákként is, amint hazaértem, rögtön vizet húztam, és egy litert is megittam egyhuzamban – az íze miatt. Villanyunk volt, közvetlenül a világháború után bevezették, de vízvezeték nem volt az utcában. Nem messze, a Munkás utcában volt egy pék, hetenként egyszer-kétszer vállalt sütést. Kerítettünk egy kis búzát, az Apafi malomba vittem megőrölni kézikocsival. Nagyanyám még dagasztott, általában kéthetenként süttettünk kenyeret. Télen, kis szánkóra feltettem a gőzölgő kenyeret, húztam hazáig. Gimnazista koromban még természetes volt Debrecenben – mai embernek képtelenség –, hogy sorban álltak az emberek a húsbolt előtt. Vagy ott ültek estétől, egymást váltották egész éjszaka a kisszéken, és addig maradtak – másnap reggelig vagy akár délutánig –, ameddig volt hús. Amikor esténként, vacsora után mentem vissza anyámtól a kollégiumba, láttam, már kiültek a Csapó utcára a húsbolt elé. Kenyeret sem lehetett mindig kapni, élesztőt sem... hol ez hiányzott, hol az. '54-ben késő ősszel tudtunk beköltözni Debrecenbe, egész télen fagyoskodhattak anyámék, alig volt tüzelőnk.

Debrecenbe sok falusi ember települt be, így anyámnak valahol ismerőse mindig volt – hol egyik gyülekezetben, hol a másikban –, és ők próbáltak valamit segíteni rajtunk, mert látták, hogy szűköskén megvan a mindennapink, de több nincs. Nekem egyetlen, apámtól örökölt ünneplő ruhám volt, szükségszerűen ódivatú, ebbe éppen belenőttem. Hallomásból tudtam, hogy apám mindig a párnája alá tette a nadrágját; így aztán én is odaraktam, mindig vasalt nadrágban jártam. Anyámnak volt varrónő ismerőse, akinek ő is bedolgozott – máig megvan a régi varrógépe –, és hímzett is. A húgom úgy ruházkodott, hogy a varrónő kiszabta ruháját, ő maga összevarrta. Nem kellett fizetnie, mert cserében anyám meg a húgom levarrta az árát a varrónőnek.

Diákkoromban minden nyáron dolgoztam, érettségire is így volt ruhára meg kabátra valóm. 15 éves koromtól segédmunkás voltam nyaranta, munkakönyvvel; az volt a legegyszerűbb, oda nem kellett protekció. Malterhordással kerestem a kenyeremet, permetező segédmunkás is voltam; jártam körbe a város legszélső utcáit. Ott azóta két-háromszintes paloták állnak. Akkor még vityillók húzódtak meg a gyümölcsfák

között, csak egy-két módosabb ház épült a külsőségi utcákban. Mi diákok dolgoztuk a legtöbbet, és általában mi kerestük a legkevesebbet. Megedződtem, és az is jó volt. Segéd munkás társaim között voltak diplomás emberek. Egyiküket, halkszavú, középkorú férfit nagyon nézegettem első naptól. Ritkán szólt, önmagáról végleg nem beszélt. Megtudakoltam, gyanúm igazolódott. Nem elzüllött, hanem sokat szenvedett és tisztességes, lélekben erős ember volt. Hamis vádakkal juttatták börtönbe, közben felesége elhagyta. Más is volt sorainkban, bírótól és tanártól üzemtulajdonosig, aki származása, politikai meggyőződése és múltja miatt szakmunkás sem lehetett, ilyeneket csak segéd munkásnak vettek fel.

Nagy kóborló voltam; nem térkép szerint, taláломra szerettem bejárni a helyet, ahová elvetődtem. Mikor bekerültünk Debrecenbe, néhány héten belül megtaláltam Csokonai sírját. Ösztönösen elindultam a Mester utcai templom felé, megláttam mögötte a temetőt, arra mentem tovább, rábukkantam a sírra³². Még láttam az igazi temetőt, nem szelte ketté út, és nem volt kifarcellázva. Később osztotta szét a debreceni tanács. A sír környékét később úgy neveztem el, hogy a „Csokonai szűkület”. Tudniillik a parcellázás miatt a kis dombon álló sír mellett közvetlenül halad el a kertes házak előtti út és utca, Csokonai síremléke mellett már a járda sem fért el. Nem hagytak körülötte nevéhez illő teret. Ma már a Kenézy kórház fala határolja egyik oldalról, és Szilágyi Ferenc³³ kiharcolta, hogy jelképesen, néhány gazdátlan sírkő odahelyezésével utaljanak az egykori környezetre.

Érdekelt a város. Olvastam gyerekkoromban valahol, hogy merre voltak a régi városkapuk. Ezek helyét is megjelölték azóta. Én még csak a helyet találtam meg, könyvek alapján. A Szegedi Gergely utca, ahol laktunk, kívül esett a hajdani városfalon. Ez a „fal” egy nagy árok és tüskés sövény volt. A mai Árpád téri templom helyén üzemelt a híres kocsmá, a Csicsogó. Tudatosan építették helyére a templomot, tudniillik az is kívül volt a Csapó utcai kapun, vagyis a városon, s a híres debreceni talyigások³⁴ ott gyülekeztek. Alig volt nap, hogy ne verekedtek volna, megesett ott emberhalál is elég gyakran. Arrafelé volt a Kincses-tó,³⁵ gyerekként még láttam, hogy lovat úsztattak és fürdettek benne. Egyszer buszon utazva hallottam, hogy a baptisták szintén ott keresztelkedtek.

A Kossuth utcai templomba gyakran mentünk; anyám dóczyista volt, és a Dóczy³⁶ oda járt templomba. Máskor a Szabadság-telepi templomba mentünk (Komáromi Csipkés György tér), közel volt hozzánk. Keresztüljártam, a dobozi temetőn, Mélius Juhász Péter sírköve ott állt hajdan (ma múzeumunkban látható). Akkor még megvolt a nagydomb, Fazekas Mihály sírjával; az 1400-as évek tájától minden jelentősebb debreceni polgárt azon a részen temettek. A Kossuth utca vége a Verestemplomnál régen Cegléd utca volt. Az Ótemető utca felé eső területre a Fényes udvari lakótelep épült.³⁷ Az '50-es évek elején még megvolt a temető, majd eljött az idő, amikor „a múltat végképp eltöröljük!” irányzatban fölszámolták. Teljesen titokban. Azért sikerült megmenteni a sírkövek egyik részét, volt tanárok és neves emberek sírjelét, mert súgtak a Déri Múzeumnak; valaki elárulta, hogy kezdődik a felszámolás, és ők szóltak Kollégiumunk igazgatóságának. Gyorsan, amit még lehetett, mentettek.

A vasúton túl, hozzánk közel volt az Olajütő.³⁸ Debrecent nyírségi és barna homok, foltokban agyagos talaj veszi körül, téглаégetésre alkalmas. Az Olajütő környékén homokbányák, agyagbányák meg festői, romos házikók sorakoztak. Azon túl már a Vagongyár épült, környékén a városba költözők kialakították a MÁV-kolóniát. Még kintebb, a hőforrások felé szovjet katonai laktanya volt, most menekülttábor. Rajzolni mindig nagyon szerettem. Veress Géza³⁹ bácsi nem akárki volt Debrecenben, és én az ő szakkörébe jártam. Nyáron egész nap hordtam a maltert, úgy mentem este a rajziskolába. Nekem nem volt műtermem – mindenkinek volt a csoportban –, de megálltam a helyemet. Rögtön megtanultam, hogy akárhol járok, mindent úgy nézzek, hogy milyen kép lenne belőle, mit érdemes megrajzolni, mi az, ami a látványban képet alkot. Festő nem lettem, de ezt a fajta látást nem felejtettem el. Az Olajütő környékére, az agyagbányához sokszor kijártunk rajzolni. Gödrök, szakadékos partok voltak arrafelé, amit azóta már legyalultak. Fent a félig elhordott domb fölötti parton volt egy kis ház. Ott gyülekeztünk. Egyszer Géza bácsi összeveszett a nagyokkal. Mert nem hőzöngeni kell, hanem tanulni, hogyan lehet kevés vonallal megörökíteni a látványt. Mikor hozzám közeledett, behúztam a nyakamat, hogy hú, mi lesz most. Rápillantott a rajzomra: „Jól van fiam, csak így tovább!” Fellélegeztem.

Házunktól körülbelül nyolc perc alatt értem az Árpád térre, és ha jól kiléptem, onnan még negyedórás sem volt a távolság, tehát összesen húsz-huszonöt perc alatt értem

be a gimnáziumba. Hol biciklivel jártam, hol gyalog. Ha nem esett, anyámnak volt egy régi női kerékpárja, azt nyúztam, mert nekem még nem volt, csak később vettem egy olcsó kerékpárt.

A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma

1954-ben jöttem ide a gimnáziumba, és 1958-ban érettségiztem. Nem akármilyen tanári karunk volt, egyik későbbi munkatársam elmondta, hogy a két világháború között a gimnáziumban tizenhét egyetemi magántanár tanított. Bölcsészdoktorok, többségüknek lelkészi oklevele is volt. Közülük a háború után (akkor kötelező volt úgy mondanunk, hogy felszabadulás után) többen börtönbe kerültek, illetve nem taníthattak.

Volt egy Balla nevű diák, fölöttem járt, második év végén úgy engedték át, hogy nem jön vissza. Ő aztán a nyíregyházi gimnáziumban majdnem jelesen érettségizett, még negyedikes korában is abból élt, amit itt megtanult két év alatt Debrecenben, ekkora volt a színvonalbeli különbség a két iskola között. Megesett, hogy az orosz tannyelvű gimnázium (a Gorkij) oroszosai előtt debreceni refista nyert országos orosz versenyt. Az egyházi iskolák színvonala általánosan ismert volt, azaz politikai ügy. A szakfelügyelők az egyházi iskolákra külön vigyáztak. Szinte minden évben kaptunk állami felügyelőt, és állami vizsgabiztos volt az érettségim, az én érettségimen is – a Tankönyvkiadó akkori igazgatója, Hinóra Sándor. Sőt, amikor elsőben, másodikban mi még „kis-érettségiztünk”, más gimnáziumból is mindig jött valaki, és minket például olyan tanár elnökölt, aki nem is tanított. Egyszer biológiaóránkra jött tanfelügyelő. Mi akkor éppen a mutációkról tanultunk, azt akkor – mint burzsoá áltudományt – az egyetemről is számúzték. Kisszólítottak felelni. Nagy lendülettel magyaráztam, rajzoltam is a táblára. Tanárom, Kulcsár Gábor⁴⁰ egyszer csak odajött, gyorsan letörölte a táblát és elkezdett másról beszélni. Óra után megmagyarázta: „Jót mondtál, de lelkesedés közben pontatlanul rajzoltál, letöröltem, nehogy a tanfelügyelő, aki maga nem tanult ilyet, rájöjjön otthon a hibára. Azt se szellőztesse, hogy mi ezt tanuljuk”.

A tanári karból többen is „osztályidegenek” voltak, például a tornatanárunk, Czuna Ferenc.⁴¹ Ő a '36-os olimpián tagja volt a tornász és ökölvívó csapatnak. Egyszer

elmesélte, hogy Kamcsatkából került haza, és aztán őt, aki nemzetközi versenybíró és szövetségi edző volt, visszaminősítették, éveken át nem dolgozhatott, utána is csak amolyan segéderő volt valamelyik sportegyesület pályafenntartásánál. Salánki József⁴² eredetileg történész, művészettörténész, latinból doktorált, de a mi időnkben ő történelmet nem taníthatott – ideológiai tárgy volt –, csak matematikát. Megtudtuk, hogy év végén ő a vizsgaelnök, tudniillik volt még az első két évben „kis érettségi”, vagyis záróvizsga a négy érettségi tárgyból. Rémülten bevágtam az összes évszámot a történelemkönyvből; nem szerettem magolni, most viszont muszáj volt. A vizsgán Salánki József azonnal észrevette, hogy tudjuk néhányan az adatokat. Belekérdezett. „Azt mondtad, hogy feudális. Mi az a feudum?” – nem tudtuk, mert az évszámokat tanultuk ész nélkül, erre nem jutott idő, tanárnőnk ilyesmit nem magyarázott. Ő szépen elmagyarázta. Egy óra alatt tanultam annyit, mint egész évben.

Az osztályfőnöknőm, Babi néni⁴³ férje, Balogh József református lelkész volt, de jogot is végzett. A háború után a járásbírószágon dolgozott, aztán közjegyző volt. Ha hívták, nem gondolkozott, vette a palástját, ment és úrvacsorát osztott... akkora tekintélye volt, hogy nem bántották érte. Ő is hadifogoly volt. Amit mesélt a lágerekről, az apám sorsa miatt nagyon hatott rám. Alig volt mit enniük. Ő a rothadt káposztától kezdve mindig mindent megevett. Elhatározta, hogy ha az Úristen őt kiválasztotta, akkor, ha bárki életben marad a lágemben, a második ő lesz. Egyetlen nagy lavórjuk volt, a gennyes sebeket is abban mosták. Ha sikerült valami fagyos krumplit vagy akármit keríteni, azt is abban mosták, főzték, és titokban megették. A másik otthagya, mert undorodott, ő megette. Két-három kilónál többet nem is fogyott. Persze tornázott, erős alkatú, zömök ember volt. Míg ezeket elbeszélte, eljutottam arra a döntésre, hogy az életben így kell valahogy élni, én is ezt követem.

Babi néni történelem és földrajz szakos volt. Engem „Borzilinak” hívott a borzas, nagy hajam miatt. Nagyon közel kerültünk egymáshoz, bár sokszor haragudott rám, le is szidott. Időnként persze nagyokat nevetett rajtunk, nagyon élvezte, ahogy haszontalankodunk. Egyszer elmesélte, hogy ameddig a leánygimnáziumot, a Dóczyt meg nem szüntették, ő fiatal tanárnő korától ott állandóan lányokat tanított. A lányok, még a legokosabbak is általában ész nélkül tanultak, „ez a haszontalan fiú – mondta rám célozva – meg keveset tanul, de azt a keveset legalább ésszel”. Ki-kijártam

hozzá a lakására beszélgetni. Mindig kaptam tőle könyveket. Elsős koromtól nagyon sok mindent hozzáolvastam a tananyaghoz, a könyvtárba nyáron is bejártam. Teológus diákként vettem észre, hogy sok mindent én gimnazista fejjel elolvastam, amit mások később sem, sőt egyetemen is mellőzték, inkább az írókról olvastak, nem pedig az írók műveit olvasták.

Náci bácsi⁴⁴ volt a vallástanárom, akivel mindenféle összekoccanásunk volt már elsős korunkban is. Mesélte a bibliai történeteket, sorra került az özönvíz. Egyik osztálytársam megkérdezte: „Hogyhogy elpusztult minden élőlény? De hát Náci bácsi, annyi volt a víz, hogy akkor éltek igazán a halak!” – Nem, felelte ő, mert felfakadtak a mélység forrásai, és elpusztultak a halak, mert azok hőforrások voltak. Azonnal jelentkezett a másik: „De Náci bácsi, ha forró volt a víz, a bárkáról leolvadt a szurok!” Náci bácsival az volt a gond, hogy nem volt gyereke. Nem tudott bánni a kamaszokkal. Mi meg minden zöldséget kitaláltunk. „Kabinos” nevet kapott. Mindig nagy kulcsosomó volt nála, zörgette menet közben. Bejött a kollégiumba egyszer, mindenki előkereste a kulcsait, hangosan csörgette az emeleti folyosón, és kórusban lekiabáltak: „Kabinos! Kabinos” Megdühödött, rohant a felügyelő tanárhoz panaszkodni a piszkos kölykökre. Ifjúként a Tisza családnál volt nevelő, úgy jutott ki külföldre. A Sorbonne-on tanult, nem volt akárki. Később, már teológus voltam, nagyokat beszélgettünk, és Náci bácsi igen megszeretett. Végrendeletében a palástját, a héber bibliáját meg egy pár könyvét rám hagyta. Ezeket ma is kegyelettel őrzöm.

Rábold Gábor⁴⁵ tanár úr, aki nyolcvan valahány évesen halt meg a múlt század vége felé, irodalmár volt, cserkésziszt és igazgatóhelyettes. Érdekes fazon volt ő is, nagy szervező. Irodalmárként nem ragadott meg egyáltalán. Nem állhattam a szokványos irodalomtanítást, sokszor nem is olvastam el, amit kötelezően kellett volna, hanem azt faltam, amit kedveltem. Elsőként szinte az összes Jókai regényt végigolvastam, száz-valahány kötetet. Másodikos koromban a téli vakáció alatt ugyanígy Vörösmarty összes drámáját. Viszolyogtam a nyelvújítás nyelvétől, ma sem állhatom. Petőfit, akármilyen nagynak tartom, soha nem szerettem igazán, éspedig a nyelvújítás-kori nyelve miatt. De hogy Vörösmarty-módra is lehet magyarul beszélni és írni, egészen magával ragadott. A dráma cselekménye, a képzelt történet, a jellemek is, és az, ahogyan ez versbe van szedve... Kaptam azért is az osztálytól, mert én *A falu*

jegyzőjét is elolvastam, nem csupán szemelvényeket belőle, hanem a teljes kötetet, sőt lelkesedtem érte. Eötvös körmondatos stílusát azóta nem tanulmányoztam tovább, de mikor majd Pázmányt és kortársait olvastam, minduntalan feléledt az első élmény, amikor ezzel a fajta dikcióval szembesültem.

Ugyanígy fedeztem fel József Attilát, éppen nem kötelezőként. Egyszer dolgozatot kellett volna írnom, de ellógtam az időt. Csak késő este jutott eszembe, sebtében összeírkáltam volna valamit. Belelapoztam a szöveggyűjteménybe. Rádöbbsentem, mekkora vers *A Dunánál*. Volt otthon József Attila kötet, kivilágosodott, én még mindig József Attilát olvastam. A száraz tananyag nem hatott rám, utáltam az iskolás elemzéseket, meg azt, hogy kigyűjtsük, hogyan jellemzi az író egy-egy hőségét, viszont fölfedeztem a Babits szonetteket, sőt azt is, hogy egyáltalán mit jelent a szonett műfaja, a gondolkodás, látás és szerkezet összefüggése. Szertelen voltam (sok mindenben) és rendszertelen – rendetlen embernek születtem –, a rendszeres tanulást kerültem, viszont olvastam és elmélyültem.

Osztályfőnöknőmmel, Babi nénivel és sokszor másokkal is beszélgettem, de a magam belső dolgairól csupán áttételesen. Nem voltam vallomásokos típus, és nem is tudtam annyira felszabadulni, talán nem is éreztem a szükségét annak, hogy én ezt megfogalmazzam. Abban az életkorban voltam, amikor sokkal inkább érdekelt az, hogy lehet valamit megalkotni vagy az összefüggéseket megfogalmazni. Gátlásos voltam, megesett, egyszerűen nem tudtam megszólalni, hallgattam és hallgattam. Társaságban is, mikor mindenki csevegett, nevetgált. Lerakódott bennem a sok aggodalom, amit anyámtól, nagymamámtól átvettem. Azt gondoltam, hogy biztosan borzasztó mafla és ügyetlen ember vagyok. Mindenben. Ez teljesen elkésérített. Jött mindjárt első gimnáziumban a lelki krízis és vele az a felfedezés, hogy a tanárok egyszerűen nem tudják és nem is hiszik el, hogy egy kamasznak mi dül a lelkében. „Rendetlen vagy, miért vagy rendetlen?” – vallattak. Nem látták, hogy a kialakuló ember belül hogyan őrlődik. Ha valakinek tanár a foglalkozása, akkor hogy nem tudja azt, hogy egy kamasz a szó szoros értelmében szenved? Rajtam nem látszott, nem beszéltem erről soha senkinek. Felnőttként is elég volt feldolgozni feszültségeimet. A tanárok egy része arra figyelte, hogyha valamihez volt érzékem, de azt, hogy gyötrődés jár vele, egyszerűen nem érzékelték.

No, de azt sem vették észre, hogy a gyerek belelát a felnőttbe. Én például nagyon hamar rájöttem, hogy a tanári kar két részre oszlik, az igazgató meg az aligazgató között valami pártoskodás van. Pösze Lajos⁴⁶ nagyon karakán ember volt, de alkalmazkodott, amennyire lehetett és kellett, próbálta tartani a frontot és a szintet. Ez nem mindenkinek tetszett. Sok érzésem nem volt, vagy szinte semmi bizonyos praktikus dolgokhoz, inkább – ahogy már említettem – amolyan Petőfi-féle „ábrándos golyó” voltam, és nem értettem, hogy lehet az, hogy valaki nem az eszményei szerint él, vagy hogy lehet az, hogy az emberek nem értik meg egymást. Bántott, hogy van református gimnázium, valaki itt tanít, és akkor ezeken az emberi gyarlóságokon nem tudja túltenni magát. Még nem tudtam – inkább utólag állt össze, amikor már tudtam, mi a kontraszelekció –, de olyan magától működő volt ez, mint az akkori békepap-világ⁴⁷, amikor méltatlan lelkészeket benyomtak olyan helyekre, ahol semmi keresnivalójuk sem volt, és ugyanez ment a tanári karokban is. Másokat kirúgtak, a nagyon értékes embereket.

Valóban úgy képzeltem, nyámnyila, szerencsétlen alak vagyok. Kiderült aztán, vannak még szerencsétlenebbek. Tornaórán elsős koromban fejen állni sem tudtam. Elhatároztam, hogy ez így nem mehet. Kezdtém edzésre járni. Egy év múlva kézen jártam, két év múlva keresztfüggést csináltam. Edzés végén versenyeztünk, hogy nekifutásból egy zsámolyról kézen állva és kézre érkezve ki ugrik messzebb.

Elsősként én voltam az osztályban az egyike annak a két-három diáknak, akik nem tudtak szolmizálni, és orosz sem tanultak. Elemiben nem volt tanár, aki értett hozzá. Falun konfirmáltam, az énekeskönyvet, a zsoltárok nagyobb részét ismertem. Ezzel nem is volt gondom, de gátlásaim és korai mutálásom miatt inkább csak mormogtam, szégyelltem énekelni. Ezzel is küzdenem kellett. Az énekkarban is hamar meggyűlt a bajom a fegyelemmel. Nem volt elég hely, a nagyok ültek, nekünk hátul kellett volna állnunk próbán. Kitaláltam, hogy az utolsó pad alá leülünk. Időnként hülyeségeket énekeltünk. A tanár, Horváth Károly, szegény „Kukó bácsi” – Kodály tanítvány és remek zenetanár – bedühödött ránk, és rohant az igazgatói irodába. Ahogy kitette a lábát, a nagyok jöttek: „Srácok, ha bejön a diri, aki hamisan mer énekelni, azt úgy lesimázzuk...!” Nem jött a diri. Tudta jól, kik a főkolomposok.

Nagyon kedves tanárom volt Szabó Ernő⁴⁸. Ő Patakról jött át, hegedűművész volt, de

a családi hagyományok ápolása végett jogi doktorátust is szerzett. Ő mondott nekem ilyet először: „Fiam, neked érzéked van a zenéhez és Bachhoz!”. Valóban megkedveltem a muzsikálást. Apám kis harmóniumán általános iskolás koromban megtanultam játszani. Jóformán egyedül. Elemi iskolámban nem volt, aki hangszeren játszott. Tanultam aztán néhány hónapig zongorázni egy katonatiszt özvegyétől, ismertem a kottát. Életem egyik meghatározója lett a zene. De nem a kommersz zene. Gimnáziumunkban csak néhány ütött-kopott zongora jutott gyakorló hangszernek. Egyetlen csont sem volt azon, amelyen nekem volt gyakorló óráim. A többi hangszer is olyan állapotban volt, hogy rajtuk nem szívesen gyakorolt senki. Én viszont mások helyett is gyakoroltam, és hamarosan egyszerűbb Bach műveket, később kisebb fúgákat játszottam, háromszólamúakat is, és orgonaprelúdiumokat.

Nem is tudnám olyan gimnáziumi tanáromat említeni, akiben nem találtam valamilyen érdekességet, értéket. Kulcsár Gábor volt a biológia tanárunk. Nagyon élveztem, ahogy magyarázott. Elmondta az anyagot, én meg hallás után jól tudtam tanulni. Azoknak, akik utálták a biológiát, következő óra előtt én magyaráztam el újra meg újra, közben azt sem tudtam, mi van a könyvben. Viszont volt olyan félév, hogy nem volt más jegyem, csupán több egyesem, mert verekedtünk órán, valamit nem adtam be, egyáltalán nem is feleltem. A félév utolsó óráján mindig megkérdezte, hogy na, ki hányasra tudja az anyagot. Bejelentettem, én jelesre. „Gyere ki!” – mondta, és elkezdett kapásból össze-vissza forgatni, óra végéig nyúzott. Semmit nem mondott, de végül jelest kaptam.

Téli szünetben segítettünk a biológia szertár rendezésében. Rovargyűjteményt kellett beadni év elején, nyáron kellett összefogdosni a rovarokat. Szurkoltak értem az osztályban, mert nem bírtam megállni, csináltam egy múrovar is. Rosszul tűztem fel, szétesett a bogár. Egy másik bogár torát ragasztottam rá, és egy harmadik fejét. Csápja nem volt, kiteptem a szempillám, szervátültetést alkalmaztam. Diáktársaim szurkoltak, hogy intőt kapok. Ismertem tanáromat, gondolom, mekkorát nevetett rajta, mikor észrevette. Azt hiszem rókaornak hívják – nem tudom ma már a rendes vagy a latin nevét – azt a növényt, amelyiknek lila virága és erős illata van. Egyszer a kályhát jól felfűtöttük, és mikor már izzott, rádobtam két-három szárat és levelet – olyan bűdös füst leptem el a szertárt, hogy az egyik lány elájult, ki kellett vinni. Mindig kitaláltam ilyesmiket. Az előttünk járó híres osztályban a csupa kitűnő tanulók is

leszerelték egyszer a vízcsapot, és amikor kísérlethez tanárunk kinyitotta, elöntötte a termet a víz. Diákcsínyek vannak mindig, mi is benne voltunk én sem maradtam részvétlen. Néha még órán is összekaptunk, nekem is akadtak ilyen problémáim időről időre.

Mire én gimnazista lettem, a Dóczy megszűnt. Összeolvadt a két iskola, mi már koedukált osztályokba jártunk. A gimnáziumi évek egyik negatív hőse Mária néni, aki a Dóczyban volt igazgatónő, nekünk matematikát tanított. Kopányi Mária⁴⁹ egyébként rendkívül művelt, értékes ember volt, nem is mondom, hogy nem becsültük, de nem szerettük. Folyton akadékoskodott; az lehet, hogy igazgatóként jól működött a lányok között, de a mi tapasztalásunk szerint nem volt igazi pedagógus. Úgy hívtuk, hogy „versenykecske”. Állítólag öt perccel becsengetés előtt már rajtra készen állt, hóna alatt az osztálykönyvvel, és abban a pillanatban, ahogy megszólalt a csengő, kipattant a tanáriból és loholt az osztályba. Görög betűkkel osztályozott, nehogy tudjuk, mit írt be. Faksznijai voltak bőszséggel, elvégre vénlány maradt. Velem megesett, hogy helyrezavart valamilyen szemtelenségért, és így kommentálta, „Nos, Fekete Csaba, most beírok neked két egyest”. Nem görög betűt ez egyszer. Harmadikosok voltunk már, összebeszéltünk. Nem fogjuk megérteni, amit magyaráz. „Nos, érti az osztály?” – hangzott szokásos kérdése. Ingattuk bágyadtan a fejünket. Megkérdezte valamelyik jó matematikust, ő megtört hangon válaszolta, hogy bizony semmit nem ért. Hát jó, elmagyarázta újra. „Most már érti az osztály?” Bámultunk, de úgy, hogy ő vérvörös arccal kirohant a teremből.

Mindenkinek volt beceneve (aki érdemelte). Nekem különleges választás alapján lett. Azért lettem Ubul, mert egyszer valamelyik osztálytársam felháborodott: micsoda dolog, hogy az osztályban nincs Ubul? Engem erre azonnal kineveztek. Általában jól megvoltam mindenkivel. Legbelső meggyőződésemet, lázongásomat és ellentmondásos gondolataimat mégis magamba fojtottam. Sipos Tass Töhötömmel⁵⁰, aki gyomai esperesként tavaly ment nyugdíjba, ugyanabban a padban ültünk két éven át. Bensőséges barátságban voltunk, ennek megfelelően sokat civódtunk. Ő jóval erősebb volt, de hát én sem hagytam magam. Az teológus korunkban történt, hogy felkapott egyszer, és ki akart tenni a szobából. Az ajtónál én ismételtén megkapaszkodtam, és valahogy visszakeveredtem. Sok huzakodás után feladta. Megnéztem az órát később, jó másfél órás menet volt, felért egy tornaórával.

Egyszer órán (titokban) azért vert meg, mert összekülönböztünk előtte, és mikor kellett volna, nem súgtam neki semmit. Csak azért sem.

Harmadikban kevesen voltunk, csupán tizenkilencen érettségiztünk végül. Többen kezdtünk, de volt, aki átment más iskolába. Volt, aki – családi kapcsolatoknak köszönhetően – a Fazekas Gimnáziumban végzett, onnan könnyebben mehetett egyetemre. Akkor még nem volt nyilvánvaló – én csak évtizedekkel később tudtam meg –, hogy a megmaradt kevés egyházi iskolából a főiskolák, egyetemek nem vehettek fel közvetlenül hallgatókat. Az '56 után érettségizett évfolyamok – én is ekkor végeztem – három párhuzamos osztályából két iskolatársamat vették föl egyetemre. Egyiküket agrárszakra, oda túl kevés fiú jelentkezett, a másik osztálytársamat – apja is gyógyszerész volt – a gyógyszerész karra, ahova szintén főleg lányok jelentkeztek, azok is kevesen, a keretet sem tudták betölteni. A gimnazistakori nyári segédmunkák idején dolgoztam egy maszek kőművesnél, volt párttitkárnál, aki nyugdíjasként kiváltotta az iparendélyét. Dolgozhatott és dolgoztathatott, egyben utca-bizalmi volt. Elmesélte aztán rátartian, hogy a velem dolgozó diáktársam felvételét az agráregyetemre nem akadályozta meg, holott tudta, hogy nem az utca mai nevét, hanem a régit írta be felvételi kérvényébe. Ilyen hihetetlen apróságokon múlhatott akkor egy karrier.

Egyházi iskolából általában olyan taktikával lehetett bejutni egyetemre, hogy valaki elment fizikai munkásnak, és azután mint munkás jelentkezett, például mint útkaparó. Láttam olyan elutasítást, amelyben a dékán írásban kijelentette, hogy az illető azért nem vehető fel pedagógiai pályára, mert még csak ígéretet sem tett a világnézete megváltoztatására. Ez ma hihetetlen dolog, de akkor természetes volt. Ilyesmit sok évvel később a saját bőrömmön tapasztaltam: Mikor megnyílt a lehetőség, hogy egyházi iskolákban végzetteket is fölvehetnek egyetemre, akkor – lelkeszi diplomásként – jelentkeztem levelező könyvtáros szakra. Elutasítottak. Később úgy jutottam be, hogy valaki a tanszéken vagy a rektori hivatalban ismerte a nevemet – néhány tanulmányom megjelent –, és írt, hogy ne törődjek a sablonos elutasítással, van helyem, fellebbezzek. Évekkel később mondták el, hogy az Egyházügyi Hivatal⁵¹ hozzájárulása nélkül az egyetem nem vehetett fel lelkesz végzettségűt. De semmi ilyesmi nem volt nyilvános, csak a bennfentesek tudták. Amikor elutasítottak, az Egyházi Könyvtárak Szakfelügyelete részéről maga B. Nagy Ernő jött le Debrecenbe

és sajnálkozva magyarázta, hogy nem érti a dolgot, hiszen az egyházi könyvtárak dolgozói végezhetnek most már egyetemi szakot. Ő sem tudta.

Internátusunk

Első-másodikos koromban kollégista voltam. Eleinte másként nem is lehetett volna, hiszen iskolakezdés után jó két vagy három hónappal költözött Debrecenbe anyám és nagyanyám. Anyám sok jót remélt ettől. Kamaszodó gyerekemberként sok minden nem tetszett; ahogy viselkedtem, ahogy gondolkodtam, az valóban lázadó korszak volt – hát hadd javítsanak meg a kollégiumban. Másként nyilatkoztam sok mindenről, mint ahogy azt nagyanyámék hagyományosan elvárták volna, sőt visszahúzódom ellenére arra is hajlamos voltam, hogy ha lázongott az osztály, én mindig ott voltam, ahol nem kellett volna. A legelső kollégiumi emlékem is ilyen lázadó vitatkozáshoz kötődik. Hétfőnként vagy keddenként volt az úgynevezett „otthonóra”. A soros gondokat és tennivalókat beszélték meg a diákok, diákvezetők az internátusigazgató irányításával, és időnként, hogyha kellett, más tanárok részvételével. A szobafőnökök, esküdtiákok és a végzősök *otthonórán* nemritkán parázs vitába keveredtek egymással és tanáraikkal. Akár az igazgatóval is. Legelső alkalommal, mikor én is ott voltam, csúnyán összeszólalkoztak a felügyelő tanárral. Egyikük kifejtette, hogy nívós a református gimnázium, de azt ne hallgassuk el, hogy sokkal inkább oktatnak, mint nevelnek. Ez persze nem nagyon tetszett a tanároknak. A kollégiumi koszt is elég gyenge volt, ráadásul gyakran késett az ebéd, és az idősebb diákokból ezért nemegyszer kitörtek olyan kritikus hangok, amelyeket a tanári kar nem hallott szívesen.

Akármilyen szorongó voltam befelé, érdekes módon könnyen túlléptem egyes nehézségeken. Nem volt pénzem arra, hogy vásároljak ennivalót, mikor nem tetszett a koszt. Pillanatok alatt rászoktam, hogy mindent megegyek. Válogatás nélkül. Erre nevelt anyám is, és máig nagyon kevés étel van, amit végképpen utálok. Pedig meglehetősen finnyásnak születtem. Hányingerem volt a kövér hústól vagy a bőrös baromfihústól. Ki nem állhattam a cukrozott sóskát, cukros lucernának neveztem – gyerekkori emlékeim miatt, mert nagyanyám finoman csinálta a sóskalevest,

krumplival meg tükörtojással. Heten ültünk a tápintézeti asztalnál, sorban szedtünk; az asztalfőnök nagydiák szedett elsőnek, a soron következő naponta változott. Aki nem ette meg az első fogást, mire rákerült a sor, szedett a következő helyette, a végére maradónak pedig vagy jutott étel, vagy nem. Én villámgyorsan megtanultam, hogy teljesen mindegy, ízlik, nem ízlik, amit adtak, mindent felfaltam. Néha mindenféle undorító dolgot kezdtek mesélni evés közben – ha csak egyvalaki nem bírta, letette a kanalat, és otthagya az ebédet, több jutott a többinek. Felőlem mondhatták rothadtnak meg fertőzöttnek a feltálatl ételt. Mai napig őszinte lelkesedéssel falok mindent.

A konviktusnak nálunk *Tápintézet* volt a neve. A régi asztalok már nincsenek meg, a hatvanas-hetvenes években átalakult minden. A tárgyi felszerelés elég ütött-kopott volt – hát, amit világháború után be lehetett szerezni –, például nemhogy elegáns, de legalább elfogadható evőeszközt sem kaptunk mindig, és a planta teát⁵² is csak ütött-kopott alumínium bögrékből ittuk. Voltak igen szűkös idők, amikor nem feltétlenül hozzáértő emberek kezében volt az irányítás. A nyugdíjas kedvesnővér, aki az ellátásunkért felelt, egyszerűen nem tudta megérteni, miért probléma az egy kamasz diáknak, ha mondjuk egyszer-kétszer hetenként egy órát késik az ebéd? Akiknek tehetős szülei voltak, azok állandóan kijártak valamit enni, és ők persze fitymálták a kosztot. Nekem ilyenre nem telt, gyerekkori nélkülözések idején hozzászoktam, hogy nincs válogatás. Előfordult, hogy tepsiben hurkát tettek elénk, kenyér nélkül, vagy hónap végén sült krumplit kaptunk magában, teával. Hetenként kétszer, szerdán meg szombaton volt hideg vacsora, akkor kimenőjük volt a szakácsnőknek. Olyankor gyakran kaptuk azt, amit a többség nem evett meg, például sajtot (lábsajtnak hívtuk) vagy avas szalonnát. Sokszor volt köménymagos leves vagy „Petőfi-leves” – *Minek nevezzelek?* vagy „Zilahy-leves” – avagy „Valamit visz a víz”. Azt már csak hírből hallottam, vagy olvastam, hogy régebben a temetéseken éneklő diákok – őket „dögönbögök”⁵³ névvel jegyezte a diákszótár – ingyen kaptak a hét bizonyos napjain ebédet vagy vacsorát. Gimnazista koromtól én is kántorkodtam, jártam temetésre énekelni, de a mi időnkben ingyen ebéd már nem járt. Ebben a környezetben igazán hatott, mikor a *Heti étrend* feliratú táblát valaki kicserélte, és ameddig felháborodva ki nem cserélte a konyhavezető, azt olvashattuk a helyén: *Gasztornómiai parádé!* Valamilyen bemutatóról szerezhetette.

Szalmazsákon aludtunk. Évente, félévente több nagy szekér szalmát leöntöttek a fuvarosok a keresztépület átjárója alá. Mennünk kellett gyorsan, hogy megtömjük szalmazsákunkat. Életemben először, egyedül hagyatva lementem én is a többiekkel, láttam, hogyan csinálják, próbálkoztam a magam módján, és sikerült. Csak hétvégén volt meleg víz a mosdóban, fürdőkályhával melegítették. Voltak, akik nem nagyon szerettek mosakodni, mindig a hét végi meleg vízre vártak. Nekem senkire sem kellett várnom, első naptól rászoktattam magam, hogy reggel-este hideg vízben zuhanyozzak. Ha a hegyekben túráztunk, nem rettentett vissza, hogy csak hideg víz van. Ma sincs másként, meleg zuhany után soha nem mulasztom el a hideget.

Ha nem volt kötelező, nem keltem korán, inkább éjjeli bagoly voltam. Nagyon szerettem éjjel tanulni. Az éjfél utáni órákban az ember nagyon élesen lát; a megjegyzés, rögzítés talán nem olyan jó, de a problémákat meg a szépségeket olyan tisztán látja az ember, mint máskor soha. Telente hajnalban ébresztő volt, sorban be kellett fűtenünk a kályhát. Az első alkalommal szégyenszemre nem ébredtem fel. Elég mélyen alszom, hiába csörgött az óra, valaki átjött a szomszéd szobából, elnyomta. Mikor mindenki felkelt, már nem volt időm tüzet rakni. Szidtak is, mint a bokrot. Cserépkályhás fűtés volt; felhordták – vagy mi hordtuk fel – a szenet, fát, magunk fűtöttünk. Amikor nem kellett fűteni, hat órákor volt az ébresztő, rohantam zuhanyozni. Reggeli előtt volt még szilencium, akkor vettük a napi leckét. Tavasztól őszig reggelenként futottunk körbe-körbe az udvaron. Nem volt feltétlenül kötelező, sokan lógtak, én szívesen részt vettem. A nagydiákok elnevezték „trotyakolásnak”, mert a legnagyobbak lassan, lépésben cammogtak körbe. Reggeli után aztán rögtön átvonultunk a gimnázium épületébe. Az órák után a gimnáziumból hazajöttünk ebédre – ebéd után óráink nem voltak, legfeljebb önképzőkör meg egyéb foglalkozások –, s a kimenő kivételével vacsoráig bent kellett tanulnunk..

Voltak bibliakörök, ezeket teológushallgatók vezették, de a két internátus teljesen elkülönült, tudniillik tudatos politikai törekvés volt a teológiai és a gimnáziumi tanári kar szeparációja. Fel-feljárógattunk a teológusokhoz, és nagyon megdöbbenett, amikor az egyik negyed- vagy ötödéves kinézett egy héber betűt a nyelvtanból, drótból összehajtogatta és felmutatta a másiknak, aki próbálta eltalálni a nevét. Ennyire nem ismerik a betűket sem, hát mit tanultak évekig? A teológusok és a

gimnazisták között a bibliakörön kívül túl sok érintkezés nem volt. Nekem voltak közöttük korábbi ismerőseim, tehát ha nem is szoros, de azért valamilyen kapcsolat volt köztünk. A korábbi években épült a debreceni repülőtér⁵⁴, és tudtam, hogy egyes teológusok nyaranta rendszeresen kint dolgoztak az építkezésen segéd munkásként, lóvezetőként (lővontatású csilléssel szállították a törmeléket és betont), hogy a következő évben legyen miből befizetniük az internátusi kosztot.

Az ebéd utáni szabadidőt kivéve mindenkinek valamelyik tanulószobában kellett töltenie a délutánt, vacsora után is volt kötelező szilencium. Voltak diákfelügyelők – elsőben, másodikban általában ki is kérdezték tőlünk a leckét –, tanáraink is sorra látogatták a tanulószobákat, ha szükséges volt, magyarázták az anyagot, vagy segítettek a házi feladatok elkészítésében. Elég hamar megtanultam mindent, házi dolgozatomat megcsináltam egykettőre, azután olvashattam, amennyit győztem. Tanulni tanultam én, de legtöbbször nem a leckét. Ebből később adódott gondom. Megtörtént, hogy hetekig ugyanaz a néhány könyv volt beledobálva a táskámba, meg se néztem, mikor mit kellene berakni.

Délután volt egy óra kimenő, akkor teljesen szabadon lehetett a városban csatangolni, rögtön arra használtam, hogy megismerjem Debrecent. Aki büntetésben volt, az nem mehetett ki délután, vagy hétvégén nem utazhatott haza. Velem is megtörtént, hogy nem mehettem haza anyámhoz hétvégére; elég ritkán fordult elő, mert olyan nagy fegyelemsértéseket nem követtem el, de azért időnként eljárta a szám, és ilyenkor engem is bezártak.

A szobafőnökök általában harmadikos vagy negyedikes diákok voltak, ők feleltek a szobák rendjéért. Például volt, aki nem kelt fel idejében, vagy elég ritkán, de megtörtént az is, hogy valakit beágyaztak – aludt egész délelőtt. Ezért a szobafőnök is felelős volt, és ez neki is jó volt, mert tapasztalta és tudta, hogyan lehet kezelni az alsóbb éveseket – ha nem ment másképp, lekevert egyet, az sem volt kivételes. A szobafőnököket a felügyelő tanár időről időre összehívta, külön megbeszélésük volt, így egyszerűen kézben lehetett tartani a diákságot. A matematikus Daróczy Zoltán⁵⁵ volt a szobafőnököm. Állandóan problémamegoldások foglalkoztatták. A matematika mellett a másik nagy érdeklődési területe volt a lírai vers, szavalt is. A bátyja meg atomfizikus lett Dubnában.

A fika-avatás azt jelenti, hogy a nagyok jól lesimázták az elsősöket, vagyis elfenekelték. Némelyik felsős szeretett kegyetlenkedni a védtelen kicsikkel. Én nagyon irtóztam az ilyen diák-szokásoktól, nem bántottam soha senkit. Másodéves koromban, még bent laktam a kollégiumban, úgy megsajnáltam az egyik elsőt, hogy kitaláltam, inkább énekeltessek meg. Kornyikált a szerencsétlen szégyenkezve, megszánták a többiek is, nem bántották.

1956

Október 23-án néhány egyetemista bejött a gimnáziumba. Elkérte az ifjúságot. A tanári kar készséggel elengedett minket. Mentünk is, fogalmunk sem volt, hogy ebből mi lesz. Az egyetemen aznap fogalmazták Filep Tiborék⁵⁶ az akkori 12 pontot (több volt, csak jelképesen mondták így). Este ott voltam én is a kihirdetésen. Kivonultunk akkor délután a Vagongyárba. Hallottam Görbe Jánost szavalni az akkori pártház erkélyén.⁵⁷

Gimnáziumunk előtt megállt egy tank néhány nappal az után, hogy kezdtek bevonulni a szovjet csapatok, és egy grúz vagy örmény legény ugrott le róla. Valamennyire tudtunk oroszul, kérdeztük, hogy mit akarnak, miért vannak itt. Azt válaszolta, „*Harosaja pagoda*” [Szép időnk van]. Csodálkozhattunk. A másik körülnézett, és halkán megkérdezte, hogy messze van-e Suez. November negyedikén aztán szétlőtték a Posta épületének hátsó részét a telefonközponttal. Én jól alszom, éjjel nem szoktam felébredni, akkor is végigaludtam az éjszakát. Ellenben napokkal korábban váratlanul felriadtam az éjszaka közepén. Gyerekkori tudatomból felszivárgó zaj ébresztett. Lánctalpak csikorogtak. Kimentem a Sámsoni út felé mellékutcákon át, anyám és húgom nem ébredt fel. Másnap éjszaka ismét erre riadtam. Órákon át, mindig éjjel vonultak és vonultak a tankok.⁵⁸ Mi lesz Magyarország sorsa? Ezek eltaposnak mindent!

Tudtuk, hogy némelyik debreceni gimnázium pincéjében egy csomó fegyvert halmoztak fel, meg sokféle akció volt, de nálunk semmi ilyesmi nem történt. Mi szinte mindennap bejártunk a gimnáziumba, olvastunk, nagyon sok érdekes dolgot

megbeszéltünk. Látnivaló volt, hogy nincs értelme röplapokat írni vagy szórní. Ennek ellenére, mikor jöttek a megtorlások, volt olyan iskolatársam, akit félholtra vertek. Valamit rá akartak bizonyítani, de nem sikerült. Ki is hagyott egy évet, mert heteket töltött kórházban. Hónapokig gyászkeretes kokárdát hordtam. Egyszer meglátott egy rendőr. Intett, beteretelt egy sötét kapualjba. Fojtott hangon rám szólt, azonnal szedjem le és tűnjek el, ilyen hülyeséggel ne keverjem bajba magamat. Nem szóltam egy szót sem, leszedtem. Másnap felraktam ismét, hordtam tovább majdnem két évig.

Egy dolog nem tetszett '56-ban. Rögtön az első napokban elkezdtek egy nagy máglyában orosz könyveket égetni. Se a nyelv, se az orosz nép nem tehetett semmiről. Pusztítsunk könyvet, mert orosz? Apám is azt mondta, mikor hazajött szabadságra a frontról, hogy az oroszok jó emberek, dehogya akarnak ők háborút, ők is belekényszerültek éppúgy, mint a magyarok. Később Debrecenben is voltak orosz katonák, akkor még nem tudtam, csak sejtettem, hogy ők a lakossággal nem érintkezhetnek. Ha valahol megszólaltunk oroszul, kinyögtünk két mondatot, ők rögtön hívtak: "Davaj brát!" [*„Gyerünk, barátom”*] – söröznünk kellett velük. Később tornáztam, és volt köztünk egy orosz srác, jól beszélt magyarul. Megtudta, hogy teológus vagyok, megkérdezte, mi a vallásom? Mondtam, hogy protestáns (gondoltam, a reformátust kevésbé ismeri). "Ja pravoszláv" [*„Pravoszláv vagyok”*] volt a válasz. Nem Marxot emlegette.

Érettségi után: Statisztikai Hivatal és Járásbíróság

Az érettségim utáni évben a Statisztikai Hivatalnál dolgoztam, majd később a Járásbíróságon. Egyikre sem vágytam, inkább a pénzkeresés kényszere vitt rá, de bizonyos mértékig szerepet játszott ebben lelkiismereti válságom, az akkori egyház mindennapi életében való csalódottság is. Ez gimnazista koromban alakult ki, és sokáig kísértett. Egyik oldalról (legbelül) változatlanul vágytam teológiára, eszményi kép élt bennem református egyházamról, ezért másik oldalról taszított mindaz, amit ismételtelen tapasztaltam. Kiábrándító volt hallgatni-látni, hogy némelyik lelkész, mintha felhúznák, prédikál szakmányban mindenféle mélyebb meggyőződés vagy éppen katarzis nélkül, nem is veszi komolyan lelki megbízatását, és őt sem a gyülekezet. Nagypénteket említettem korábban. Dolgozóként is szertartásosan éltem át, észrevétlenül. Templomba csak este mehettem el, délben úgy tettem, mintha a

városba mennék ebédelni, mikor mindenki eltávozott ebédszünetre. Én kerestem valahol a parkban egy csöndes zugot, és ott elmélkedtem egy órát.

A Statisztikai Hivatalban dolgozni elég érdekes volt és tanulságos is, felért egyfajta közgazdasági gyakorlattal. Látnom kellett, hogy a debreceni és környékbeli kisvállalatok közül kivétel nélkül mindegyik ráfizetéses. Csak azért nem mentek tönkre, mert a könyvelők az előírások ellenére addig játszadoztak a költségvetéssel, míg százezreket és milliókat tüntettek el papíron, és állami dotációt is kaptak. Vajon ez az egész gazdaságban így ment? Ha Debrecenben a kisvállalatoknál is – ezek csak jobbak a téészeknél – ez folyik, mi folyhat országos szinten? Találkoztam egy volt iskolatársammal. Párttitkár lett. Nem akarta vállalni, de rábeszéltek: „Értsd meg, itt botrányok vannak! Te értesz hozzá, meg tisztességes ember vagy. Lépj be és vállald el!” Ő aztán próbált mindenkin segíteni, de két dolgot nem tudott megoldani. Próbálkozott azzal, amire voltak pontos előírások. Nem és nem ment. Nem tudta, miért. Aztán volt, amire hiányzott minden előírás. Gondolt egyet, kitalált valamit, belevágott. Minden további nélkül sikerült neki. Ismét nem tudhatta, miért.

A Statisztika Hivatalnál alkalmazásban levő egyes vidéki kérdezőbiztosok (diákok is), ha rendesen dolgoztak, leszidták őket, mert az összegyűjtött adatok nem az előre elvárt eredményeket tükrözték. Ezt közelről láttam. Megkaptam a tájékoztatót az előírásokról a negyedéves mérlegekhez. Annyi volt a dolgom, hogy ha hibát látok, felírom, szólok a főnöknek. Írtam. Volt mit. Itt is probléma, amott is paragrafus... Egymás után hívták be a könyvelőket, aggódva rágták a tollat, aztán megoldották valahogy. Némelyiket lerajzoltam, a munkatársaim meg nagy élvezettel kirakták, ahol nem látta a főnök. Voltak, akik tájékozódtak, mi az elvárás. Úgy mentek falura, felmérésre. Végigkérdezték, hogy körülbelül mennyi tehén meg disznó van, beírták, amit vártak tőlük, mentek fürödni. Őket megdicsérték, hogy milyen jól teljesítettek.

Még kevésbé bírtam a Járásíróságon töltött hónapokat. Voltak nagy tudású és vonzó emberi tulajdonságokkal, jó humorral felruházott bírók, velük időnként élvezetes beszélgetésekben volt részem. Meghökkenett az is, hogy jogászok között sem ismeretlen a rangkórság és rátartiság. Fültanúja voltam egyszer, hogy egyik frissen kinevezett bíró micsoda alpári hangon tiltotta meg a vele egykorú, de még kinevezetlen munkatársának, hogy őt tegezze. Ellenpéldaként élt közöttünk az a

nyugdíjas bíró, aki már csupán félállásban dolgozott. Ő meg tegeződött velünk, huszonévesekkel is. Hivatali segéderőként kuliztam, igen lehangoló és favágó munkát kellett végezniem. Leggyakrabban mindenféle fizetési meghagyásokat iktattam tömegesen; örültem, ha volt valami csekély változatosság. Ha például „tehénben előállott károsodás fejében” kiadott sablonos fizetési meghagyás mellé fogalmaznom kellett valamilyen indokolást. Ezt lehetőleg úgy oldottam meg, hogy mindent belezsúfoltam egyetlen egész oldalas mondatba. Gyakran megesett, hogy pecsételtem és ugyanazt a dátumot írtam le reggeltől estig napokon át, esetleg semmi más tennivalóm nem volt két hétig. Ezért összeszedtem minden elképzelhető részletet a kezem ügyében lévő segédeszközökből, és szórakoztam a bonyolult tömörítvényen. Néha az ellenőrző bíró is elismerőleg szólt erről, talán remélte, hogy valami jogászféle leszek valahára. Dehogyan lett volna kedvem jogot végezni, noha ajánlották.

Theológiai Akadémia

Sokféle indíttatás

Többféle élményből eredt a döntésem, hogy végül teológiára jelentkezzem. Ezek egyik része gyermekkori indíttatás, de egyáltalán nem volt tudatos, még később sem. Említettem, gyerekkoromban találkoztam az ébredési mozgalom hatásával, így Balla Péter énekeivel is – ezek közül többet fejből tudtam mint kisiskolás, de csak akkor döböntem rá, hogy honnan ismerem őket, mikor teológus diákként nyomtatásban találkoztam velük. Anyám templomos családból való, apámról elmondtam, hogy szíve szerint lelkész lett volna, és rendszeresen prédikált. Többeket megcsapott az ébredés szele az ismerősök között, gyermekként engem is. Mátészalkára mentünk egyszer anyámmal, hétéves lehettem, vendégprédikátort hallgattunk. Életemben először hallottam orgonaszót. Rögtön feltűnt, bár természetesen ezt akkor nem tudtam megfogalmazni, hogy a basszus hogyan jár a dallammal ellenmozgásban, a változó harmóniákra is felfigyeltem, az nekem csuda volt. Gacsályban, a mi ősi kis templomunkban hallgatott a harmónium. A római katolikus állomásfőnök szólaltatta meg néha; szólót énekelt és kísérte önmagát. Már nem szolgált kántortanító az egyházban. Az orgona, az teljesen más! Ezek a gyermekkori indíttatások is mind hozzájárultak ahhoz, hogy lázongó gimnazista koromban is természetesnek éreztem,

hogy előbb-utóbb itt a helyem. Illyés Bandi⁵⁹ bácsi – ő is a Sorbonne-on tanult – szintén biztatott. Ő a vallásos néprajz akkor még nem (és még soká nem) kellően becsült alakja volt, anyáméknak pedig régi ismerőse; apám tanítói pályájának kezdete, Tunyog volt a kapcsolódási pont.

Anyám örült, az ismerőseink is természetesnek tekintették, hogy teológus leszek. Nyilvánvaló volt abban az időben, hogy aki ilyesmire vállalkozik, az nem lesz jómódú, tehetős ember vagy a sajtó kedvence. Az egyházzsugorítás korszakában – később ezt az időszakot így neveztem – efféle pályaválasztás csak nehézségekkel járhatott. Végül a könyvtárban kötöttem ki. Ezt soká nem is sejtettem, nem készültem erre soha. Egyik professzorom figyelmeztetett: „Értsd meg, amit Bethlen Gábor mondott: Erdély vissza tudja szerezni Magyarországot, de fordítva nem megy! Így van a gyülekezetek és a gyűjtemények viszonylatában is. Ha a kollégiumokból vagy a tudományos intézetekből valami megmarad, onnan akármikor újra lehet építeni az egyházi iskolarendszert, de ha ez nem lesz, akkor nincs mit tenni”.

Héber professzoromról elmondták annak idején – egyszer jókedvében találtam, megerősítette –, hogy ő is kifejlesztette mnemotechnikáját a régiek példájára. Eljutott addig, hogy elolvasott egy fejezet Ézsaiásból, és ha nem is teljesen hibátlanul de egyszeri olvasás után képes volt elmondani a héber szöveget. Tőle hallottam először Jánosi Zoltánról⁶⁰, ő sem volt akárki. Bernben diákoskodott a III. Internacionálé idején, később Landler Jenővel⁶¹ tartott a Vagongyárban előadásokat a melósoknak. Baltazár Dezsővel⁶² és Csánki Benjáminnal⁶³ együtt járt a teológiára az 1890-es években. Mikor kijöttek a vasárnapi istentiszteletről, megvették a vasárnapi újságot, rágyújtottak egy szivarra, nyeltek egy korty bort, közben lassan felolvasta előttük az aznapi vezércikket valamelyik kisdíák, és ők azon versenyeztek, hogy egyszeri hallás után ki tudja hibátlanul visszamondani. Jánosi Zoltánról olvastam valahol (de az is lehet, hogy a polihisztor hajlamú Nagy Sándor, a kollégiumtörténet írója⁶⁴ mondta el, aki nagy mesélő volt, őt én még személyesen ismertem), hogy egyszer elaludt Erdős József⁶⁵ görögóráján. Evangéliumi szöveget olvastak. Erdős professzor felébresztette: „Tiszteletes úr biztosan tudja már, amit mi tanulunk!” – „Tudom, hát!” – felelte Jánosi. „No, akkor mondja el!”. Fölállt, elmondta az egész görög fejezetet fejből. Ilyenek voltak a régiek. Czeglédy Károly⁶⁶ például – aki az ELTE közép-arab tanszékéről ment nyugdíjba, szintén Debrecenben járt teológiára – a teljes Lukács

evangéliumát tudta fejből görögül, mint teológus diák!

Ilyen környezetbe, ilyen hagyományok közé kerültem. Nekem nem volt kedvem a magoláshoz, az összefüggések érdekeltek. Dogmatikából például nagyon jól vizsgáztam annak idején, mert volt egy remek jegyzetem. Előadáson szerettem jegyzetelni, ezt rövid és tömör vázlatban kivonatoltam, majd a Nagyerdőt járva bevágtam – állandóan ment bennem a szöveg, mint egy magnó. Akármit kérdezett vizsgán a professzor, rögtön tudtam, miről van szó. Volt diáktársam, aki írásbeli vizsga után azért dühöngött, mert puskát készített előre, és háromszor annyi dolgozatszöveget adott be... hát hogy lehet, hogy én jelest kaptam, ő meg kettest? Professzorom viszont engem azzal örvendeztetett meg, hogy „Semmi lényegeset nem hagyta ki, és semmi olyasmit nem írtál, ami nem oda tartozik”. Bibliai teológiából is készítettem hasonló, saját ízlésem szerinti kivonatot. A legfontosabb bibliai hivatkozások eredeti szövegét is kiírtam héberül, görögül, latinul. Kölcsönkérték néhányan, olyanok is vizsgáztak ennek alapján jelesen, akik az eredeti munkát nem is látták.

A „három T”⁶⁷

1959-től 1964-ig voltam teológus diák, 1965-ben papi vizsgámat is teljesítettem. Megszereztem első diplomámat. Amikor én kezdtem, teológiára nem lehetett többet felvenni tizenöt embernél évente; mindegy, hányan jelentkeztek. Maximálták a létszámot. De ez sem volt nyilvános. Ezzel szemben a gimnáziumban is volt olyan, akit fel kellett venni – sok pártember küldte jó hírű egyházi iskolákba a gyerekeit –, és bármit követtek el, őket nem lehetett kirúgni, érinthetetlenek voltak. Ilyen történetek természetesen nem voltak nyilvánosak, a tanárok soha nem emlegettek példákat, legfeljebb a suttogó propaganda. Valahogy mindig érzékeltük, mi folyik körülöttünk láthatatlanul és kimondatlanul.

Diákkorom a „békepap korszakra” esett. Hallgattam sok üres blablát, lehetőleg nem foglalkoztam vele. Talán másodéves voltam, amikor először hallottam azt, hogy „Jön a békegyűlés, na, valaki már megkapta a telefont”. Évekkel később egyszer az egyik lelkészi hivatalban éppen telefonált a lelkész. Nagy recsegések között jól hallatszott,

ahogy diktált az egyházügyes, mit legyen szíves hozzászólni. Akkor értettem meg, hogy ez a „valaki már megkapta a telefont” nem rosszindulatú pletyka, nem rémhírkeltés, hanem valóban így intézték a dolgokat az „írástudatlan” korban – dokumentálatlanul, szóbeli vezérléssel.

Tisztában voltunk azzal is, hogy vannak spiclik közöttünk. Alattam járt néhány hónapig egy furcsa fiatalember. Még az első év vége előtt eltűnt. Addig állandóan részegeskedett. Egyszer félig öntudatlan állapotában megmutatta a piros könyvét. Elmagyarázta büszkén, pártfeladatként kapta, hogy beiratkozzék a teológus diákok közé. Órála nyilvánvaló volt, hogy kicsoda, de a teológusok közül volt más is, akiről gyanítottuk a valahová való tartozását. Volt, akiről biztosan tudtuk. Vonalas professzor embere ki lehet? Megszoktuk, hogy vannak ők is, megtört gerincű emberek. Akadt, aki önként járt az egyházügyi titkárhoz⁶⁸, vagy másféle kapcsolatokat létesített. Úgy volt a rendszer megalkotva, hogy aki előre akart lépni, az tudta, hol kilincseljen.

Komoly személyi ellentétek is voltak tanáraink között. Egy-egy vizsgán vagy értékelésen jól látható volt, ki kinek az embere, ki kit nyír... Ha valamelyik professzor elkezdett rébuszokban példálózni, mi rögtön sejtettük, hogy ez ki ellen irányul. Voltak, akiket ugyan nem lehetett kirúgni, mert annyira tekintélyesek voltak, de félretett emberré váltak. Dogmatika professzoromat, Török Istvánt⁶⁹ mondhatjuk Barth⁷⁰ legnagyobb magyar tanítványának. Nekem szinte bizalmas beszélgető tanácsadóm volt egy idő múlva, de akkor már végeztem. Kijártam hozzá legalább havonta (a Lugossy utcán lakott). Elárulta, hogy ő és Czeglédy Sándor⁷¹ úgy maradhatott meg tanszékén, ha megtartja óráit, de nem foglalkozik az ifjúsággal. Akkor értettem csak meg, miért történt, hogy Török István engem rögtön az első kollokviumon félreültetett néhány kérdés után. Azután végigkérdezte az anyagot. Amikor látta, hogy megy, beszélgettünk jó két óra hosszát. Szinte minden kollokviumon ez ismétlődött. A vizsgát használta arra, hogy beszélgessen velem. Más lehetősége nem volt az ifjúsággal való foglalkozásra. Pedig őt, aki a Societas Ethica⁷² alapító tagja volt, és nemzetközi kapcsolatai miatt szintén ismert, nagyra becsülte Bereczky Albert⁷³ püspök. Török István teológusként mégsem juthatott ki külföldre. Bécsbe utazhatott mégis, mert nemzetközi hírű galambász szaktekintély is volt, postagalambokkal foglalkozott. Erdei Ferenc⁷⁴ ezt tudta róla, értékelte, és kiutazása valahogyan

elintéződött. Tehát galambász ügyben járt Bécsben, és mégis találkozhatott európai professzorokkal.

Végeredményben teológiai tanulmányaim idején újra át kellett vészelnem azt a krízist, amelybe gimnazista koromban belekóstoltam. Ekkorra már megtanultam, hogy el kell fogadni a dolgokat. „Hic Rhodus, hic salta!” – vagyis a körülmények adottak, itt kell valamit tenni, ha lehet, olyan emberekkel és olyanok között, akik itt élnek. Később egyszer Bartha Tibortól⁷⁵ is hallottam hasonló megnyilatkozást. Egyik kritikai megjegyzésemmel egyetértett, de hozzátette: „Tanuld meg, azokkal kell dolgoznod, akik körülötted vannak”. Teológus koromban is nagyon hamar tapasztaltam a szinte minden tanári karon belül létező ellentéteket, de ennek akkor más töltete is volt. A „három T” nálunk is érvényesült. Mindenki tudta, sejtette, hogy vannak kedvezményezetttek – bár az nem biztos, hogy ők érdemesebbek –, vannak éppen hogy megtűrttek, és vannak kirekesztettek. Ez a feszültség ott lebegett közöttünk állandóan.

Tantárgyaknál is mutatkozott. Ökumenét és szociológiát is kellett tanulnunk. Később könyvtárszakon tanultam marxizmust (utólag kellett vagy hat tárgyból levizsgáznom, mert egyházi vezetésünk nem kérte felmentésemet) – a tapasztalás nem ártott. Tudtam, sokan rákényszerültek, ha egyetemet akartak végezni. Durkheim könyvét⁷⁶ például már teológus diákként is olvastam, tehát volt némi fogalmam arról, hogy mi a szociológia. Nem szerettem volna soha szociológus lenni, de mint könyvtárszakos sokféle külföldi irodalomhoz is hozzájutottam, így amerikai tanulmányokhoz. Nagyon érdekes dolgokra figyeltem fel; innen visszatekintve mindaz, amit a teológus éveim alatt ennek ürügyén tanultunk kellett, kritikán aluli volt, hogy a legenyhébb minősítést mondjam rá.

Karunk, tanáraink

Két Barth-tanítvány professzorunk volt. Nagyon különböztek. Török Istvánról említettem, hogy ő volt Barth legnagyobb magyar tanítványa. Ötödéves koromban kollokviumon, már nem tudom, mit kérdeztem vagy mondtam, amit ő elismeréssel fogadott, de hozzátette, hogy ő Barth túlzottan spekulatív gondolkodását soha nem

szerette. Ezen igen meglepődtem. Barthiánus volt, de egyáltalán nem kritikátlan mestere életművével szemben sem. Az volt az elve, hogy ha a teológia teszi a dolgát, akkor mindenekelőtt bírál. Kerüljön minden illő helyére. Később, amikor már nem tanítványa voltam, hanem beszélgettünk, elmesélte, hogy kezdő teológiai tanárként nagyon nem tetszett neki valami Baltazár Dezső⁷⁷ egyik írásában. Tollat fogott, és kellő tisztelettel, de kíméletlenül megírta a véleményét. Nem kapott választ. Nagy meglepetésére Baltazár leköszölte a levelét a saját lapjában, és nem rótta fel az ifjú tanár merészségét. Baltazár Dezső (rangja szerint zsinati elnök és főrendiházi tag) képes volt ilyenekre.

A másik Barth-tanítvánnyal, Jánossy professzorral⁷⁸ meggyűlt a bajom. Mufi bácsi, akit Katicának is hívtunk egy időben (volt egy kis bogárhátú Volkswagenje), szintén Barth-ot hallgatta. Micsoda különbség! Büszkélkedett pedig tanítványságával, ámde a körmönfont, végeláthatatlan és semmitmondó körmondatai...! Csak nehogy valami velőset tanítson nekünk, úgy látszik ez volt a kimondatlan elve. Ketten tehát ellentétes végletet képviseltek. Nem véletlenül. Török István pápai tanár volt, ameddig meg nem szüntették Pápán a Református Kollégiumot⁷⁹, Jánossy Imre meg hajdúsági lelkész, aki politikai vonalon került be Debrecenbe és a Theológiára. Nem érdeklődtem utána soha, de úgy hallottam, a gyülekezete nem szenvedte, amiért '44-ben elmenekült Nyugatra. Nem is maradt a Hajdúságban, az ötvenes évek után behozták Debrecenbe. Jellemző módon rögtön tanácsstag lett. Ő nem tudhatott egyik első találkozásunkról. Beiktatásán a Csapó-kerti gyülekezet templomában – ahol Szabó László Ambrus⁸⁰ szinte faltól–falig kinyújtogatott kézzel ágálva harsogott –, a karzaton még akkor nem volt orgona, én harmóniumoztam. Mindjárt meghívott (bár csak másodikban kellett volna, én még elsős voltam) a szemináriumába. Nem mertem elutasítani, sok marxista kiadványt akkor forgattam először. Később többször össze is vitáztam vele, barátaim ezért gyakran korholtak, a többiek meg jól szórakoztak. Fölvetődött egyszer valamilyen vitás kérdés, megsértődött, összecsomagolta jegyzeteit, kivonult, hogy megkérdezi a biblikus szakprofesszort. Fenyegetett: „Jaj neked, ha nincs igazad!” Mehetett Pákozdy László Mártonhoz, nála írtam éppen szemináriumi dolgozatot valamilyen Sátánnal kapcsolatos kérdésről, tájékoztam, és a szakprofesszor is elfogadta érveimet.

Pákozdy László Márton⁸¹ nagy kedvencem volt első perctől kezdve, mégis tartottam

tőle. Ő is hollandiai ösztöndíjas volt, később a vallástörténész Varga Zsigmond⁸² utóda. A tanszéket neki hozták létre a Theológiai Akadémián, mert a Bereczky-korszakban Pákozdyt is futtatták. Sok negatívumot is emlegettek vele kapcsolatban. Én tudósként és emberként is nagyra becsültem. A vallástörténet is érdekelt, és Pákozdy László igazán vonzó személyiség volt. De nem veszélytelen. Sokszor utazott váratlanul külföldre, előfordult, hogy egyetlen órát sem tartott meg egy félévben, mert állandóan úton járt. Váratlanul hazajött, nem ismerte ki magát az itthon történetek között. Megesett például, amint jött az állomásról, ment azonnal a dékáni hivatalba. Fölvette a kapustól a hivatal kulcsát, majd összetalálkozott egy teológus diákkal a folyosón. Behívta, összeszidta. Hosszadalmasan és felindultan. Közben kapkodta le a kabátját, rakta le a csomagját. A szerencsétlen a mosdóba igyekezett, csaknem későn szabadult el, és éppen-éppen ért célba. Végül kiderült, hogy Pákozdy László nem is tudja, hogy az illető kicsoda, csak hallott arról valamit, hogy egyik teológussal baj volt.

Az óráit nagyon szerettem. Szuggesztíven, előadóként szinte elragadtatásban beszélt. Prédikációi is megragadtak. Két ellentétes szemléletű vallástörténész, Varga Zsigmond és a római katolikus Kühár Flóris⁸³ munkája volt a segédkönyvünk. Órán egészen más témákról beszélt. Ez így nekem való volt. Vizsgán beugróként átnézte a segédkönyvek tanulmányozása közben készített jegyzeteinket, e nélkül nem volt kollokvium. A legelső kollokviumon belenézett a jegyzetembe: „Na végre, fiam, valaki, aki tud héber betűket írni! Micsoda macskakaparás a többiek jegyzete!” Vizsgáztatás után sokáig beszélgettünk, minden hasonló alkalommal adott egy-két könyvet: „Fiam, ezt olvassa el!” Gyakran nem találta, amit keresett, de mindig kaptam kölcsön saját könyvtárából. Varga Zsigmond könyveiért én nagyon lelkesedtem, az egy évfolyammal följebb járók viszont letagadták egyik kollokviumon, hogy mit kell tudni. Valamelyikük azt találta mondani, hogy egy név vallástörténeti jelentőségét azért nem kell tudni, mert az Varga Zsigmondnál apró betűs. Pákozdy éktelen dühbe gurult. Nekem így mondta el: „Fiam, értse meg, mínusz ötöst nem adhatok nekik. Mit csináljak? Próbálják itt visszaböfögni, amit én órán elmondtam, de látom, hogy nem érdekli őket.” Még elsőévesként hívott seminaristájának. Gondolkodási időt kértem, és nem vállaltam. Hiába szerettem, lobbanékony volt és szeszélyes, tanárkari üléseken is gyakran összekapott valakivel, kirohant.

Az egyháztörténet professzorom, Tóth Endre⁸⁴ nagyon érdekesen tudott beszélni. Volt tananyag, amiből készülnünk kellett, órákon viszont általában arról mesélt, amit éppen kutatott. Újfalvi Imre perérő⁸⁵ tőle hallottam először. Tanulmányt nem írt róla, pedig nekünk igen érdekes dolgokat mondott el. Elárulta nekem, azért nem írja meg dolgozatát, mert nem talált elég adatot, és még vár, hátha rábukkan újabbra. Halála után átnéztem, ami kéziratos hagyatékban megmaradt tőle. Láttam, hogy a levéltárban a per latin jegyzőkönyveit mind leírta, de valóban nem írta meg dolgozatát. Restelkedtem egyszer nála, mert mindent ismertem, de lusta voltam megtanulni, amit mindenki más, és egyik vizsgán bizony volt olyan kérdés, amelyre nem válaszoltam illőképpen. Csóválta a fejét. „Tőled nem ezt vártam”. Igen szégyelltem magamat, hogy ennek ellenére beírta a jelest.

Czeglédy Sándort is nagyon becsültem. Mindig tudta, mit akar elmondani, és nagyon jóízűen beszélt. Később, amikor angolul hallottam tolmácsolni, azt is ugyanolyan jóízűen csinálta. Ő volt azok egyike, akiknél felfigyeltem arra, hogyan lehet teológus módra gondolkodni. Egyrészt óriási műveltsége volt, másrészt nagyon jól tudta, honnan hová akar eljutni, amit nagyon sokan nem tudnak. Azt is nagyon szerettem, hogy másodévtől kezdve voltak olyan alkalmak, amikor óra végén a prédikáló diákot bírálta valaki. Ez nagyon nekem való dolog volt. Amikor rám került a sor, a társaság már hegyezte a fülét, mert mindig mondtam olyasmit, ami professzoromnak hol tetszett, hol nagyon nem, de társaimnak annál jobban. Professzorom azonnal észrevette érdeklődésemet, és velős dolgokat húzva elő emlékezetéből, igen élvezetes fejtegetéseket mondott el kapásból. A gyakorlati szemináriumi könyvtár állományát még Csikesz Sándor⁸⁶ gyűjtötte össze, és Czeglédy ezt nagyon sok értékes könyvvel továbbfejlesztette. Nemegyszer előfordult, hogy elkértem a szeminaristától a könyvtárkulcsot, és este nyolctól reggel négyig tücsköt-bogarat összeolvastam. Egyszer keresett egy könyvet a templomstílusokról, kollokvium közben, rossz helyen. Szóltam neki: „Professzor úr, egy polccal feljebb van az osztrák barokk templomok kötete.” – a San Pietro leírását is forgattam. Leemelte a polcra. „No, kérem, ezt is ismeri?” Felderült az arca. Fültől fülig egész orcáját ellepte a mosoly, mikor látta, ha valaki érdeklődött és készült!

Ószövetség professzorom, Módis László⁸⁷ apám helyett apám volt. Pedig úgy kezdődött a kapcsolatunk, hogy elkövettem valamilyen fegyelemsértést, és ő ököllel

fenyegetett a folyosón: „Meg ne lássalak még egyszer!” Nem tudom, mi ütött belém, fogtam magam, és tíz perc múlva beállítottam a szobájába. A kezében tartott könyvet lecsapta az asztalra: „Még be mersz ide jönni?” – aztán elnevette magát, és órákig beszélgettünk. Felfigyelt rám rögtön, nála lettem szeminarista (azaz könyvtáros diák) másodiktól. Az egyik legelső szeminárium órát rögtön hodogetikával [*tudomány módszertan*] kezdte: tudjuk-e, mi az, hogy lexikon, mi a kézikönyv, mi a különbség a szótár és a lexikon között... – tátottuk a szánkat, ő pedig kérdésekkel folytatta. Hogyan cédulázunk? Mi az, hogy irodalmi hivatkozás? Rossz diákok is elcsodálkoztak, ilyesmiket nem tanított senki.

Akkor még talán nem is tudtam, csak később hallottam róla, hogy Módis félig-meddig falumbeli. Az édesapja vasutas volt Erdélyben valahol, és Gacsályban is laktak rokonságából. Szegeden a piaristáknál nevelkedett, nagyon szegény volt. Felfigyelt rá az egyik idős barát, észrevette, milyen jól tud görögül és latinul, mindennap előszedett egy-egy könyvet, és érdekességeket mutatott neki.

Kiss Tihamér László⁸⁸ a teológia elvégzése után Párizsban volt ösztöndíjas, ő volt az a valláspedagógus, aki a Sorbonne-on tanult, és a Piaget-féle rendszert⁸⁹ meghonosította Magyarországon. Teológus diákként szobatársa volt Debrecenben Módis Lászlónak. Majdnem százéves volt, mikor elmesélte, hogy diáktársaik szerkesztettek egy nagy táblát, kitették az ajtajukra: „Mi mindent tudunk, de állandóan tanulunk”. Tényleg ilyen volt Módis László: éjjel-nappal tanult teológus korában is, gyötrő mindennapi munkavégzése után szintén. Pályája részleteit kevésbé ismertem. Azt tudtam, hogy teológiai tanár lett Losoncon huszonvalahány évesen. Felvidékiektől hallottam, hogy a Sarlós mozgalom⁹⁰ összes tagja ismerte. Masaryk⁹¹ hívta Prágába hébert tanítani, de ő nem ezt választotta. Később annyit mondott, ha akarta volna, lett volna karrierje, voltak kapcsolatai, de ő erre nem volt hajlandó. Tudott befalazott könyvtárakról és levéltárakról, bizalmasan megmutatták neki a Felvidéken. Nem mondta, hol, csak Melius Juhász Péter meg kortársai köteteit említette, amelyeket rejtegettek elkobzás elől. Tőle tudtam, hogy milyen gazdag magyar anyaga van a prágai könyvtárnak. Soha nem lett vonalas ember. '44-ben megvolt a jeruzsálemi héber egyetemre az ösztöndíja. A politikai helyzet miatt nem vehette igénybe. Kikérték, a Külügyminisztériumban Izrael-ügyeket intézett, közben Ézsaiást fordított – sajnos nem maradt meg a teljes kézirat –, és Csillaghegyen

prédikált. Majd jött valamilyen politikai változás, kikerült a minisztériumból, és a debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatóhelyettesi tisztségét kapta.

Emberileg és szakmai tekintetben az ő hatása énrám döntő volt. Pedig ha valami érdekelt és megkérdeztem tőle, sokszor egyáltalán semmit nem válaszolt, csak vonogatta a vállát, vagy néha vakkantott egy-egy félmondatot. Hogy csinálta, hogy nem, egy idő múlva az ember maga elkezdte látni a dolgokat. Ez az ő nevelői hatása. De rögtön észrevette, ha valakiben volt érdeklődés, tehetség, és – mint a mestere, Csikesz Sándor – akinek volt két deka esze, azt hajtotta, annak muszáj volt tanulnia és produkálnia. Amikor teológiára kerültem, rögtön felláztam: mi a csudának kell héberül tudni a Tízparancsolatot meg az első zsoltárt? Ez volt a beugró az első kollokviumon, e nélkül professzorom szóba se állt velünk. Én a görögöt soha nem szerettem meg igazán, a latint sokkal jobban kedveltem. Ellenben a héberre nagyon hamar ráharaptam, nagyon érdekelt.

Varga Zsigmonddal akkor mélyült el a kapcsolatom, mikor másod-harmadéves koromban észrevette, hogy másképpen foglalkozom a tananyaggal, mint a többiek. Addigra én Pákozdy Lászlótól és másoktól megtanultam, hogy az az igazi, mikor az ember saját maga megnézi a forrásokat (autopszia), a görög meg a latin, sőt a mögöttük rejlő héber meg az arámi szövegeket. Utána keresgéltem legalább egy pár dolognak minden perikópában [*ígé hirdetés alapjául szolgáló bibliai szöveg hely*]. Jó pedagógus volt, ez neki rögtön feltűnt. Az egyik kollokvium végén külön ültetett. Mikor ketten maradtunk, elmondta, hogy ő hogyan csinálta. Elővette Kálvin kommentárjait meg egyéb szakirodalmat, elkészítette saját jegyzetét, azt tanulta meg. Ezért méltányolta, hogy önállóan foglalkozom az anyaggal. Csodálatos eszű ember volt. Villanásszerűen abban a pillanatban átlátta, hogy hová vezetnek a gondolati utak, hogyan lehet továbbvinni egy-egy gondolatot. Az más kérdés, hogy a saját életében, az erkölcsi tartásában megvalósult-e sok éles felismerése, de a sziporkázó gondolkodása nagyon hatott rám.

Kocsis Elemér⁹² teológuskoromban még Pákozdy László tanársegédje volt. Tőle akkor tanultam igazán sokat, mikor átvette az etika oktatását. Később nagyokat beszélgettünk. Kollégiumi főigazgatóként egyben a könyvtár igazgatója is volt évekig. Nemigen látta át a kapcsolatokat, jóhiszeműen tekintett az Egyetemi Könyvtárral való

összeköttetéseinkre. Ezekről az évekről írtam, ahogy lehetett, a Kollégium jubileumi történetében. Régen püspök volt már, mikor elmondtam neki, hogy a huncut teológus diák mit ki nem agyalt. Valamiért Pákozdyra megharagudott egyikük, és kitalált valamit. Bekopogott hozzá: „Professzor úr, ugye Kocsis Elemér nem vizsgáztathat?” – „Dehogynem!” – „De az indexünket nem írhatja alá?” – „Hogyne írhatná, mindent aláírhat!” – Pákozdy László a plafonon volt. No, erre a teológusok nagyobb része élt a lehetőséggel, soha többé Pákozdynál nem vizsgázott. Könnyebben boldogultak Kocsis Elemérnél, aki erre a cselre nem jött rá, és óriásit hahotázott, mikor elmondtam neki, hogy ez sok éven át így folyt.

Szabó László Ambrussal elég sok bajunk volt. Vele egyszer-másszor én is összeakasztottam a bajuszt. Péter János⁹³ személyi titkára lévén addig, püspöke lemondása után átdobták a Theológiára. Nagyon kellett vigyáznunk, mert hogyha az utcán akár csak véletlenül is nem vettük észre, azt ő a tantárgya és személye elleni sérelemnek tekintette. Megtorolta. Azért érdekes, tehetséges és nagyon szorgalmas ember volt, de úgy tűnik, utálta tantárgyát és azt is, hogy a renitens ifjúsággal kell foglalkoznia. Ez volt a tragédiája. Halálra itta magát. Mint az iszákosok többsége, borzasztóan érzékennyé vált, és bosszúálló hírében állt. Az egyik óráját untam, mást jegyzeteltem. Kizavart. Egy ideig nem is állt velem szóba. Volt annyi eszem, hogy a szeminaristájával mentem vizsgázni. Nagyon megtanultam az anyagot. Szeminaristája a legkönnyebb kérdésekre is csak bagadozott⁹⁴ valami ostobaságot, tőlem meg akármit kérdezhetett. Beírta a jelest az asztal végén ülve, odavágta az indexet, hogy elém csúszott végig az asztalon, szorgalmi jegyet nem kaptam. Egyszer meg elaludtam unalmamban. Váratlanul felkapta a fejét és megkérdezte a többieket, óráját megszakítva: „Hová lett Fekete Csaba? Csak nem rosszul lett?” (Két széken feküdtem.) Súgták több oldalról: „Legyél rosszul!” Kivitettem magam, vagy nyolcan felnyaláboltak, óra végéig a dékáni bőrdíványon pihentem, főzettem egy jó erős kávé, akkor méltóztattam magamhoz térni. Az volt a baj, hogy egyik spicli néhány héttel később elmesélte professzorának, mi és hogyan történt. Utólag háboroghatott, nem büntethetett meg, de pár hónapig megint nem állt szóba velem. Negyedévesek voltunk. Egyik órán valamiért bedühödött, azonnal dolgozatot íratott. Hogy szokott a lusta diák dolgozatot írni? – valakinek volt jegyzete, kézzől-kézre járt, szó szerint lemásolták. Szabó László Ambrusnak nem kellett különös gondnal hasonlítani az egyforma szövegű dolgozatokat. Őrjöngött és teljes órás fenyegető

monológban kárhoztatta másnap az évfolyamot. Én elől ültem, a dolgozat témájáról olvastam valahol, az anyaggal eléggé tisztában voltam. Kettőnk röpdolgozata biztosan nem volt másolás. Ráadásul olyan adatokat és körülményeket említettem, amelyeket az ajánlott irodalom sem ölelt fel, ezeket utána olvasással ismerhettem. Ettől felcsillant Szabó László szeme, amikor vizsgán visszatért az ügyre. Megmaradt továbbra is a három lépés távolság, de sikerült kibékítenem valamelyest, és többé nem közellenségként tekintett rám.

Akkoriban még volt cserediákság. Két hétre átment néhány kiválasztott diák egy másik teológiai akadémiára. Módis László mást szeretett volna. Legalább két hónapra mehessünk testvérintézménybe; órára járás ne legyen kötelező, de kapjunk személyre szabott feladatot, egy vagy két professzor felügyeletével kiválasztott témánkon dolgozzunk. Gondolom, ma már érhető, hogy miért, akkor ez lehetetlen volt. Én háromszor voltam úgy, hogy másnap indulhatok, amikor az utolsó pillanatban, nem tudni miért, mindig lefűjták. Soha nem voltam cserediák. Végül teljesen meg is szüntették ezt a lehetőséget. Mikor az egyik utolsó ilyen alkalom volt, pestiek jöttek hozzánk, még evangélikus teológus is volt köztük. Nagyon érdekes tapasztalat volt, ők úgy nyilatkoztak: jóval magasabb a színvonal Debrecenben, mint Pesten, itt a professzorok készülnek óráikra! A két teológia között tényleg meglehetősen nagy eltérés volt, ezt később egy diák – aki itt is járt, ott is – úgy jellemezte, hogy Pestre sokan azért mennek, mert az mégiscsak egy világváros. A pesti teológus lehet, hogy ügyesebb, mozgékonyabb, de ha megalapozott, valóban biblikus szemléletű oktatásra vágyik, azt debrecenieiktől sokkal inkább várhatja.

Nem örökölhette a Theológiai Akadémia az egyetemi fakultás hosszú időn át fennálló promóciós jogát [*doktori címek odaítélésének joga*]. Mikor ismét visszaállt valamennyire a korábbi állapot, mondani sem kell, a debreceniek közül először három vonalas professzor doktorált. Állítólag a bizottságban valamelyik pesti professzor azt találta róluk mondani: „Ez volt a nullszéria”. Tódította a másik bíráló: „Most megtapasztalhattuk, hogy lehet egészen rövid tételekből összeállítani egy egészen hosszú előadást.”

Legáció

Később láttam, manapság is látom néhol, állami iskolákban és kollégiumokban mesterségesen próbálják kialakítani a diákok önkormányzatát, amely századokon át működött a régi egyházi intézményekben mindenféle állami előírás vagy jogi szabályozás nélkül, de az autonómia részeként. Debrecenben voltak még ősi hagyományok. Az én időmben is érvényesült valamelyest az öngazgatás.⁹⁵ Az ötvenes évek végéig sok minden átmentődött a régi református kollégiumi életből, bár csak formálisan. A széniornak például – őt eredetileg a diákság választotta – nem volt már olyan tisztsége, a '70-es évek óta még kevésbé van, mint régen. Addig legalább nyomokban megmaradt. Az én tanulmányaim idején már megtörtént, hogy a dékán javaslatot kért ugyan, de aztán mégis mást választott (választatott). Utána jött a kioktatás: az ifjúság pedig vegye tudomásul, hogy javasolhat, de a szénior a tanári kar választja. Ezért nem lettem én szénior. Az indexünket ötödévben az évfolyamról ketten zártuk le határidőre. A többieknek vagy halasztott, vagy elégtelen vizsgái voltak, néhányan egész évet halasztottak. Nem lehetett volna senki más szénior, de tudtam, hogy a tanári kar – legalábbis némelyik tagja – engem nem óhajt. Én ugyan egy csöppet sem bántam, hogy nem lettem esküdt vagy szénior, de akit aztán odahelyeztek (avagy kijelöltek), azt később ki kellett rúgni. Akkor visszahoztak helyette a Dunántúlról egy évvel korábban végzett segédlelkészt. Valaha a legációs helyeket is a szénior állította össze, neki (és nem a rektori hivatal adminisztrátorainak) kellett intéznie az ehhez kapcsolódó ügyeket és így tovább, vagyis sokféle feladata volt. Ezeket aztán később egyre jobban leépítették, pedig ez a fajta diákönkormányzat nagyon értékes dolog, nagyon értékes felkészülés az életre, ezért kár, hogy az egykori internátusi rendszer kiveszőben van.

Gimnazista koromban mi már nem mehettünk legációba⁹⁶, és akkorra már a mendikáns⁹⁷ rendszer is végleg megszűnt. A teológián viszont tovább élt a legáció hagyománya. A választás a tanulmányi eredmények rangsora szerint történt; megvolt a hivatalos keret, először a jól tanuló felsőévesek dönthették el, hogy hova mennek. Nyílt titok volt, hogy némelyik helyen kevés a legátum, sok az illegátum⁹⁸, és voltak, akik jól ismerték a módját, hogyan kell két zsebre dolgozni. Az idősebbek tudták a jól fizető gyülekezeti helyeket. Azokat választották. Fontos gyülekezeti helyeket nem választott senki. Én viszont másodéves koromtól ezekre a helyekre jelentkeztem;

jártam a tanyavilágban és olyan helyeken is, ahol három-négy falu volt összekapcsolva. Majd' megöltek a felsősök, nem értették, hogy valaki jeles tanuló, és mégsem választ jó helyet⁹⁹, hanem elmegy ide-oda, ahol nincs illegátum, de kétszer annyi az istentisztelet, mint máshol. Előfordult – főleg harmad- és negyedéves koromban –, hogy az ünnep mindkét napján hat helyen prédikáltam. Szívesen vállaltam, mások ettől menekültek. Ilyen volt például Fehérgyarmat, Penyige, Kömörő; mind a három kemény feladat volt, mindenütt legalább háromszor kellett prédikálni naponta. Ide nem ment felsőéves, ilyen gyülekezeteket sorra alsóéveseket kaptak.

A legátusnak mindig innia kellett. Kétségbeesetten készültem arra, hogy kibírjam. Több száz helyet kellett két vagy három gyülekezetben végiglátogatnom nagycsütörtöktől húsvét másodnapján délutánig. Soha nem szerettem a száraz süteményt, irtóztam a kövér hústól, de most tömtem magamba a legszárazabb és legkövérebb ételeket, hogy a poharazást átvészeljem. Berekedtem, de kibírtam. Nagy megpróbáltatás volt. Kétszer megtörtént, a harangozót nekem kellett hazatámogatni. Olyan részeg volt, hogy nem tudta, merre lakik. Otthon szidta a családját: „Látod, a diák meg tudta állni!”

Minden legációra igen komolyan készültem. Talán túlságosan is. Megesett olyan túlzás velem, hogy egész éjjel nem feküdtem le, a vonathoz úgy indultam, hogy éppen összepakoltam indulásig, annyira foglalkoztatott, mit és hogyan mondjak el. Lázadó ifjúként sok bírálatot kaptam. Czeglédy professzortól például azt: „No, kérem, miért kell örökké formabontással kísérletezni?” Nem formabontással kísérleteztem. Próbáltam megtalálni a magam kérlelhetetlenül őszinte hangját. Minél többet tanultam, annál inkább beláttam, hogy a professzornak igaza volt. Vannak alapvető formák, a jó lelkész bánjon ezekkel szabatosan. Volt olyan gyülekezet, ahol még tizenöt év múlva is emlékeztek rám; valaki üzente nekem, hogy ha én azt tudnám, mit jelentett neki, amit prédikáltam. Nekem csak azért volt emlékezetes, mert különösen gyengének és sikerületlennek tartottam, de úgy látszik, mégis mondtam valamit, ami másnak életre szólóvá vált.

Karácsony este prédikáltam először egyik Tisza-menti templomban. Keménynyakú falusi gyülekezetben. Feltűnt, hogy mindenki leszegett fejjel ül. Meglepett, de

elfogadtam. Ezek ilyen emberek. Karácsony első napjának délelőttjén a szószékről körülnéztem, és szinte földbe gyökerezett a lábam: mindenki rám nézett. Máskor Miskolc fölött jártam egy bányászfaluban, második nap reggel is tele volt a templom. A bányászok zöme éjszakai műszakban dolgozott, náluk a délutáni istentisztelet volt az igazi, hiszen akkor keltek fel, akkor értek rá. Én ezt nem tudtam. Nem az számít – mondtam magamnak –, hogy délután meg este hányan voltak. A helyi lelkész aztán intett. „Annak örülj, hogy délelőtt milyen sokan jöttek el!” A legszebb emlékem, amikor egy Szamos-menti faluban elköszöntem a gyülekezettől, megvárt egy hollószárnyú bajszos öreg magyar a templomajtóban. Odalépett és ennyit mondott: „Uram, itt nekünk már régen nem akart mondani senki semmit!” Tátogtam, tátogtam, nem jött ki szó a számon.

A legációval persze a fáradtság is velejárt, hiszen szinte mindig három-négy falun kellett át- meg átmenni. Mindig attól féltem, hogy a végére holtfáradt leszek és nagyon unalmas, ezért rászoktam, hogy úgy készüljek minden prédikációra, hogy ha észreveszem, izegnek-mozognak és alig várják, mikor lesz vége, akkor két mondaton belül be tudjam fejezni. Soha nem kényszerültem rá. Nagyon jó volt látni, hogy a gyülekezet figyel; nagyon lelkesítő, ha veszik a lapot és értik a szót.

Egyszer valamelyik Szamos-menti faluban figyelmeztettek, hogy vigyázzak. Van egy ember a gyülekezetben, borzasztó erős a hangja, de nem jó énekes, sokszor félreviszi a gyülekezetet. Engem is el ne vigyen. Volt ott egy ütött-kopott harmónium, leültem elé, mindjárt az első ének közben könnyű volt kiszúrnom, hogy szép, borízú, erős hangja van az atyafinak, de énekelni tényleg nem tud. Erőltette, ezért csak egy egészen szűk intervallumban szólt a hangja. Nekem sem kellett több, hol feljebb kezdtem az éneket, hol meg lejjebb. A gyülekezet figyelt, nem tudták, mi történt. Jövünk ki, beszélgetünk a presbiter atyafiakkal, odajön hozzám ez a férfi: „Tiszteletes úr, én nem tudom, mi van velem, nem vagyok rekedt, mégsem ment az ének...” – bazsalygott mindenki, hogy mit csinált vele ez a diák.

Gyerekkoromban jártam kántálni.¹⁰⁰ Egyszer egyik Szamos-menti faluban hívtak engem is, menjünk énekelni családokhoz, a gyülekezet templomos tagjait tiszteljük meg. Persze mentem. Visszatértek gyermekkori emlékeim, azóta sok karácsonyi éneket a templomban soha nem énekeltem végig, akkor meg fejből végig

elénekeltük. Nagy élmény volt, ha egy-egy gyülekezet teli tüdőből énekelt, hagyományosan. Megénekeltetem őket mindig, ha lehetett. Tudatosan készültem arra, hogy az imádságot az énekre bízom – ha lehetett éneket választani, akkor az összefüggés megvolt. Észre is vették. Így lehetett rövid az imádság. Egyháztörténet professzorom példája intett. Elmondta, hogy valamikor 1900 táján új lelkész került az egyik dunántúli faluba. A beiktatásra kijött az esperes, a téli hidegben imádkozott tizenkilenc percig. No, megpödrötte bajsát az ifjú lelkész, és ő meg huszonhárom perc múlva mondott áment. Én az ellenkezőjére törekedtem: lehetőleg röviden prédikáltam, amikor ül minden szó. Volt, hogy ezért a helyi lelkéssel összeszólalkoztunk. Később megértettem, néha miért nem szeretik a rövid prédikálást. Az első világháború idején meggyorsították a lelkészképzést, összevont évfolyamokat oktattak könnyített tananyaggal; gyorstalpalók voltak ezek. Ismertem is így felkészített lelkészt; mozgékony ember volt, röviden, frappánsan egy-kettőre elintézte a szertartást, mondanivalója alig-alig volt. Észrevettem, hogy az atyafiak szívesen hallanának többet. Én ezt nem szoktam soha, de akkor tudatosan részletesebb, hosszabb prédikációt mondtam. Nagyon hálásak voltak érte.

Abaújban (vagy ez is Szatmárban?) történt, hogy azt mondta nekem az öntudatos gondnok: „Tiszteletes úr, csak ne vegye természetesnek, hogy mi meg vagyunk elégedve. Volt már itt olyan legátus, hogy nem mertünk ránézni, attól féltünk, hogy belesül az olvasásba”. Egy másik helyen mesélték, ők bizony megmondták a gyengén prédikáló legátusnak: „Nagycsütörtökön prédikált. Jól van. Szívesen látjuk az ünnepekre, de tiszteletes úr nem engedheti fel még egyszer a szószékbe. Maradhat, de többé ne prédikáljon!” Másutt azt mesélte a gondnok, hogy az idős lelkész szerette volna, ha a fia kerül örökébe. A presbiterek az apával meg voltak elégedve: öregén is mindig tisztességgel készül, lendületes, nem unalmas. A fia ellenben „nagy hóhányó” – nem kell. Az esperes beidézte őket. „Hát miért nem jó maguknak ez az ember?” Az egyik presbiter ráfelelte: „Esperes uram, lehet, hogy fiatal meg a papunk fia, de hát ő nem szereti az embereket!” Nagyon örültem, hogy vannak ilyen karakán presbitériumok. Nem is volt olyan legáció, ahol ne lettek volna ilyen vagy hasonló élményeim.

Történt azután olyasmi is, hogy a másik faluban volt a lelkész, és a gondnok szólt: „Na, öcsém, a presbiteri esküt mondasd el ezzel meg ezzel az emberrel!” Soha nem

csináltam ilyet, izgultam, nehogy valami bakit elkövessek. Megegett az is, hogy ünnep másodnapján temetnem kellett kapásból valahol – „Ha már úgyis itt vagy öcsém...” Összeütköztem egyik professzorommal emiatt, mert a libellust¹⁰¹ mindig beszámolóval kellett beadnunk, és én néhány mondatban megírtam: gyümölcsözőbbek lennének a legációk, ha professzoraink a gyakorlati kérdésekben nem hagynának bennünket ennyire tanácstalanul. Tényleg mély vízbe dobtak többször. Nem templom nélkül nőttem fel, nem volt idegen nekem ez a világ, de hát mégis más az, ha valaki mondjuk lelkeszcshaládból való, és gyerekkorától tudja, hogy mennek a hivatali dolgok. Kőműves, motorszerelő vagy tanár családban erről nem lehet fogalma. Az illető professzor megsértődött: „Na, hát fiam, mi magától nem ilyet vártunk!” Tudom, hogy a tanári karban is vita kerekedett belőle, mert az volt az elv, hogy a teológián töltött öt év tudományos felkészülésre való. Majd azután jönnek a gyakorló évek. A legációban ennek éppen az ellenkezője történt évente háromszor. Készen kellett volna lennünk mindenre.

Fölvetődött – próbáltuk kezdeményezni –, hogy mindenkinek legyen Debrecenben gyülekezete, ahova teológusévei alatt kijár, és ahol beletanul a gyakorlati tennivalókba. Elzárkóztak. Nyilván államilag engedélyeztetni kellett, ez professzorainknak is kényes ügy volt. Politikai képtelenség volt kezdeményezésünk, hisz Debrecenben is volt olyan lelkesz, akire azt mondták: Isten őrizzen a közelébe engedni fiatalokat! A diktatórikus rendszer – ha „puha diktatúra” volt is – vigyázott arra, hogy semmilyen önszerveződés ne jöhessen létre. Voltam olyan legációban is, ahol ott terpeszkedett egy bőrkabátos ember az első padban. Mondták is a gyülekezetben, féltettek, mert merészen beszéltem erről-arról. Professzoromtól tanultam, amit Ézsaiás mond: „Nincs békesség az istenteleneknek!” [Ézsaiás 48, 22]. Felolvastam. Elmagyaráztam, hogy a Bibliában teljesen más értelme van ennek, mint ahogyan hétköznapi beszédben használni szokták ezeket a szavakat. Istentisztelet után elmondták, ezt az embert a faluban még sose látták, valami spicli lehetett, akit odaküldtek.

A legációt némelyik tanárunk megszüntette volna, mondván, rossz indíttatások érik a lelkeszek részéről az ifjúságot, ez a nevelés hatását rontja. Persze sokféle lelkesz volt akkor is, nem mindenki volt politikailag pártfogolt vagy elfogadott, tehát bizonyos mértékig érthető volt az aggodalmuk. De a legációt nem lehetett megszüntetni Mária

Terézia idején sem.

Kántus

1951-ben megszüntették a Dóczy leánygimnáziumot, illetve beleolvadt a Református Kollégium gimnáziumába. Attól kezdve a Kántusban¹⁰² is állandóan énekeltek lányok, az énekkar négyszólamú vegyeskarként működött. Korábban, a 19. század második felétől külön volt női kara a leánygimnáziumnak is, meg volt énekkar a Református Tanítóképzőben is, de csak alkalmilag énekeltek együtt a Kántussal vegyeskarként. 1846-tól férfikarként működött a Kántus, ekkor még Főiskolai Énekkar néven, mert a sajátos *Kántus* elnevezés egyáltalán nem volt ismerős a hazai latinságban azelőtt. A gimnáziumban maradt meg a fiúk vegyeskara – diszkantistákkal, vagyis szopránt éneklő fiúkkal – mint a korábbi harmóniás kórus folytatódása.¹⁰³ Az én időmben a Kántusba szinte senki sem járt a gimnazisták közül, akkor még elsősorban a teológus diákok énekkara volt. Később ez megváltozott. Ízlésbeli, és szervezeti okai is vannak, hogy ma már főleg gimnazisták alkotják a Kántust. Teológusok alig járnak.

Nekem teológuskoromban nem tetszett, hogy szívvel-lélekkel vagyok ott minden próbán, a hátam mögött meg valaki detektívregényt olvas. Sokáig nem bírtam ezt a léghőrt. Évekre otthagytam a Kántust, csak ötödéves koromban jártam ismét. Nem voltam mintadiák, mindig volt velem baj, de amit vállaltam, azt szerettem szívvel-lélekkel csinálni. Nem értettem (utólag sem), hogy az, aki nem így látja, mit keres ott. Persze volt annak előnye, ha valaki Kántus-tag: fel lehetett tüntetni, legációnál is előbbre lehetett kerülni... de az, hogy valaki ezt csak kihasználja, és nem veszi komolyan az egészet, nem fért a fejembe. A többségnek csak az számított, hova megyünk kiszállni, mit lehet majd enni-inni, de hogy mit és hogyan énekelünk, az nem volt igazán fontos. Engem meg éppen az érdekelt.

Megesett, én akkor még gimnazista voltam, csak hallottam róla, hogy egyik vasárnap a Kántus Hajdúszoboszlóra utazott. Várta őket az Egyházügyi Hivatal titkára az állomáson. A kísérő professzort (az öreg dékán urat)¹⁰⁴ tájékoztatta, hogy nem prédikálhat aznap a templomban, szépen megvárja a következő vonatot, és utazik

vissza Debrecenbe. A diákok egyet énekelhetnek, és aztán mennek haza ők is. Egy alkalommal még az is megtörtént, hogy nem lehetett a Kántus évszázados hangversenyét a Nagytemplomban megtartani, csak a kollégiumi díszteremben. Az ilyen eseményekről természetesen hallgatni kellett.

Később, mikor Berkesi Sándor¹⁰⁵ Debrecenbe jött zenetanárnak, és ő lett a Kántus karnagya, egyik évfordulón először szerepelhetett együtt más gimnáziumok kórusaival a kollégiumi énekkar (ebben akkor már főleg gimnazisták énekeltek) nyilvános hangversenyen az Arany Bikában. Ott voltam én is hallgatóként. Feltűnő volt, hogy a többi iskola diákjai milyen fegyelmezetlenül vonultak és csellengtek a színpadon. Megjelent a Kántus. Mindenki sötét ruhában. Ahogy beléptek, vonultak fegyelmezetten, megváltozott a légkör. Vastaps fogadta őket. Kodály műveket énekeltek, zárásul az 50. zsoltárt („*Ezt mostan eszetekbe vegyétek, / Kik az Istenről elfeledkeztek...*”). Utána azt lehetett hallani, hogy ez bizony nagy politikai hiba volt, nem lett volna szabad ezt a fellépést megengedni.

Később sok éven át jártam ismét a Kántussal énekelni, mikor már régen könyvtáros voltam. Eleinte győztem, hogy próbán mindig ott legyek. Amikor már nem vállalhattam ezt, inkább lemondtam önkéntes tagságomról, de az „Öregkántus” tagjaként mai napig éneklek alkalmilag, ha tehetem. Legutóbb ezért úgy mutatkoztam be az ifjabb tagságnak, akik engem már nem ismerhetnek, hogy én már itt éneklek az ezernyolcszázados évek óta.

A Kollégium Nagykönyvtára

Amint a kápláni vizsgámat letettem, azonnal a Nagykönyvtárba kerültem; kirendeltek, mint segédlelkészt, ezt Módis László el tudta érni. Mindjárt meg is nősültem, mert mint családos embert, nehezebben raktak ide-oda.

Említettem, hogy én segédmunkás is voltam nyaranta gimnazista koromban, így volt már akkor munkakönyvem, de amikor könyvtáros lettem, ezt nekem le kellett volna adnom, mert lelkésznek nem lehetett munkakönyve, sem munkaviszonya. Annak idején Czegle Imre¹⁰⁶ bácsi, aki Sárospatak „öskönyvtárosa” volt, felállt az egyik konferencián: „Én már nyugodtan beszélek, a nyugdíjkorhatárt meghaladtam, velem

már semmit sem csinálhatnak. Fiatal korom óta munkatársa vagyok a sárospataki Nagykönyvtárnak, de én intézményemmel mégsem lehetek munkaviszonyban”. Megmagyarázta aztán valamelyik minisztériumi küldött, hogy értsük meg, erről a Magyar Népköztársaság nem tehet. A II. világháború után létrejött helyzetben ilyen formulákat találtak ki (az egyházkerületi könyvtárat például), ezen nincs módunk változtatni, ehhez államközínél magasabb szintű egyezményeken kellene előbb módosítani. Az egyház csak magánszemély lehet, jogi személy nem. Magyarországon magánszemélynek nem lehet alkalmazottja. Egyházi intézménynek sem lehet hivatalosan alkalmazottja például a lelkész-könyvtáros.

A könyvtár nekem sosem volt idegen, sőt addigra már többféle könyvtárosi tapasztalatom is volt. Módis Lászlónál az ószövetségi szemináriumban szereztem az egyik fajta könyvtári gyakorlatot, ott kezdtem megérteni, mit jelent ez a munka. Börzsönyi József¹⁰⁷ barátommal Módis László szeminaristái voltunk. 1951 után, mikor visszajött (visszaszorult) a Kollégium falai közé az egyetemi fakultás¹⁰⁸, az ószövetségi szeminárium könyvtárában valaki témák szerint átrendezte az anyagot. Ez azt jelentette, hogy helyenként három sorban voltak összezsúfolva a könyvek, máshogy nem fértek el, másutt viszont félig üresen álltak a polcok. A katalógus viszont betűsoros volt, vagyis egyszerűen használhatatlan. Hozzáfogtunk rögtön, két-három hét alatt sorba raktuk az egészet, és nem volt olyan félév, hogy egyszer legalább végig ne néztük volna, minden rendben van-e. A kéziratos dolgozatokat szabályosan elzártuk, amiből volt is néhány összeütközésem idősebbekkel. Mindig jöttek, hogy ennek vagy annak a dolgozatát adjam oda gyorsan, mert írniuk kell, szükségük van rá. Hogyne, mondtam, természetesen, de csak a szerző írásos hozzájárulásával. Arra máig büszke vagyok, hogy az én könyvtárosi működésem alatt könyv nem veszett el, sőt újra meg újra megtaláltam olyan könyveket is imitt-amott – más szemináriumokban vagy valakinél –, amelyek már az 1948-49-es években eltűntnek számítottak. Úgyhogy ez nekem nagyon jó iskola volt.

Teológuskoromban két nyáron is dolgoztam a Nagykönyvtárban. Akkoriban kezdték filmezni az anyakönyveket a mormonok számára¹⁰⁹, az egyik évben azon dolgoztunk, a következő nyári szünidőben pedig Módis Lászlónak segítettünk leltározásban. Módis László évközben került ide 1959-ben, és a könyvtárat úgy kellett átvennie, hogy semmiről sem volt naprakész nyilvántartás. Elkezdte, ami itt már nagyon

hosszú ideje nem történt: mindent végigleltározatott. Azon a nyáron – még mint teológus diák – részt vettem ebben. Négyen voltunk akkor teológusok nyári munkán a könyvtárban. Mikor az öreg könyvtárosok megtudták, mire készül Módis László, a hasukat fogták: ezt mind el akarja végeztetni másfél hónap alatt a négy teológussal? Megcsináltuk. Akkor aztán leesett az álluk.

A könyvtárban csupa idős kolléga működött, Módis László elkezdte volna a frissítést, de nem járt teljes sikerrel, sőt később Bartha Tiborral is szembekerült később, pedig tulajdonképpen Bartha Tibor hozta őt ide. Ilyen szempontból pályakezdőként nekem nem volt előnyös a helyzetem. Tudták, hogy Módis László tanítványa voltam – ezt soha nem tagadtam meg –, és emiatt bizonyos mértékig hátrányos helyzetűnek számíthattam magamat. Módis László nem akarta megérteni, hogy márpedig az egyházban elitnevelés nincs, és – már az én teológuskoromban is – próbált a tanítványaiból egy kis informális kört szervezni. Ez volt a fővád ellene, ennyit elárultak, ez nagyon kényes ügy volt Bartha Tibor szemében. De Módis László ennek ellenére kiemelte az embereket, figyelt rájuk, és nagyon jó érzéke is volt ehhez.

Azok közül, aki Módis László köréhez tartoztunk, néhányan később is tartottuk a kapcsolatot, és hosszú éveken át, ameddig ő élt, havonta valahol összegyűltünk. Gidófalvy Andor¹¹⁰ volt például az egyik – ő Hernádbúdon volt lelkész –, aztán az ifjabbak közül a mostani miskolci püspök, Csomós József¹¹¹, de ott volt seminarista társam Börzsönyi Jóska is, aki Utrechtben tanult, és később Patakon lett ószövetségi professzor. A Kollégium későbbi főigazgatója, Kürti László¹¹² is Hollandiában tanult, csak az volt a különbség, hogy Börzsönyi Jóska másfél év alatt doktorandus volt, Kürti László viszont kinn tanult három évig, és végül nem tudott ledoktorálni, mert olyan témában akarta learatni a babérokat, amivel már más is régen foglalkozott, csak Kürti nem nézett utána idejében. Emiatt aztán Börzsönyi Jóskának nagy hátrátétel volt, hogy ő Utrechtben tanult.

Havonta egy vasárnap délután (vagy máskor hétfői napon) rendszeresen összejöttünk hosszú éveken át valakinél, valamelyik parókián. Ennek olyan híre volt, hogy egyszer például néhány katolikus pap is meglátogatott bennünket. Volt úgy, hogy két napig is együtt maradtunk, elővettük a héber Bibliát, vitatkoztunk ilyen-olyan kérdéseken. Kustár Péter barátomnak – ő németes volt, én fordítgattam neki az

angol tanulmányokat – ezekből a beszélgetésekből született meg a doktori témája, később aztán Svájcban szerzett doktori fokozatot.

Az ötvenes években a könyvtárba került idős tanárok ellézték az időt, a könyvtári munkához igazán kevesen értettek, nem is igen érdekelte őket. Módis László gyökeresen változtatni akart ezen. A Széchenyi Könyvtár úgy emlegetett bennünket, hogy a „bezzeg fiúk”: bezzeg Debrecenben meg lehetett ezt is, azt is oldani, például a régi könyvek vagy a régi folyóirat állomány feldolgozását – ilyet állami könyvtárak tíz év alatt sem tudtak elvégezni. Más kérdés, hogy Módis Lászlónak élete végén meg kellett érnie, hogy elkezdődött a leépítés. Amit kialakított, visszacsináltak sok mindent.

Engem a könyvtárosi munkára Bertók Lajos és Módis László beszélt rá. Bertók Lajos sem volt akárki, már görög-latin szakos egyetemista korában görögöt tanított a teológusoknak. Kiváló memóriája és nagyszerű történelmi érzéke volt. Könyvesboltot nyitott; nekem egy idős bácsi mesélte el, milyen kereskedő lett. Valaki például eladott egy három-négyszáz pengőt érő könyvhagyatékot, ő megnézegette és azt mondta, adok érte nyolcszáz vagy ezer pengőt. Az öreg könyveket rendbe hozatta, beköttette, aztán kiárult belőlük ezerötyszáz-kétezer pengőt. Ezért jövedelmezett a boltja. Amikor államosították, elvesztett mindent, és akkor lett belőle könyvtáros. Könyvbeszerző. Gyarapító.

Végzős koromban egyszer bementem Módis Lászlóhoz – Bertók Lajos épp ott volt –, és akkor közrefogtak, megmagyarázták: „Értsd meg, akármire is nyúlsz egy könyvtárban, mindenből tanulhatsz!” Így lett. A könyvtár valóban iskola, hamar láttam, milyen igaza volt Módis Lászlónak és Bertók Lajosnak. Visszaemlékeztem arra is, amit Tóth Endre, az egyháztörténet professzorom magyarázott. A Klebelsberg-korszakban¹¹³ egy csomó „cselédkönyves” diplomás¹¹⁴ ingyen dolgozott; az Országos Levéltár vezérkarát például így nevelték ki. A nap egyik felében a levelezéstől kezdve a raktározásig az égvilágon mindent csinálniuk kellett, a nap második felében viszont otthon voltak és azt csináltak, amit akartak. Majd 5-10 év múlva ezek az emberek elkezdtek publikálni a jobbnál jobb, nemzetközi rangú dolgozatokat. Addig volt helyük, tanultak és akármilyen szűköskén, de meg is éltek.

Persze én sok mindent olvastam már gimnazista koromban is, amit később még a teológustársaim sem ismertek, mert minden érdekelt, ami a kezembe került. Közvetlen hasznát nyilván sok mindennek nem vettem, de a közvetett haszon jelentős volt. Makkai Lászlóval¹¹⁵ sokszor beszélgettünk arról, hogy mekkora veszélye az a tudományos életnek – és általában a modern életnek –, hogy egyre inkább csak a közvetlen hasznot nézik; erre még a lelkészek egy része is hajlamos. Makkai László elmondta, hogy ötvenvalahány éves koráig alig-alig jelent meg könyve, csak tanult, tanult, tanult. Ez rengeteget jelent, és ezért volt nekem a könyvtár nagyon jó választás, bármennyire nem számíthattam arra, hogy ebből majd megélek.

Mikor én odakerültem, a könyvtár egész évi költségvetése – mindenestől, vagyis könyvvásárlással és könyvkötéssel együtt – nagyjából annyi volt, mint egy átlagos debreceni középiskolai könyvtár egyhavi költségvetése, tehát a túléléshez sem elég. Abban az állapotban természetes volt, hogy ha például beteg volt az egyetlen raktárosunk, akkor mi magunk fűtöttünk, takarítottunk. Amikor később egyáltalán figyelembe vették, hogy az egyházi könyvtárakban is emberek dolgoznak, és szóba került a fizetés, akkor derült ki, hogy az akkor érvényes fizetési kategóriák legalsó szintjétől legalább 1500 forinttal vagyunk elmaradva, ami 4-5000 forintos fizetéseknél akkora különbség, hogy tényleg éppen a létminimumot tudtuk megkapni. Ahogy egyszer Kókay György¹¹⁶ mondta – aki a minisztériumban a könyvtári osztályt vezette –, amikor később a minisztériumnak lehetősége lett volna arra, hogy az egyházi könyvtárakat segítse, akkor már nem volt pénz ilyesmire.

Egyik-másik jól fizető parókiára kikerült iskolatársam az én fizetésem többszörösét kereste, mindene megvolt hozzám képest, de ez engem nem nagyon érdekelt. Itt olyan környezetem volt, ami odakint nem lett volna. Persze mindig vállaltam alkalmilag prédikálást, jó másfél-két éven át soha nem is volt szabad vasárnapom, mert valahol mindig prédikáltam. De azt nem akartam vállalni, hogy parókián legyek, mert amellet a könyvtárat, a tudományos munkát nem végezhettem volna, hiszen ehhez is, ahhoz is teljes ember kell.

Csikesz Sándor rám igen nagy hatással volt. Már gimnazista koromban is hallottam róla ezt-azt, amit én akkor legendának hittem, és csak később kezdtem belátni, hogy

valós tartalma van. Amikor bekerültem a könyvtárba, a kezembe került egy disszertáció, amiről megtudtam, hogy ketten bírálták, egy akkori professzor és Csikesz Sándor. Nagyon jóindulattal volt a professzor, és lelkesedett, hogy milyen jó anyagot szedett össze a vizsgázó. Csikesz Sándor pedig azzal kezdte: "Tiszteletes Tanári Kar! – már itt mindenki fölszisszent, mert ők méltóságosak voltak. – Ebből a dolgozathoz két dolgot hiányolok: az oroszlánkörmököt és a macskakörmököt. Ezért tehát visszaadom a szerzőnek, hogy írja be az idézőjeleket". Azzal felsorolta, hogy melyik fejezetben hány százalék az önálló munka, majd hozzátette, hogy a vizsgázó szorgalma miatt a disszertáció elfogadásához hozzájárul. Érthető, hogy ebből micsoda feszültségek voltak, de ez nekem borzasztóan tetszett.

Az egyik első anyag, amit a könyvtárban fel kellett dolgoznom a Révész Imre¹¹⁷ hagyaték könyvtárba beadott kéziratállománya volt. Nagyon érdekelt, mindent el is olvastam. Révésszel személyesen is találkoztam egyszer-kétszer; Módis László mutatott be neki. Hófehér hajú, apró emberke volt, illett rá az Apóka név, igen nagy tudós, rengeteget tanultam a kézírataiból. Egy-egy opponensi véleménye valóságos tanulmány volt – a szép kézírásától kezdve a gondosságáig rám igen nagy hatással volt, milyen hatalmas munkát végzett azon túl, hogy aprólékosan elolvasta a disszertációkat.

Segédlelkészség a Mester utcai gyülekezetben

Én már gimnazista koromban is kántorkodtam. A Mester utcai gyülekezetet akkor még nem ismertem, de tudtam, hogy egykori lelkészének, Berényi Józsefnek¹¹⁸ ki kellett mennie Bojtra, egy kis apró gyülekezetbe, mert 1956 után rákentek olyan dolgokat, amelyek nem voltak igazak. Példát kellett statuálni. Lelkészcserékkel szétverték a jobb és nagyobb gyülekezeteket, de a vidéki kis gyülekezeteknek ez jót tett. Kiváló lelkészt kaptak, és így az ébredési mozgalomtól kezdve sok minden folytatódott az ő körükben.

A Mester-utcai kis templomot az egyik debreceni kályhás mester építtette,¹¹⁹ saját összegyűjtött pénzét arra áldozta, hogy legyen a terjeszkedő városrésze templom. Akkoriban még nem volt exmisszió,¹²⁰ de én már ötödévesen odakerültem a Mester utcán lelkészpótlékként. Órakedvezményem nem volt, tehát közben ugyanúgy jártam

órára, mint a többi teológushallgató. Éjjel tanultam. Ráadásul – ahogy később megsúgták – az Egyházügyi Hivatalnál is problémák voltak ebből, mert ha nem vizsgázom le, akkor ez rossz precedens. Levizsgáztam határidőre is, jól is, tehát ez megoldódott. Aztán ötödév után ugyanott folytattam kántor segédlelkészként; sokkal egyszerűbb volt így a gyülekezetnek is. Körülbelül két évig minden végeztem. A kápláni évet ott töltöttem végig, és még a kápláni vizsga után is – amikor én már bekerültem a könyvtárba – ott maradtam egy ideig.

Jó másfél évig minden vasárnap kijártam a debreceni tanyavilágba: Nagycsere, Haláp, Pipóhegy... Volt Halápon egy idősebb lelkész, nyugdíjba készült. A felesége is beteg volt, ő is, de nem kaptak oda senkit. Vállaltam, hogy kijárok. Tünetésből ingyen, mert megtudtam, hogy van felügyelő lelkész – akinek hivatalból ki kellett oda járnia –, de ő csak hétköznap megy ki, ráadásul aapidíjat és benzinköltséget is megfizetteti. Attól kezdve én még a buszköltséget sem voltam hajlandó felvenni.

A tanyasi emberek világában nagyon sok mindent tapasztaltam, és ez nekem mindenképpen hasznos volt. Halápon például a téeszt nem lehetett megszervezni, az úgynevezett vákánccsos földeken¹²¹ csak állami gazdaság volt, de még oda is alig tudtak munkást szerezni. Emlékszem, egyszer elém jött egy gazda a halápi állomásra. Elmondta, hogy van tizenöt hold földje. L-alakban volt náluk a tanyai épületek rendszere felépítve, ő az „L” sarkában lakott. Még éjszaka is kiment, megnézte az állatokat, itatott... Mindig bérelt földet a sajátjához. Minden évben másfelé adtak, de ő nem bánta, így is vállalta, mert neki istállótrágyája volt, azzal javította a földet. Mesélte, hogy január-március között minden évben levág négy-öt disznót, lesüti, és aki hozzá megy, vállalja a napszámot, az kap egy fél kiló húst meg egy liter bort. Mindig volt munkása bőven.

Volt egy néni, aki gyalogolt minden egyes alkalommal tizenkét kilométert, hogy ott lehessen a tanyai istentiszteleten; mindegy volt neki, ha csak néhányan voltunk is. Hivatalosan csak az iskolában lehetett istentiszteletet tartani, de volt, amikor az iskolaigazgató nem ért rá vasárnap és elfeledkezett róla, nem volt otthon senki. Elballagtunk a legközelebbi tanyára, ez természetesen tilos volt, de az istentiszteletet csak megtartottuk. Olyasmi is megtörtént, hogy ünnepi istentiszteleten két keresztapa volt. Az egyik katonatiszti, a másik rendőrtiszti egyenruhában. Ez is tilos volt, de

látszott rajtuk, az egyiken különösen, hogy művelt emberek, akik ezt tudatosan vállalták. És a tanyavilágban ugyan ki ellenőrzi őket?

A tanyasiak a tejet nem hozhatták be a debreceni piacra, be kellett adni a tejcsermókba. Mesélték, hogy vagy kimegy az autó, vagy nem, és ha nem, ez azt jelenti, hogy százötven liter tejet vagy még többet kiöntenek, és egy fillért sem kapnak érte. Villany nem volt, mert ezek a tanyák "D" kategóriába estek – vagyis a Rákosi-korszak végén tudatosan elsorvasztásra ítélték őket –, és emiatt nem vezették be a villanyt.¹²²

A Nagykönyvtárba kerültem a kápláni vizsga után, de még körülbelül két éven át minden segédlelkészi szolgálatot végeztem a Mester utcán. Akkor a főnököm azt mondta, válasszak, mert a Mester utcán elvárták volna, hogy hetenként legalább egy-két napot töltsék a lelkészi hivatalban. Mindig én láttam el a hétközi alkalmakat meg a vasárnap délutánt, vasárnap délelőtt csak akkor prédikálhattam, ha a főnököm nem volt itthon vagy beteg volt. Máskor nem. Ez nem tetszett a gyülekezetnek. A bibliakörös asszonyok szerették volna, hogyha rendszeresen vasárnap délelőtt is prédikálnék. Ebből feszültség keletkezett, jobbnak láttam, ha nem vállalom. Inkább eljöttem, de még utána is vagy tíz éven át nagyon gyakran végeztem ott temetési vagy kántori szolgálatot, vagy mind a kettőt.

Folytattam ezt a későbbi években is, például már a 21. századi állapotok között. Pénteki napokon tartottunk ebédidőben alkalmi hangversenyt a múzeumi kiállítás helyiségében a 2010-es években, ilyenet külföldön akkor már évtizedek óta rendeztek. Ez európai szokás, például Brüsszelben dolgozó magyaroktól is hallottam, hogy átmentek a közeli templomba, ahol déli muzsika volt. Mindig felhasználtam az alkalmat, és mondtam rövid bevezetést, olvastam bibliai részt és imádságot. A lantzenétől kezdve a barokk oboán át sok minden érdekesség volt ilyenkor, de előfordult, hogy csak énekesek jöttek, vallásos népdalok hangzottak el. A látogatottság elég vegyes volt, nem lehetett kiszámítani, néha tele volt a terem, még álltak is. Ha gyülekezetek látogattak, és megtudták, akkor beültek, örültek neki. Ez csak 25 perces koncert volt, mindig úgy terveztük, hogy ne legyen hosszabb.

Azt akármikor szívesen vállaltam, hogy prédikáljak, de nem nagyon vágytam gyülekezetbe, mert tudtam, hogy akkor templom újjáépítésétől kezdve nagyon sok mindent kell csinálnom, mellette nem lehet mással foglalkoznom, tudományos témákkal alig. Ezt vagy két embernek lehet vállalnia, vagy pedig rendkívüli családi és intézményi körülményeket kell teremtenie.

Ösztöndíjas hónapok Skóciában

1969-70-ben Glasgowban, Skóciában tölthettem ösztöndíjas évemet, amely végül csak valamivel több mint félévre terjedt. Angol nyelvterületre mehettem tehát, de Amerikába soha nem vágytam, Európa sokkal jobban vonzott. A Kollégium hajdani kapcsolatai miatt is Skócia látszott alkalmasnak. Az Egyházak Világtanácsától tulajdonképpen egyéves, iskolai évtől független ösztöndíjat kaptam, de utólag kiderült, valami ok miatt ezt nem vehettem igénybe. Politikai oka lehetett, mert akkor doctorandusnak számítottam volna. Talán egy évtizeddel később valaki elmondta, hogy ösztöndíjamat megosztották, és felhasználták két evangélikus diák tanulmányúttjára, volt ügyintézőjük Genfben, megoldották azt, amit egyházam ügyintézői képtelenek voltak.

Mindjárt papi vizsgám után kaptam a felszólítást, hogy jelentkezsem azonnal, de aztán évekig se kép, se hang. Év elején váratlanul Genfből értesítettek, itt is kellett valami ügyintézési mulasztásnak történnie, mert előzőleg úgy mondták, hogy mindent a zsinati iroda előadója intéz, a végeredményről vagy tennivalókról tájékoztatnak, közvetlenül rám semmi nem hárul. Augusztus végén már vártak kint, de végül csak november elején utazhattam, ma sem tudom az okát. Az volt a magyarázat, hogy nincs még útlevelem, pedig az angol követség értesített már augusztusban. Gyanús volt az is, hogy közvetlenül nekem írtak. Nem a zsinati irodára. Igaz, teljesen véletlenül már előbb is tudtam a döntésről. Az angol követség vendégét kalauzoltam a könyvtárban, és a kísérő hölgy emlékezett a nevemre. Mondta, hogy megkaptam a vízumot. Kapcsoltam, vízumot csak érvényes útlevelelre adhatnak. Az is rejtély, hogy mikor végül utazhattam, Hegyeshalomnál miért szedtek le a vonatról. Leszedtek, beültettek egy szobába, hogy várjak. Kint szaladgáltak, telefonáltak. Azt hittem, hogy valaki feljelentett, azért szálltak rám korábban is a belügyesek. Próbáltam volna valahogy kiszedni belőlük, hogy mit akarnak velem. Én

még nem tudhattam, hogy megkaptam végül az ösztöndíjat, ők meg azt nem tudták, hogy erről engem még nem értesítettek, csak majd jókora késéssel és hiányosan. Annyi haszna volt az értetlenségnek, hogy nem boldogultak velem, ezt később egyikük bevallotta. Azzal együtt, hogy lehetnek majd kellemetlenségeim külföldön, de megnyugtatót, biztosan nem tudnak hová tenni ott sem, mint ahogyan itthon sem illett bele a képbe. Hegyeshalmon is csak annyit mondtak a vonat indulása előtt két vagy három perccel, hogy itt ne maradjak, fussak (a csomagomat a vonaton kellett hagynom), nem én tehetek róla, hogy az útlevelem bélyegzése szabálytalan. Telefonáltak Budapestre, tisztázódott, azonnal szálljak fel, indul a Wiener Walzer.

Hét hónapig maradhattam Skóciában. A szó szoros értelmében koplaltam, mert amit ott kaptam a diákothonban, nem volt elég, hazulról pedig nem kaphattam semmit, mert akkor már volt gyerekünk is, az itthoni fizetésemet családom kapta. Napi egyszeri étkezést járt a szálláson. Egy másikat valahogy összehoztam: megnéztem a környező piacon és áruházban mi a legolcsóbb, valahogy beosztottam, amennyire telt. A skót egyházi misszió a diákothont fizette, és valami minimum zsebpénzt is adtak, ebből éppen, hogy megéltem. Arra nem jutott, hogy utazgassak. Mondták a diákok, miért nem fizetek be hétvégi kirándulásra, olcsó. Öt-hat fontból kitelik két nap. Nekem hetenként mindenre volt ennyi pénzem. Mindenre. Eldöntöttem, hogy nem kilincselek, nem vagyok rá hajlandó. Például a kint tanuló csehek felléptek zártkörű klubokban, szovjetellenes vicceket meséltek, meg terjesztették, hogy nem mernek hazamenni... Ezzel jól kerestek. Na, mondtam magamnak, ilyenekbe nem megyünk bele. Mindjárt a második héten kérdezte valaki, hogy mi a véleményem a magyarországi szocialista állapotokról. „Nem tudom – válaszoltam –, neked mit jelent Skócia („*boney Scotland*”), nekem Magyarország a hazám.” Attól kezdve kalapot emeltek. Soha nem kötekedtem, de néha megjegyezték, hogy óvatosan fogalmazok. Hívtak tüntetésekre, elkerültem. Kerestek többször disszidensek is, sikerült őket is elkerülnöm, én állandóan a könyvtárban ültem, vagy nagyokat sétáltam pihenésül. Egyetlen rendezvényükre sem mentem el.

A Trinity College¹²³ teológiai előadásait naponta látogattam, és egyik diákothonában laktam. Ott más a diákothonok megoldása, mint nálunk. A teológiai fakultáshoz tartozik több kisebb-nagyobb épület; ez, ahol laktam, háromszintes volt, és egy vagy két diák lakott egy-egy szobában. Volt egy központi terem is, találkozó és

konferenciák helyéül alkalmas. Volt több kis tárgyaló. Változatos programokat szerveztek, például a muszlim diákok feleségeinek tanfolyamokat, hogy beilleszkedésüket segítsék. Még az alagsorban is volt konyha és többféle helyiség. Valamelyik egyetemi lelkész volt a soros felügyelője a háznak (Andrew Melville House), és egy teljes állásban foglalkoztatott titkárnő intézte az adminisztrációt, akivel a diákok sokat vitáztak.

Edinburghban hallottam a legelső prédikációt Skóciában, ez nagyon emlékezetes volt. Egyik évfolyamtársam látta magányomat – ugye, hétvégén mindenki eltűnt –, és hazavitt magával. Később tudtam meg csupán, hogy Edinburgh legrégebb és leghagyományosabb gyülekezetében jártam. Párbeszédés prédikáció hangzott el. Kezdte a prédikátor: „Engedjétek hozzám a gyermekeket”. A másik közbeszólt: „De hogy menjenek, mikor a világban ennyi meg ennyi gyerek van, aki télen alig járhat kint, mert családjának nincs pénze lábbelire?” – és sorolta az adatokat. Később megtudtam azt is, hogy ez a lelkész volt az ENSZ-nél a gyermeknyomor legjobb szakértője, ezért hívták meg. A végén a helyi lelkész szépen összefoglalta néhány mondatban, hogy mi a gyülekezet hitvalló kötelessége. Az, hogy Skócia parlamenti képviselőit az állam politikájának megváltoztatására rábírák, mert ilyen nyomorral és embertelenséggel szembesülünk. Tátottam a számat: még ilyen, hát ez valóban politizáló prédikálás! Itthon meg folyton a békeharcot szajkóztuk, a békepapság akkor még virágkorát élte. Sokkoló élmény volt, hogy mire jutottunk mi ehhez képest.

Ott voltam, amikor az angol királynő Edinburghban először vett részt a zsinaton. A General Assembly,¹²⁴ a mi zsinatunknak nagyjából megfelel. Mikor a skótoknak nem volt rá más módjuk, országos ügyeiket is ennek keretében intézték, tehát ez a skót parlament pótléka is lehetett. A nagyteremben volt egy olyan erkély, amelyik nem benyúlt a terembe, hanem kinyúlt az épület egy másik helyisége fölé, ez volt a királyi erkély. Az angol uralkodó így jelen lehetett, mégsem volt bent a teremben – ugyanis a skót törvények szerint csak teremben ülők szavazhatnak. Akkor először történt, hogy a ma már idős királynő ellátogatott Edinburgh-ba. Ott álltam a járda szélén, autója mellett ment el egy méterre. Ugyanakkor a diákok kibéreltek valahol egy alagsori helyiséget, és ott egyházellenes előadások sora folyt két napon át, sőt a skót parlament meg az egyetem ellen is lázadó nyilatkozatokat fogalmaztak. Kifakadt miatta egyik professzorom, hogy „Sajnálatosan a skót egyház pénzén szerveznek

ellenzsinatot, pedig nagyszerű politikai áttörés, hogy a királynő ellátogatott az ülésre!” Ebben is részem volt, megtapasztaltam, hogy a nyugati szabadság valóban létezik. De vannak olyan hátulütői, amelyekről a mi körülményeink között nem lehet sejtelmünk sem.

Alig néhány hete éltem kint, amikor egyik nap a szobatársam – szegény dél-angliai bányászcsalád gyereke, a lebombázott Coventry Hall-ból jött, fogorvostan hallgató volt – dühösen elmondta, hogy levelet kapott az FBI-tól. Azt írták neki, tartson szemmel és jelentsen rólam, mert feltehetőleg vörös kém vagyok, beépített ember. Napokig dühöngött, és a szemem láttára tépte össze a levelet. A nyugati nagy szabadságba ilyesmik is belefértek vagy beletartoztak. Kezdetben nagyon éreztem, hogy én egy másik világból jöttem, a vörösök oldaláról. Észleltem magammal szemben némi tartózkodást, de professzoraim részéről egyáltalán nem, és ezt a kérdést diáktársaimmal is nagyon hamar sikerült rendeznem.

A skótokat ugye, nálunk miről ismerik? – hogy milyen fukarok. Megtudtam hamar, hogy ennek történelmi háttere van. Ott lakott egy történész szakos hallgató is, elmondta, hogy az ő nagyszülei a Felföldön éltek, sőt már az ükapja is, kint a hegyek között. Olyan szegények voltak, hogy télidőben heteken, esetleg hónapokon át semmi más ennivalójuk nem volt, csak a maguk darálta zab, ezt olvasztott hóba áztatták, majd megfőzték. Ez a porridge [*tejes zabkása*]. Ez volt az egyetlen táplálékuk, meg a tea. Juhokat nem vághattak, azok hozták a hasznot, abból éltek. Elmondta azt is, hogy a skótok azért voltak ilyen szegények, mert az angol elnyomás bizony keményen érvényesült. Később én is tapasztaltam, hogy Angliában a londoni angol az első, aztán a többi angol következik, és majd a sor legvégén Scotland, Ireland meg Wales népe.

Könyvből tanultam angolul, soha nem jártam külföldön. Megérkeztem, és másnaptól jártam teológiai előadásokra. Azzal nem is volt szinte semmi gondom, de mikor elkezdtek hadarni egymást közt a diákok, nagyon fárasztott, és az első hetekben a feszült figyelestől állandóan fájt a fejem. A vonaton egy fülkébe kerültem angol katonákkal, szabadságra mentek. Megrémültem: ennyire ne tudnék angolul? Egyszerűen nem érttem. Aztán beszélgetünk. Kiderült, hogy mind a Cockney negyedből¹²⁵ származnak, a beszédüket londoni sem érti, ha nem közéjük született.

Egyszer később egy konferenciára kiengedtek, és Londonban kimentem az egyik lelkész családjához. A felesége csodálkozott, hogy mennyi mindent tudok angolul, mégis, amikor a kislányával beszélt, egyik pillanatról a másikra nem értettem semmit. Másnap kiderült, miért. A kislány a nyarakat Liverpoolban tölti a nagymamájánál, megtanulta az ottani dialektust, és a mamával ketten ők ezen a tájnyelven beszélnek. Ezért nem értettem. Magyarországon mi nem ismerjük ezt, mert a szögedi ugyan másképpen beszél, vagy a székely és a palóc, de szó sincs arról, hogy ne tudnánk megérteni. De ott én ezt rögtön tapasztaltam.

Megérkeztem és már másnap bementem a dékánhoz, ő a Magyarországon is és világszerte ismert William Barclay professzor volt,¹²⁶ akinek énekkarába is azonnal beálltam. Mondtam, hogy szeretnék angol nyelvtanfolyamra járni. Nevetett, és azt mondta, hogy aki így tud angolul, minek megy nyelvtanfolyamra? Majd meglátom, napról napra könnyebb lesz. Pénzem nem volt, olvastam, állandóan könyvtárban ültem, rengeteg angol nyelvhelyességi könyvet átlapoztam. Körülbelül két hónap múlva rájöttem, hogy ha mindennapos dolgokról beszélgetünk, akkor az nekem nehéz, de ha például valamilyen filozófiai vagy vallástörténeti témáról vitatkozunk, és álláspontokat, érveket kell megfogalmazni, akkor nekik is gondolkodniuk kell, és mindjárt másképpen beszélnek. A teológiai előadásokon volt a legkevesebb gondom. A többiek látták, hogy én 16–17. századi könyveket is olvasok. Mondta is az egyik évfolyamtársam, hogy ő gyerekkora óta minden nyáron legalább egy hétre átmegy Franciaországba. Megérteti magát, elég jól beszél franciául, de szakirodalmat vagy régi könyveket olvasni? – azt ő nem tudja elképzelni, neki az irodalmi vagy tudományos nyelv teljesen idegen.

A könyvtárterem sarkában a polcok összehajlottak és mintegy zárt fülkét, mintegy kis szobát alkottak. Rögtön első nap kinéztem ezt magamnak, és állandóan ott olvastam zárásig. Pár hét múlva egyszer csak meglátok egy asztalra karcolt nevet: Péter János.¹²⁷ Ugyanannál az asztalnál tanult valaha a későbbi püspök. Ő tudniillik a Sorbonne-on tanult előbb, utána ment Angliába.

Gál Géza nevű kollégámról – azt sem tudom, hogy él-e, soha nem találkoztam vele – ott kint tudtam meg, hogy ő volt az utolsó, aki még '44-ben kint tanult. Emlékeztek rá az idős professzorok és mondták, furcsa volt nekik, állandóan talpig feketében járt,

ott ez nem volt szokás. „Bridegroom”-nak nevezték el, ez nemcsak vőfélyt jelent, hanem istállófiút is, azoknak volt sötét egyenruhájuk. Az akkori magyar református szokások szerint egy lelkésznek feketében kellett járnia mindig. Na, hát én nem olyan alkat voltam. Másrészt ő kijutott úgy, hogy nem tudott semmit angolul, hanem latinul próbálta megértetni magát.

Akkoriban idehaza mindenki még inkább németül tudott, én viszont gimnazista koromban már angolul tanultam. Mr. Lukács, az angol nyelvtanárom — hozzá jártam oroszra meg franciára is — csudapók volt. Elsőben az év végi vizsgán kezembe adott egy féloldalas szöveget. Egyszerű volt, kapásból fordítottam. Utána, amikor soká beszélgetett velem, elárulta, hogy a kápláni vizsgán ez volt a tétele valakinek, aki nem boldogult vele. Én az angol nyelvben nagyon kedveltem azt, hogy rugalmas, és azt, amit Mr. Lukácstól tanultam, hogy aki elég jól tud angolul, annak mindent szabad. A németet soha nem szerettem igazából, a franciába belekóstoltam, és régebben olvastam szakirodalmat, de lassan elfeledtem, mert nem jutottam új könyvekhez, és a könyvtári meg teológiai szakirodalmat tekintve nem nagyon volt rá szükségem.

Nekem természetes volt, hogy azonnal beálltam a diákénekkarba. A reggeli istentiszteleten mindig harmóniával énekeltünk, és mikor elindultak tavasszal körútra a második szemeszter végén – a harmadikra én már nem maradhattam –, velük mentem, és nagyon sok érdekes dologgal találkoztam mindenhol, ahol jártunk. Mentünk a legkülönfélébb gyülekezetekbe is, és akkor láttam, hogy mekkora különbségek vannak a skótok között. Teljes tudatossággal válogattam ki különféle felekezeteket, és minden vasárnap legalább ötféle templomban voltam. Elindultam, és mindig megláttam valami mást. Láttam például, hogy ugyanannak a presbiteriánus felekezetnek egy utcában két temploma is van, és mindkettőben teljesen más a szertartási rend. A glasgow-i St. Mungo katedrálisban¹²⁸ is – ez nagyon régi, olyan, mint nálunk egy Árpád-kori katedrális – megfordultam elég gyakran, de egyszer eljutottam pünkösdista istentiszteletre, valamint zwingliánus felekezetben is jártam. Ott nem volt éneklés (innét gondoltam, hogy zwingliánus gyülekezet lehetett)¹²⁹, ellenben annyira éneklő hangon beszélt a prédikátor, mintha áriázott volna. Az imádságokat is kórusban olvasták fel, éneklés helyett.

Figyeltem az egyházi élet sok apró részletét és változatosságát. Az egyik nagyon szép templomban hallottam a legunalmasabb prédikációt; egy nyugalmazott szuperintendáns mondta, illetve olvasta monoton hangon, skótoknál ez a püspöknek megfelelő rang, ott moderátornak hívják. Akkor választottak először a történelem folyamán gaelic¹³⁰ anyanyelvű moderátort. A gaelic nagyon szűk körben, de ma is beszélt nyelv Skóciában, kicsit talán az ófranciához hasonlít hangzásra. Volt egy történészhallgató a diákokthonban, és ő mondta, hogy ismer egy öt éves kisfiút, aki még egy kukkot sem tud angolul, mert a gaelic az anyanyelve.

Az egyik legdinamikusabb prédikációt egy délutáni gyülekezetben hallottam. Talpraesett, középkorú lelkész beszélt; élvezet volt hallgatni és megtapasztalni az izzó légkört. Eszembe jutott az utolsó professzorunk, Menyhárt János¹³¹ – aki Debrecenben Ószövetséget és Újszövetséget egyszerre tanított – és veje, Bethlendi Endre.¹³² Ő előbb Svájcban, utána Skóciában tanult. Megtapasztalta, hogy a skótok kegyességi és meleg gyülekezeti életéhez képest Svájcban a gyakorlati teológia is szinte elméletinek hat. Skóciában a családi, közvetlen kapcsolat és a biblikus, jó igehirdetések érvényesülnek. Hallottam olyat is többször, hogy a lelkész gyerekekkel foglalkozva a szertartás elején mesét, vagy vicceket mondott. Nagy nevetések robbantak válaszul, és amikor elköszönt a gyerekektől, azok visítva kirohantak – tehát igen nagy tarkaság volt a szertartási rendet és a színvonalat érte.

A teológián igen jó előadásokat hallgattam. Ugaritit is tanultam ószövetségi teológia mellett, és valláslélektant, bibliai és rendszeres teológiát... sok előadást látogattam hivatalosan és nem hivatalosan. Ott tanított például egy menekült lengyel rabbi fia, aki a héber felvilágosodás¹³³ történetéről is hirdetett előadást, tőle tanultam modern hébert (ivritet). Megragadott az egyik fiatal professzor, John MacDonald, aki akkor került a tanszékre. Tőle tanultam ugaritit. Metodista gyülekezet lelkésze volt korábban. Munkatársa az amerikai asszír szótárnak. Nyugaton nagyon általános, hogy senki sem beszél szabadon, mindenki felolvassa leírt dolgozatát. Ő viszont mindig frappánsan és szabadon adott elő. Mint biblikus, lesöpörte a szokásos teológiai dogmatikus szólásokat, mondván, hogy a Biblia egészen másként gondolkodik. Ezt nagyon élveztem. Sok-sok ilyen apró élmény volt, ami nem múlik el, de az sajnos reménytelen maradt, hogy doktoráljak, és itthon tudatos és tudományos pályát építsek. Szerencsére nem vagyok olyan alkat, aki ilyesmit mindenképpen

óhajtott. Nem is törekedtem rá, és egyáltalán nem bántott, hogy én nem jutok előre, amikor másnak már van víkendháza meg ez-az, amaz.

Azzal a naiv elképzeléssel mentem külföldre, hogy megszerzem a doktori fokozatot teológiából. Elfogadták volna az itthoni diplomámat MA fokozatként, mikor látták, hogy mit végeztem, de a doktori szabályzat szerint három évig kellett volna kint tanulnom, illetve konzultációkra visszajárnom. Látnivaló volt, hogy ilyen nincs. Amit eredetileg terveztem – erre Módis László is biztatott –, az akkor lehetetlennek látszott. Arról nem is álmodhattam az akkori pénzügyi körülmények között, hogy legalább évenként kiutazzam néhány pár hétre, a politikai oldal pedig – az Egyházügyi Hivatalon át vezető út – még kínosabb volt, és elkerülhetetlen. Inkább hagytam. Nem nekem való...

Később, mikor a Kollégium tanárai itthon elkezdtek doktorálni, és én nem adtam be a kérvényemet, elkapott egyszer Módis László: „Még a héten beadod”. Elbújtam. Tanulmányoztam a szabályzatot, és láttam, hogy az egyházi vezetőség egyeseket, ha egetverő is a tudományuk, akkor sem juttat túl a második vizsgán. Ha meg akarták, még írástudatlanból is doktort csinálhattak. Ez egyértelműen politikai ügy volt, ehhez nem volt kedvem. Ugyanez volt a helyzet a könyvtárszak elvégzése után; akkor is megtudtam, hogy református lelkészként megint csak az Egyházügyi Hivatal útján lehetne boldogulnom. Nem csináltam végig. Makkai László is elvárta, hogy nála doktoráljak, fel is szólított. De mivel Módis László tanítványa voltam, tudtam, hogy ez ellenállásba ütközik itt-ott-amott.

Évtizedekkel később úgy jött össze mégis, hogy éppen egy kiadványt terveztem az Öreg graduálról,¹³⁴ amikor ellopták a táskámat. Benne volt egy sor kész tanulmány floppyn. Odalett az egész. Sebaj, elkezdtem újraírni. Aztán ezt A. Molnár Ferenc¹³⁵ valahonnan megtudta, akkor már ő nyúzott, hogy írjak disszertációt belőle. 2003-ban avattak. Pár évtizedet késtem, de mondom, nem tudtam rászánni magam, hogy elinduljak ide-oda, illetékes helyekre és személyekhez, ahogy diáknyelven mondták, „tövig benyalni”.

A Nagykönyvtár az 1970-es években

Bartha Tiborral közvetlen kapcsolatom is volt. Felfigyelt rám a kápláni vizsgán. Kijutottam később Skóciába ösztöndíjjal, hazajöveletem után egyszer valamilyen mondvacsinált ürüggyel hívatott. Angolul kellett beszélnem, de előbb kalauzolnom valamelyik váratlanul érkezett vendégét. Meg volt elégedve, rögtön kijelentette: „Levizsgáztál”. Utolsó éveiben egyre többször dolgoztatott, és az elismerés sem hiányzott. Volt, mikor kiállítást kellett rendeznünk. Nem törődtek az ilyesmivel, csak az számított, aki hivatalból megnyitotta a kiállítást, de aki rendezte, dolgozott rajta és érte, az semmit sem ért. Nekem nem szóltak külön, hát, ha nem kell, nem is mentem el a megnyitóra. Bartha Tibor váratlanul elő akart szólítani. Nem találtak. Ekkor is mondvacsinált ürüggyel agyba-főbe dicsért a nyilvánosság előtt, pedig azt hittem, hogy nagyot fog belém rúgni. Beadott anyagom nem ritkán ütött meg olyan hangot, amelyet mások orcátlanságnak véltek. Volt úgy, hogy azonnal le akarta közölnetni, amit beadtam neki – tiltakoztam, hogy Isten őrizz, gyorsan összecsaptam két nap alatt, amihez kellett volna két hét. Szóval Bartha Tibor tényleg tudta (nem hittem, mikor erre Török István figyelmeztetett), hogy mit érnek azok az emberek, akik ott nyüzsögnek körülötte, és észrevette a színvonalbeli különbségeket.

Aztán amikor Módis Lászlóval összerúgta a patkót, át akart helyezni. Úgy látszik, nem tájékoztatták. Kezdett magyarázni, hogy „Megkaptál az egyháztól ezt is, azt is, kaptál lakást...” Közbevágtam: „Bocsánat, én egy percig sem laktam egyházi lakásban!” Az áthelyezés elmaradt. Tehetősebb lelkészeknek tudniillik volt saját lakásuk, mégis kaptak szolgálati lakást. Kiadták a sajátjukat, második fizetésük is összejött. Én a saját lakásomban laktam, egy percig sem vettem igénybe ilyet.

A hetvenes évektől kezdve a könyvtári munka hétköznapi mellett írogattam és tanítottam; némi pénz jött a konyhára ezzel is. Angolt tanítottam többeknek – valakinek ingyen, valakinek némi díjazásért –, de ha szükség volt angol fordításra különféle témájú cikkekből, vállaltam. Elég gyakran vállaltam, hogy gyülekezetekben helyettesítsek, és a Kántussal is sokat jártam akkoriban kiszállásokra.

1972. április 16-án én még bent dolgoztam a könyvtárban, mikor Börzsönyi Jóska jött a hírral, baj van, meghalt Módis László. Azonnal kimentünk Kislétára, Kustár Péter barátomat oda rakták ki. Módis, aki sokszor halálra dolgozta magát – valószínűleg

addigra már átélt egy-két infarktust –, rosszul lett, nem tudott bejönni, csak telefonon beszéltünk napokig. Végül, amikor már egyre rosszabbul érezte magát, mégis mentőt hívtak, de későn, már a mentőben meghalt.

Módis László halála után furcsa állapotok, tisztátalan viszonyok uralkodtak a könyvtárban. A közönség, az olvasók vagy a gyülekezeti tagok nem nagyon tudták, hogy miben élünk. Bartha Tiborral tűrhető volt a kapcsolatunk, de a kinevezett főigazgató, Kürti László, aki mindent egyedül akart csinálni, járatlansága mellett ellensége volt a gyűjteménynek. Először Makkai László jött le Pestről. Úgy volt, hogy ő tanszékvezető lesz, egyben a könyvtár igazgatója. Végül csak ügyvezetőként működhetett egy darabig, hamar és többször igen összekülönböztek Kürtivel. Majd Király Lászlót nevezték ki igazgatónak.¹³⁶ A Lászlók között állandó maradt a feszültség – beleértve Kormos Lászlót, a levéltár igazgatóját is. Megesett, hogy Makkai László nem akart többé visszajönni Pestről. Egyszer abból lett nagy ribillió, hogy Makkai konferenciára vitt volna. Szegeden Keserű Bálinték¹³⁷ kiváló iskolát teremtettek, ha jól emlékszem, Szegedi Kis Istvánnal¹³⁸ foglalkozó konferencián kellett volna előadnom Melius Juhász Péter elveszett Újszövetségéről.¹³⁹ Erről persze Kürti hallani sem akart. *Persona non grata* voltam [*nemkívánatos személy*].

Király László szintén nem volt problémátlan. Könyvtárszakot végzett ugyan, de soha gyakorló könyvtáros nem volt. Ellenben jó kapcsolata volt az államiakkal és a sajtóval meg a fontos emberekkel. Ahhoz szokott töki lelkészként, hogy reprezentáljon. Tök jó hely volt, gyakran kijártak oda külföldi vendégekkel is Aczél Györgyék, akit ezért bármikor közvetlenül elérhetett. Erre azonban a könyvtári hétköznapiakat nem lehet ráépíteni, legkevésbé az olyan hátrányos helyzetű egyházi könyvtárban, mint a debreceni.

Módis László korábban az Egyetemi Könyvtár igazgatóhelyettese volt, így megvolt a két könyvtár között a szervezeti kapcsolat; ennek dokumentumát még Ortutay Gyula¹⁴⁰ írta alá hivatalosan. Ez az állapot Módis László halála után megváltozott. Kürti László mindenben igyekezett alkalmazkodni az akkori pártvezetéshez, volt is ebből feszültség. Volt az Egyetemi Könyvtárban is olyan, aki pártfunkciója révén volt befolyásos. Kürti vele tartott kapcsolatot. Ez nagyon rossz vért szült a könyvtárak között. Az után is csak lassan változott ez, amikor Kocsis Elemér lett a könyvtár

címzetes igazgatója, majd püspök. Ő is tájékozatlan volt. Jóindulatú, de tájékozatlan. Mindentől félt. A könyvtár veszélyes üzem, és sok mindenről akkoriban nem is volt dokumentum, illetve nem lehetett hozzáférni. Ha van is levéltári anyag a könyvtárnak ebből az idejéből, az biztosan rendezetlen és hiányos, mert aztán átkerült (Makkai kezéből is elkobozta Kürti) a főigazgatóságra, és hogy ott mit hagytak meg belőle, mit selejtezték, hogyan forgatták fel, ezt senki sem tudja. Kürti Lászlónak az volt a véleménye, hogy a könyvtár húzza össze magát, zárkózzék a két lépcsőházi vasajtó közé. Lefaragott, amit csak lehetett. Azt is, amit nem. Szerveződött Szenci Molnár emlékére tervezett kiállításunk. Bán Imre¹⁴¹ professzor úr elvállalta a megnyitást. Az lett a vége, hogy Kürti betiltotta. Még megemlékezést sem tarthattunk. Végül Király László meghívott a parókiájára, egy vasárnap délután ott mondtam rövid emlékező beszédet Szenci Molnár Albertről.

Később, mikor Kürti már miskolci püspök volt, állítólag majdnem visszakerült. Nem voltam bejáratos ilyen körökbe, még kevésbé otthonos, ezt nem tudom ellenőrizni, de azt mondták, hogy Pataki elvtárs (a pártbizottság erős embere) mindenáron vissza akarta őt hozni Debrecenbe.

Állandósult a feszültség, a munkatársak közötti bizalmi viszony nem működött. Azért egy-egy tanulmányom újra és újra megjelent, de se kedvem, se hajlamom nem volt arra, hogy beálljak a sorba. Így nyilvánvaló volt, hogy nekem itt nem terem babér. Volt, aki megrótt: „Nem tudod megérteni, hogy megfelelően helyezkedni kell?” Más másként fogalmazta: *jókor és jó helyre kell tenni a hangsúlyt*. Ez teljesen távol áll tőlem, én minden ilyesmit utáltam szívből. Örökké konkoly voltam, és így maradtam. Király Lászlótól nagyon indulatos letolást kaptam egyszer. Benn dolgoztam este – éppen a Könyvszemlének írtam egy tanulmányt –, és vastagon megkaptam a magamét, hogy neki kell tartani a hátát az államiaknál, mert én ilyenekre nem kérek engedélyt. Persze, hogy nem kértem engedélyt soha. Kellett volna? Ilyen jellegű szakmai feszültségek is állandóan kiújultak, ezért is bújtam el aztán.

Kitüntetés is kaptam. A Széchenyi Könyvtár terjesztett fel, és nem voltam hajlandó köszönőlevelet írni az Egyházügyi Hivatalnak. Kellett volna? – kérdeztem. Azért kellett volna, válaszolták, mert igaz, hogy nem ők javasoltak, de nem akadályozták meg. Szóval kegyeskedtek engedélyezni. Amikor kitüntettek, saját kerületem és egyházam

részéről senki nem lett volna jelen. Telefonáltak, hogy valaki jöjjön a zsinati irodáról. Elküldték Miklós Dezső könyvtárigazgatót, aki Pápáról járt föl, a könyvtári ügyeket intézte a Zsinaton. Katolikus győri könyvtáros kollégámat is kitüntették velem együtt. Neki jelen volt a püspöke, és mivel épp Magyarországon volt a pápai nuncius, ő is eljött. Észlelhető a különbség? Debrecenben egész más volt a viszony, mint például Sárospatakon. Ott természetes volt, hogy mint teológus diák – voltam ott cserediák – a püspök, Darányi Lajos¹⁴² meghívott beszélgetésre, másnap kölcsönözte az autóját, hogy menjünk begyűjteni, amit a gyülekezetekben találunk. Természetesen volt mit. Pataki kollégáink Mátraházán az összes lelkesztületi ülésen ott voltak. Minket Debrecenben a kerület egyházunk képviselőjében sosem szólított meg.

Tényleg elbújtam ezekben az években, el a könyvtár falai közé. Éjszakánként mindig tanultam, dolgoztam valamin, nem ritkán hajnalig. Így végeztem könyvtárszakot, ilyen bizonytalan és mostoha körülmények között.

Könyvtárszak

Módis Lászlót annak idején, amint hírlett, tulajdonképpen a Debreceni Akadémiai Bizottság¹⁴³ megszervezésére küldték volna le a minisztériumból. Azután jött hirtelen valamilyen politikai változás, ő így az Egyetemi Könyvtárban maradt. Az Akadémia fiókjainak szervezéséről évtizedeken át nem lehetett szó. Kovács Máté¹⁴⁴ mint magyar–francia szakos tanár a debreceni Kereskedelmiben tanított a háború előtt. Ugyanott volt vallásoktató Módis László, régi ismerősök voltak. Kovács Máté szervezte meg később a Könyvtártudományi Tanszéket az ELTE-n. Egyszer lejött Debrecenbe. Behívtak, ajánlották, hogy mihelyt lehet, azonnal jelentkezzem. Az lett volna az eredeti terv, hogy régi könyvtárak ürügyén egyházi könyvtárosok képzését és képesítését szervezzék meg, általános bevezető évfolyammal, majd másodévtől kezdve szakosodással. Régi gyűjtemények kezelésére. Kimondatlanul arra szánták volna ezt, hogy felneveljék az egyházi könyvtárosok szakértő nemzedékét. De ez így nem jött létre soha.

Mikor már egyházi iskolákban végzettek is fölvehettek egyetemre, jelentkeztem is a könyvtárszakra. Elutasítottak. Úgy jutottam be mégis később, hogy a rektor ismerte már a nevemet; vezettem többször országjáró könyvtárszakos évfolyamokat, Fülöp

Gézát¹⁴⁵ is ilyen alkalommal ismertem meg. Szóval a rektor azonnal írt, hogy ne törődjek a sablonos elutasítással, a helyem megvan. Csak évek múlva tudtam meg, hogy az egyetem engem nem vehetett volna fel közvetlenül, csupán az Egyházügyi Hivatal útján. Mi, akik egyházi iskolában végeztünk és (bár reformátusként nem hivatalosan) egyházi személynek számítottunk – hiszen a Nagykönyvtár, ahova engem segédlelkészként kirendeltek, az egyházkerülethez tartozott – egészen más elbírálás alá estünk, de ez nem volt nyilvános. Írásban nem is igen volt nyoma. Nyilván tudták, hogy kinek kivel kell beszélni. Később „írástudatlan korszak”-nak neveztem ezeket az évtizedeket, mert tényleg telefonon meg szóban intéztek nagyon sok mindent a Rákosi-korszak után is sokáig. Látszat volt, hogy hivatalosan, írásban intézkednek, de tulajdonképpen nem így dőltek el a dolgok. Ez annyira nem volt nyilvános, hogy amikor először elutasítottak, az Egyházi Könyvtárak Szakfelügyelete részéről B. Nagy Ernő lejött Debrecenbe és elmondta, nem érti, miért nem jutottam be, hiszen az egyházi könyvtárak dolgozói most már végezhetnek egyetemi szakot.

Amikor végül bejutottam könyvtárszakra, egyházkerületünk mindenható gondnoka kijelentette, hogy nálunk pedig ilyesmire pénz nincs. Egy fillérrel nem járult hozzá a kerület tanulmányaim végzéséhez, holott hivatalosan fizetni kellett volna legalább az útiköltségemet. Onnan tudom, hogy másoknak jegyzetek megvásárlására is adtak tankönyvsegélyt, és napidíjat is fizettek nekik. Szűkösen megoldottam. Havonta jártam Pesten, általában péntek-szombatonként voltak az óráim. Reggel négy órakor keltem, hogy elérjem a személyvonatot, az volt a legolcsóbb. Ha nem voltak sokan, a vonaton is lehetett tanulni, de persze az is megesett, hogy hazafelé a Nyugatitól Hajdúszoboszlóig kint álltam a peronon. Nem kaptam tanulmányi szabadságot sem, diplomamunkámat is úgy írtam meg, hogy naponként, ügyelet közben, ha volt időm, folytattam az írást, olvasást és jegyzetelést. Határidőre elkészültem. Az államvizsga hétfői napon volt, előtte én a Kossuth utcán prédikáltam vasárnap. Helyettesítésre kértek, elvállaltam. Ráadásul a könyvtárunk akkori igazgatóját helyettesítettem, mert őt közben hivatalos ellenőrzési eljárással felfüggesztették. Összeütközött a kerület vezetésével. Vagy egyházkerületi főjegyző, vagy kollégiumi főigazgató tisztségre pályázott volna.

Három éves kiegészítő levelező szakon végeztem. Egyedül képviseltem a „klerikális reakciót”¹⁴⁶ az évfolyamomon. Az egyetem érdekes volt. Könyvtárszakon sok olyat

kellett tanulnom, például könyvtártörténetből, irodalomhasználatból, jegyzetek vagy bibliográfia összeállításából, amit én már akkor nem csupán gyakorlatból ismertem, hanem teológus diákoknak tanítottam speciál kollégiumon. A könyvtárban (nem hivatalosan) kis csoportokat szerveztünk, öt-tíz teológusnak próbáltam minél többet a fejébe tömni. Sok ismeret gyakorlatból a kisujjamban volt, mire könyvtárszakra bejutottam. Ezt részben Módis Lászlónak köszönhettem, részben természetes volt, hogy én mindezt már tudom, hiszen aki kutat és ír, nem csak van fogalma arról, hanem saját kárán tapasztalja, hogy mit és hogyan lehet és kell használni.

Ott is úgy voltam, mint a gimnáziumban: minden tanáromnak megtaláltam az értékes oldalát. Nyilván itt is volt olyan az előadók közt, akit ki nem állhattak, én sem kedveltem, de megbecsültem azzal, hogy mindig találtam érdekeset a tantárgyában. Előfordult, hogy nagyokat aludtam előadás közben, fáradt voltam, de mihelyst valami érdekes elhangzott, abban a pillanatban ébren voltam. Katsányi Sándornak¹⁴⁷ érdekes gondolatai voltak, nagyon tájékozott volt, de nehézkesen adott elő. Évfolyamtársaim azt mondták, hú, milyen könnyű tárgy ez, aztán mentek vizsgázni és jöttek sorra: egyes, kettes, egyes, kettes... Én jelest kaptam. Bent voltam több mint egy órát, és a szó szoros értelmében beszélgettünk – persze, mert akkor is összeolvastam mindent, és az ilyen-olyan külföldi jelentések sokkal jobban tetszettek, mint a kötelező tananyag.

Például felfedeztem, hogy az amerikai könyvtáros enciklopédia megvan a Könyvtártudományi Intézetben, abból rengeteg adalékot megtanultam, tehát más oldalról láttam az ajánlott és a kötelező irodalmat. Egyik vizsgám után döböntem rá, hogy sok ezer oldalt néztem át, mert az ajánlott szakirodalmat sem mellőztem, és közben mindig megtetszett valami, amit szintén jegyzeteltem. Amivel viszont addig nem foglalkoztam – ilyen például a könyvtári osztályozás –, abba kényszerűségből beletanultam. Eleinte közepes dolgozatokat írtam, de hamar sikerült a jeles. Sok előnye volt, hogy én másképpen közelítettem meg a dolgokat. Volt persze, ami engem egyáltalán nem érdekelt. Ma már a szakozást ki csinálja? – senki sem, pedig azt nálunk évtizedeken át erőltették, a szovjet rendszer miatt ennek nagy távlata volt. Mert a Szovjetunió külön könyvtári rendszert óhajtott. El is kezdték, de soha nem fejezték be. A párt vezetésének elfogadhatatlan volt, hogy az ETO-ban¹⁴⁸ nem a bolsevik párt van legelöl, hanem az általános tudomány!

A tizedes osztályozás követelménye az, hogy bizonyos területeken legyen otthon az ember, mert aki nem járatos egy-egy tudományágnak a szakirodalmában, hogy tudná helyükre sorolni a könyveket? Igazat adtam Módis Lászlónak, hogy nem általános, hanem szakkönyvtárakban van értelme a szakozásnak. Nevetséges dolgok sülték ki abból, hogy olyan munkákat és szakmunkákat szakoz valaki, aki még ismeretterjesztő szinten sem ismeri az illető tudományágot vagy szakirodalmat. Nekem volt egy évfolyamtársam, az Eötvös Geodéziai Intézetben szakozott. Fejből tudott olyan hosszú minősítési számokat, amelyek soha nem jelentek meg hazai kiadványokban. Egy idő múlva beosztottak mellé egy nyugdíjas egyetemi tanárt azzal, hogy ő érti a szakmát, mondja meg, mit hova szakozzon a könyvtár. Évfolyamtársam nem geodéta, hanem könyvtáros. Néhány hetes próbálkozás után azt mondta neki az illető egyetemi tanár: csináld, ahogy akarsz, vagy ahogy tudod, mert én nem tudok segíteni.

Módis László humán oldalról indult, nem a technokrata könyvtárosok felől. Könyvtárszakos tanáraink közt is voltak, akik úgy emlegették az úgynevezett könyvtártudományt, hogy „polcológia”. A mostanit meg lehet becézni „gépesített polcológiának”. Akinek van humán és reál tudása, ismeri a kialakult szokásokat, és a szerint tud elrendezni dolgokat, elboldogul. Alkotó módon. Ma a kommunikáció ipar kreativitást szajkóz, de ha csupán megtanul egy gépies rendszert és a tartalomtól meg összefüggésektől függetlenül, lélektelen iparosként alkalmazza, az nem lehet emberhez illő és méltó. Az ETO alkalmazásában, vagyis a tizedes rendszer könyvtári felhasználásában is ezt láttam. Amelyik könyvtáros nem értett se ehhez, se ahhoz, odasorolt egy csomó kötetet, ahol tulajdonképpen semmi keresnivalója nem volt. Az a tudományos rendszerezéstan, amit annak idején megálmodtak, sokszor nem vezet sehová, ezt kénytelen voltam már magam is látni. Az 1850 előtti művekre például nem szabad a tizedes rendszert ráerőltetni. Másként gondolkodtak a régi emberek. Ezek rendszertani problémák. Újra meg újra előjönnek. Vagy teljesen mechanikusan rendszerezünk, aminek semmi köze a tartalomhoz és tudományhoz, vagy kiagyalunk valami teljesen új rendszert, amibe megpróbáljuk másként belegyömöszölni azt is, ami nem úgy keletkezett, nem úgy működik, és csak mellőzhető, másodrendű adathalmazt termelünk az amúgy is megoldatlan kérdések további bonyolítására.

Még nagyobb kár, hogy ami az ETO rendszerben igazán jó lett volna, azt mellőzték, mert ahhoz nem volt elegendő a gépies és formális megközelítés.

A nyolcvanas évektől a rendszerváltásig: „...és csak nem indul a busz”

A '80-as években azért szabadabb idők voltak már, a könyvtárban viszont szinte az ezredforduló tájáig nem volt jobb a helyzet, mint a hatvanas években. Erősen úgy éreztem, hogy mint lelkész azért vagyok hátrányban, mert könyvtáros vagyok, és fordítva, tehát a kettős csapdát. Nem volt virágos a helyzetünk. A Kollégium akkori főigazgatója nem olyan ember volt, aki – hogy mondjam nagyon finoman? – a rendszerváltást előkészítette volna. Például itt, az Oratóriumban létrejött a lelkészegyesület, és ő nyíltan megpróbálta megakadályozni: „Mi szükség van erre? Van szolgálati út az esperesen át, tessék azt használni!” – magyarul az önszerveződésnek, a szabadabb véleménynyilvánításnak hivatalból nem lett barátja.

Engem éppen ez érdekelt, a szabad véleménynyilvánítás. Török István például „fekete konferenciákra” járt Zemplénbe, Abaújba, ahol rendszeresen tartottak illegális összejöveteleket a lelkészek. Erről tudott az egyházi vezetőség is, hiszen nyilvánvaló volt, hogy mindenütt van beépített ember. Kaptak információt. Török István persze precíz volt és nagyon óvatos. Volt, amikor bekérték a hozzászólását – ugye, az Egyházügyi Hivatal is el akarta olvasni. Na, mondta, azt aztán olvashatják! Például volt valamilyen presbitereknek szervezett alkalom Debrecenben, ahol aztán a sok főtiszteletű cím úgy röpködött, mintha a neobarokk korszak visszatért volna, miközben a világ rég elhagyta a főtiszteletű párját, a méltóságost. És lám, mi baja lett belőle? – Ezt akkor ő fölvetette így, hozzászólásában, aztán le is írta, mikor kérték, olvashatták valóban. Egyszer még teológusként tanúja voltam, hogy előadás után ment ki az ajtón, hirtelen megfordult, visszajött. Ennyit mondott: „Ha igazi marxistával találkoztok, el ne mulasszátok, hogy beszélgessetek vele. Ritka, mint a fehér holló!”

A '80-as évek azért már nem ugyanaz az időszak volt, mint a békepapok kora, ez kétségtelen, de azt hiszem, elmondhatjuk még a rendszerváltásról is, amit Bütösi János bácsi mondott nekem arról, hogy nyugatról nézve hogyan látják a Magyarországi Református Egyház és általában a magyarság helyzetét. Mint az

autóbusz: sorompó, leáll a motor. Aztán a sorompót már felhúzták, és csak nem indul a busz, a sofőr nem is kapcsolja a motort. Mire vár? Így látták nyugatról, és persze ez érthető, mert ma már tudjuk, hogy az utódállamok közül Magyarországon fordult elő a legnagyobb arányban az, hogy a besúgóréteg helyén maradt, vagy csupán más pozícióba került más néven. Egyházon belül is: akiknek természetes volt, hogy minden héten jár az Egyházügyi Hivatalba, valamilyen szinten úgyis ott maradt, meg az utódaik is. Tehát egyszerűen nem mozdult semmi. Mint holt ágban az állóvíz.

Mikor az iskoláinkat kezdtük visszakapni, kénytelen voltam néhányszor elmenni és előadást vállalni egy-egy konferencián, mert kiderült, hogy például Debrecenből senki sem vállalt előadást tanáraink közül. Mondták, hogy valakinek mégis el kellene mennie. Nagyon szívesen vettem, pedig én nem vagyok pedagógus. Én egyénileg szívesen foglalkoztam mindenkivel, és épp ezért szerettem zenét vagy nyelvet tanítani, mert azt nem lehet tömegben. A vallásosság is, ha valami, akkor személyes dolog. A legszemélyesebb.

Természetes volt, hogy elmegyek konferenciákra. Hasznos volt látni, hogy honnan hová jutottunk. Látnunk kellett azt is, hogy már évek óta működnek az iskoláink, de nem alakult ki magától az a hajdani iskolarendszer, amelyik régen működött. Aki ezt nem érzi fontosnak, lehet, észre sem veszi. Tudniillik arról már a rendszerváltás előtt is többfelé beszélgettünk, mi lenne, ha visszakapnánk iskoláinkat? Jöttek a problémák. Nincs több emberünk, nem lesz több hozzáértő... de a fő gond az volt, ezzel tényleg találkoztam később magam is, hogy nagyon sokan nem akarták elhinni, egyáltalán nem lehet 1936-nál vagy 1946-nál folytatni. Mai napig itt tartunk. Amíg egy egészen más szemléletű nemzedék ki nem alakul, addig egyszerűen ez az átmeneti állapot folytatódik. Nekem például szívügyem a zsoltáréneklés, és az utóbbi tíz évben többfelé hallottam – többek között Berkesi Sándortól is –, hogy vannak hitoktatók, akik egyáltalán nem tanítanak zsoltárt, mert nem tudnak a zsoltárral mit kezdeni. Milyen református nemzedék lesz az, amelyik többé nem zsoltározik, csak mindenféle tinglitangli éneket ismer? Ugyanezt elővehetjük mással kapcsolatban is: a felvilágosodás koráról meg a 19. századról többször beszélgettünk, és ott is azt látom, hogy egy sor dolog, ami korábban nagyon hangsúlyos és fontos volt, egyszer csak kikerül az érdeklődés peremére.

Annak idején Török Istvántól sok ilyen figyelmeztetést hallottunk. Egyszer valami apropó kapcsán néhány mondatban nagyon hangsúlyosan elmondta, hogy figyeljük meg, az életszínvonal emelkedése nem jelent pozitívumot, attól még lehet ugyanolyan értéktelen az élet. Az akkori Svédországot említette erre példának, a világon ott volt az egyik legmagasabb életszínvonal, ugyanakkor az öngyilkosságok száma is ott volt a legmagasabb. Magában az, hogy, hogy jó körülmények közé kerül valaki, ez azt jelenti, legalább akkora arányban vár rá pusztulás, mint a nélkül. És ezzel szemben látjuk a régieket, látjuk, hogy némelyek mennyit szenvedtek, és eszükbe sem jutott az öngyilkosság. Eszembe jutott, hogy Bán Imre ugyanezt mondta el a török hódoltság idejéről, azzal társítva, hogy az eleve elrendelésben (predestinatio) való hit milyen megtartó erő volt.

Család, személyes sors

Még akkor is tudtam dolgozni

Említettem, a kápláni vizsga után mindjárt megnősültem. Első feleségem is a református gimnáziumban tanult, lelkész apját internálták, nem is egyszer. Halála után tudtuk meg, hogy a saját segédlelkésze többször fejelentette, ki akarta túrni. Ezek is mind olyan dolgok voltak, amik hozzájárultak az *egyházlátásom* fejlődéséhez (így mondtuk). Nehéz időket láttunk, láttam. Építkezés, válás, halál. Ültem egyedül a félig épült lakásban a nyitott héber Biblia előtt (csak hideg víz volt, jó félévig, feleségem nem is volt hajlandó oda költözni) egy szép viharos alkonyaton, néztem a gyönyörű villámokat. Másnap megtudtam, legjobb barátomat, Kustár Pétert akkor vitte el néhány másodperc alatt a második (vagy talán többedik) infarktus.

Szegedi Gergely utcai lakásunkat eladtuk a hatvanas évek elején, anyám valahol megtudta, van két eladó lakás a sugárúton, akkor Tanácsköztársaság útjának hívták. Megvettük, egyiket húgomnak, a másikat nekem. Sikerült. Anyám húgommal élt, ameddig élt. Később ezt a lakást is eladtuk, akkor már könyvtáros voltam. Először a Poroszlói úti egyik sorház első emeleti két és fél szobás lakásba költöztünk, három gyerekünk ott növekedett. Felvettünk kölcsönt is, nekem két-háromezer forint között volt a havi fizetésem, nem tartoztam a tehetősebb emberek közé. Be kellett fizetnünk

harmincezer forintot hétfőig egyik alkalommal, és pénteken délben még nem volt több háromezernél. Hétfőre egy-kétezer forintonként szedtem össze. Aztán ismét továbbléptünk. A Mezőgazdasági Egyetem mögött, a Tessedik Sámuel utcán épült több sorház. Beleugrottunk. Akkor (a nyolcvanas években) másként alakultak a körülményeink. Gyerekeink után igénybe vehettünk szociális kedvezményt, de félrerakott pénzem akkor sem volt.

Sok mindent magam csináltam. Büszke is vagyok rá, mert egyszer jött a kőműves és azt mondta, hogy ilyen tisztára kisépert alapárkot meg házhelyet ő még nem látott. Majd jöttek a betonos kocsik, és pöffentették be az alapot. Pont ott voltam az építkezésen, amikor megkaptam anyám halálhírét. Nem mehetem el, várnom a következő három betonos kocsit. Majd csak délután vánszoroghattam el a halottas házhoz. Kiderült vagy három évvel korábban, hogy gyomorfekély miatt, amit félrekezeltek, anyámat műteni kell. A gyomra nagy részét kivették. Előtte behívatott a tanársegéd és megmondta, hogy neki ilyen műtét után egyetlen betege sem élt tovább két hónapnál. Akkor már rég belenyugodtam, hogy apámat soha nem fogom látni, de ez gyerekeim miatt is fáj, sokat jelentett nekik is a nagymamájuk. Este sétáltattam a kutyámat, olyankor eresztettem el magamat. Műtét után még több mint másfél évet élt anyám, egyáltalán nem tudtak utólag se kimutatni rákos, áttételes kórt. De egyre többet aludt. Egy kicsit mindig beszélgetett velünk, aztán ismét kért, „Hadd aludjak, olyan álmos vagyok”. Nem vált magatehetetlen ronccsá. De egyre ritkábban kelt fel ágyából. Egyszerre csak szépen végleg elaludt.

Rám szakadt a válásunk. Furcsa helyzet volt, egyedül laktam a befejezésre váró, fűtetlen lakásban. Fiam, aki a képzőművészet és sok minden iránt érdeklődött, kiszökött Nyugat-Berlinbe. Előttem ezt eltitkolta a család. Akkor tudtam meg, amikor kiérkezett. Szinte sokkos állapot volt. Lelkileg–testileg. Betegen került haza néhány év múlva, végül leszázalékolták. Mindezeket együtt el kellett azokban az években viselnem.

Botrány nélkül váltunk. Sokára sikerült kihevernem. Jött közben egy új házasság, legalább akkora gondokkal, ezt szokták kettős katarzisznak mondani. Kaptam két fiút, és született egy saját lányunk. Nevelt fiaim az első pillanattól, ahogy a barátom mondta az ilyesmit, „felzárkóztak mellém”. Haverok voltunk majdnem, és ha vita volt

kettőnk között, a feleségem azért dühöngött, mert a fiúk kivétel nélkül mellém álltak. Tudtam velük bánni, ötvenévesen lejártam velük focizni, esténként futni. Mindkettő nagyon jól mozgott, az egyik különösen, kölyök válogatott is volt. Beálltam kapusnak. Vállaltam mindent, elfogadtak, mert természetesen én is elfogadtam őket.

Mégis nagyon keserves évek voltak. Mikor már volt számítógépünk a könyvtárban (az enyém volt a legöregebb, előtte több mint egy évtizeden át használtam olyan írógépet, amely másnak nem kellett), állandóan azt futtattam a képernyőn, hogy „Keressétek először Isten országát”.¹⁴⁹ Leselejteztem minden bosszúvágyat vagy egyéb ártó szándékot magamban, és még akkor is tudtam dolgozni. Minden este volt valamilyen folytatni való témám. A részletes krónikáját magamban sem gyűjtöttem össze soha, de voltak aggasztóan megterhelt éveim. A legjobb barátom, Kustár Péter váratlan halála is ilyen volt. Ötvenévesen egyet nyújtózott és vége. Hogy bírtad? – kérdezték, akik aggódtak értem. Nehéz volt talpon maradnom, fogytam, nem tudtam többet hízni öt hónap alatt, mint húsz dekát, mikor annyit ettem, amennyit bírtam. Építkezés közben is bejártam tanítani bibliai nyelvet, éneket vagy angolt a teológus diákoknak, levelezőknek. A könyvtár meg a tennivalók, fogódzók mindennapjaimban jelen voltak és megtartottak. Utólag szinte kiesett éveknek láttam ezt a napról-napra élést, mintha nem is velem történt volna.

Említettem többször, rengeteg szorongás kavargott bennem gyerekkoromtól. Az ilyen események sok mindent előhoztak, de hogy, hogy nem, mindig fölülkerekedtem. Valószínűleg már kamaszkorom előtt vagy gimnazistaként öntudatlanul kialakítottam ezt az ösztönös megoldást. Volt néhány nagyon kínos időszak. Teljesen váratlanul szakadt rám. Ilyenkor bízattam magamat azzal, amit Jézus ajánl a tanítványainak: „Ne törődjeteK vele, megadatik abban az órában, amit kell mondanotok”. Erről nem nagyon akarok beszélni; nem azért, mintha bármi titkolni való rejlene benne, hanem azért, mert magam számára sem tudtam megfogalmazni a történés, túlélés és döntés folyamatát. Van aztán az ilyen helyzetben határ (Saul is tudta, hogy nem szabad elmennie a halottlátóhoz, mégis elment), amelyet soha semmiféle okkal nem szabad átlépni. Ez önmagunk belső állapotára és öntudatunkra is igaz.

A zene ma is része az életemnek

Kántori oklevelet szereztem érettségivel együtt. Vizsgaelnököm Csomasz Tóth Kálmán¹⁵⁰ volt, őt személyesen akkor ismertem meg. Már azelőtt jó három éve én harmóniumoztam legtöbbször a reggeli áhítaton, és kántorkodtam különféle helyeken harmadikos koromtól. Teológus diákként a Mester utcai gyülekezet kántora lettem, később ott voltam egyúttal segédlelkész, illetve beteg principálisom exmittált helyettese ötödéven, kápláni vizsgám előtt egy évvel. Amikor elsőéves teológus voltam, még volt dolgozó tagozat az állami zenedében a Vár utca sarkán, beiratkoztam, énekeltem Gulyás György¹⁵¹ énekkarában. Akkor még amatőrök voltunk, a hivatásos énekkar később alakult. Fölvettek másodévre. Ám a tagozatot félévkor váratlanul megszüntették. Kénytelen voltam abbahagyni zenei tanulmányaimat, attól kezdve csak nappali tagozatra járhattam volna.

Később elkezdtem ismételten foglalkozni az Öreg graduállal, de ismételten úgy láttam, egyházunkban ennek nincs helye az értelmetlen közöny miatt. Amikor sok év múlva mégis visszatértem a témához, akkor már Karasszon Dezső¹⁵² keze alatt a frissen szervezett graduál-kórusban énekeltem, az első hívásra mentem, és mindvégig velük énekeltem. Érdekeltek korábban is a zsoltárok, Módis László terve szerint e körből írtam volna disszertációt. Említettem, rám is reccsintett 1971 tavaszán. Többé Módis László nem sürgetett. Azt mondta, kijelölte volna később a pontos témát. Meghalt nemsokára, nem érte meg, hogy doktorálhassak. A Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál zsoltárkönyvét hasonlítottam össze, ezt évszázadok óta soha senki nem végezte el. Ebből lett disszertációm (2002), ezzel szereztem PhD fokozatot.

Az egyházi zene és az énekes liturgia része az életemnek, amíg még élek. A Széchenyi utcán lakom. Ideköltözésem utáni vasárnap elmentem az egy éve épült új templomba. Megérdeklődtem, hogy nincs-e valamilyen énekkar. Akkor még volt kántoruk, a Nagytemplom későbbi kántora működött itt. Utána nem volt senki. Beálltam a sorba, és mint meg sem választott – és ingyenes – kántor azóta is végzem a szolgálatot. Énekelek az énekkarban, éneket tanítok. Ugyanezt csináltam ifjúkoromtól kezdve: ha hívtak helyettesíteni, mindig éneket is tanítottam. Az egyházzenei kérdésekről, akit érdekel, olvashat a kiadványaimban, írásaimban. Van bőven ilyen. Szerkesztettem a Református Egyházzeneészek közlönyét, jórészt írtam

is, ameddig létezett, *Zsoltár* címen. Létrejötté óta a Magyar Egyházzene munkatársa is voltam, később szerkesztőségének is tagja.

Az már később volt, amikor református létemre kezdtem megtanulni, valójában mi a liturgia. Karasszon Dezsőnek köszönhetem. Évek múlva rádöbbenem arra is, hogy a református egyházon belül a lelkészek legnagyobb részének halvány fogalma sincs a liturgia mivoltáról. Nem is lehet fogalma, nem is tehet erről, mert mintegy áthatolhatatlan üvegfal mögött él. Mint a süketen született ember, akihez nem szűrődhet át semmi hang és hangzás. Látni lát valami mozgást, de nem tudja mire vélni. Megnyílhat-e a füle? Mintha a süket egyszerre csak hallana, olyasféle különbséggel magyarázhatjuk azt az állapotot vagy pillanatot, amikor valaki sejteni kezdi a liturgia mivoltát. Felfedezi azt, hogy ősfomája a legtermészetesebb, és ez a legelemibb dolog az éneklés. A keleti keresztyénségben az lehetetlen, hogy prózai felolvasásként szólaljon meg bármely szent könyv. Elgondolni is képtelenség. Nekik a kántálás, az énekbeszédben meghirdetés nem számít éneklésnek. Mert az, ahogy a szent szöveget olvassuk, az énekbeszéd, az egészen más dolog, mint a nyelv és beszéd közönséges használata. És amellet van éneklés is minden szertartásban, ami a liturgiához elemi szinten hozzátartozik. Nem az tehát a szertartás, hogy beszél a pap egy órát, és utána éneklünk három percet.

Az ezredfordulón (1999-ben) Marosvásárhely vártemplomában elővettük az éneklőszéket – félreállították több mint egy évszázada, de ott maradt a templomban –, csak néztek ránk, hogy mit akarnak ezek. Körülálltuk, megmutattuk, mire való az istentiszteleten. Büszkék lettek rá. Pár évvel később szépen restauráltatták. Szerveztünk aztán a Magyar Egyházzenei Társasággal ugyanott egy konferenciát az éneklőszék történetéről. Ökumenikus szertartási énekléstől kezdve minden volt ott, ami illett a liturgia történetébe. Vagy húsz unitárius és református éneklőszéket és képet, rajzot összeszedtek, azaz még kiállítás is volt.

Az éneklőszék a kántor pulpitusa. Aljában kulcsos fiók óvta a graduált, ha volt, a gyülekezeti énekeskönyvet és a kántor pálcáját – azzal mutatta énekkarának, hol járnak. Onnan vezette az éneklést, az énekes szertartást a diákok énekkarával együtt. Az egyik 16. századi énekeskönyvből (Strassbourg) választottam képet, látható a Délvidék graduáljairól kiadott munkámban: ott van a szép, nagy alakú

graduál, és mutatja a karmester pálcája, éppen mely tételt éneklük. Szemben állott az éneklőszék a szószékkal, az Úrasztala mellett. Ez a templom piacán volt hajdan. A templom piacát sokszor szokták – mai reformátusok nem nagyon ismerik a szóhasználatot – liturgikus térnek nevezni, ahol az Úrasztala, a szószék áll, és ahol régen pulpitus is volt. Meg keresztelő medence. Az is ott állt ezen a területen. Mindezt teljesen elfelejtettük, mint a szertartási elemeket. Általában az énekelt elemeket szép lassan a mi lelkészeink elhagyogatták, pedig ezek nélkül elképzelhetetlen volt a reformáció első két századában istentisztelet. Ma már úgy tekintik, mintha mindez soha nem is lett volna, mert ha már nincs, akkor biztosan nem is volt.

Elismétlem diákoknak és másoknak is, akik ismerkednek a régi liturgiával és a kantillációval¹⁵³, hogy bele kell tanulni. Kell rá legalább két év, mire valaki lelkileg is érik, tud eleget, jártasságot szerez, és kezd kinyílni a szeme. Így része az életnek az egyházi ének és zene. Ami ebből a gyülekezetben, a mi mostani református körülményeink között lehetséges, az legszemélyesebb ügyem. Mindig korlátoz az ahogy lehet. Majdnem egy évtizede úgy kezdtem Nagypénteken a Passiót, hogy énekkarunk néhány tagjának tanítottam a Máté szerinti második részét. Délelőtt nem prédikáltam, hanem – mint őseim, ahol nem volt kántor – a szószéken én szólaltattam meg az első részét a kéziratos graduálok szerint. Néhány év alatt kitörölhetetlenül beléivódott többekbe, olyanok is jönnek, még betegen is, akik eleinte hallani sem akartak ilyesmiről. Ugyanígy vált egyre természetesebbé és nélkülözhetetlenné, hogy szinte nincs istentisztelet, amelyen legalább valamelyik zsoltár néhány verse el ne hangozna. Az énekeket csak akkor választom én, ha magam prédikálok. Az is természetes, hogy akár húszstrófás éneket is végig eléneklünk.

Befejezésül

Beszélgetés közben kevesebb szó esett arról, vagy csak rövid utalások irányultak arra, hogy mi mindennel és miként töltöttem (illetve töltöm ma már nyugdíjasként folytatott) könyvtáros éveimet. Részleteket vázoltam erről a korszakról a Kollégium jubileumi történetében¹⁵⁴, teljes kifejtés további kutatómunkát és más műfajt kívánna, mint a beszélgetéseink. Szakmai részletekkel adós maradok. Kívülállónak túl sokat

kellene elmagyaráznom, hogy jól követhető legyen számára az ismeretlen terület és a mondanivaló. Elég annyi, hogy életemnek több mint fél évszázada kötődik nagy múltú református intézményünk mindennapjaihoz és válságos korszakához. Könyvtárunkra a válsághelyzet többszörösen igaz. Szemléltesse ezt a múlt évezredben, a hatvanas évek vége felé elhangzott tapintatos olvasói kérdés. Megkérdezte a nyájas olvasó, mikor zárják be könyvtárunkat? Tudniillik azt hallotta a tanácsnál, hogy az értékeesebb könyveket elviszik az Egyetemi Könyvtárba, csak a vallásos könyveket hagyják itt, és attól kezdve csupán diákjaink használhatják a könyvtárat, mert rontja a Megyei Könyvtár statisztikáját. Ez nem a Rákosi-, hanem a Kádár-korszakban történt. Műveltség és hagyomány ma másként ugyan, mint korábban, de hasonlóan félretolt jelenség. Akár a veszélyeztetett állatfajok sorsa. Mintha nem is volna igazán része embervoltunknak, azaz teljes tévedés lett volna a mögöttünk maradt néhány ezer esztendő.

Az újabb változások előterében legalább néhány korábbi vagy újabb írásomról, megjelent vagy készülő kiadványomról kell még szólnom, mert az átéltek és a végigdolgozott évek során olvasás mellett írás vonult végig elkötelezett vagy kényszerűen vállalt tevékenységemen. Fordítottam is, diákkori tanulmányaim folytatása és Kustár Péter barátommal való kapcsolatom gyümölcse McFall PhD értekezésének¹⁵⁵ megjelenése. A Biblia héber nyelvvel való kapcsolatam soha nem szakadt meg, naponta foglalkoztat 2014-es kiadásunk és a korábbi fordítások viszonya. Teológiai témákkal együtt könyv-, kiadás- és könyvtártörténet iránti érdeklődésem elkerülhetetlen volt. Még könyvtárszakosként foglalkoztam az utolsó független (tanári irányítás nélkül működő) debreceni diák-könyvtáros, Jánki Péter¹⁵⁶ munkásságával. Dolgozatomban bővített alakja évekkel később megjelent.¹⁵⁷ Ennek, illetve záró dolgozatomban az olvasása után Fülöp Géza megkeresett, hogy bármelyiket (volt egy harmadik szemináriumi dolgozatomban is, az végül nem jelent meg) bővítsem, és adjam be doktori értekezésésként. Azért kívánta ezt (utoljára könyvtáros konferencián, ott előadásom volt, az Apor központban egy szobába kerültünk, fél éjszakát beszélgettünk; azután hamar meghalt), mert elpanaszolta, milyen gyenge munkákat kénytelen ismételt külső nyomásra elfogadni. Hamar megtudtam, hogy lelkésznek a doktori fokozat szerzése is csupán az Egyházügyi Hivatal ajánlásával lehetséges. Nem vállaltam. Később Makkai László akart doktorálásra rábírní, ajánlani szeretett volna valamilyen tisztségre. Ugyanezen okból

nem szántam rá magamat. Annál kevésbé, mert említettem a kollégiumi tisztséget betöltő több Lászlót, akik hadi lábon álltak egymással, biztosan igyekeztek volna a háttérből megakadályozni.

Legtöbb megjelent munkámnak a gyökere régi. Némelykor évtizedekkel korábbra nyúlik vissza. Korom miatt ma már tudnom kell, számos ötlet, megfigyelés, tervezett kutatás még legalább egy fél életet követelne. A mostaniból már nem telhet rá. Az eddig elkészültek közül emlétek néhányat. Régen felfigyeltem arra (mikor a feldolgozatlan duplumból kiemeltem a kötetet), hogy a Módis László által a különgyűjteménybe elhelyeztetett *Institutio*¹⁵⁸ különleges értékű adalékot tartalmaz, 16. századi kéziratos tabulái bizonyítják, hogy tanították és tanulták. Megírtam röviden a Magyar Könyvszemlébe, Borsa Gedeon¹⁵⁹ azonnal közölte¹⁶⁰, egyházunk sajtóját nem érdekelte. Jóval később egyedül Hörcsik Richárd¹⁶¹ figyelt fel rá áttekintésében. Végül részletesebben újraírtam tanulmányomat könyvtárunk saját kiadványa számára.¹⁶² Érdektelenség kísérte azt közleményemet is, amelyben tisztáztam legkorábbi konfirmációs szertartásunk (1751) szerzőjét és bevezetését, ez szintén a Magyar Könyvszemlében jelent meg, illetve változata a Debreceni Egyetem (akkor még Kossuth Lajos Tudományegyetem) könyvtárának évkönyvében.¹⁶³ Erre sem figyelt fel a református szakmai közvélemény. Később kiadhattam, mint OTKA pályázatban vállalt kiadványt.¹⁶⁴ Szintén pályázatban vállalt kiadványként jelent meg több liturgiátörténeti munkám¹⁶⁵, háttérükben egész sor előtanulmány és közlemény lappang.¹⁶⁶ Teológus éveimből ered tematikájuk.

Érdeklődtem az Öreg graduál, énekeskönyveink és a reformáció korabeli protestáns liturgia iránt, erre már utaltam. Említettem, hogy az elutasító közöny és szakmai fórum hiányában akkor nem láttam érdemesnek, hogy igazán beleássam magamat a témába, illetve semmi kedvem nem volt ahhoz, hogy valamilyen világi intézményhez csatlakozva próbáljam a hitvalló tartalmat és a református elkötelezettséget valahogyan belecsempészni más típusú kiadványokba. Végző soron doktori értekezésem is efféle kényszerből eredt. A múlt évezred vége felé leírogattam a teljes zsoltaóroskönyvet az Öreg graduálból, tisztáztam az eltéréseket a Vizsolyi Bibliától. Akkor még semmi lehetőséget nem láttam arra, hogy esetleg megjelenhet. Ellopták a táskámat. Benne több floppyt, kész dolgozatokkal. Újraírtam. Akkor meg egy vírus pusztított el mindent a számítógépem winchesterén. Több száz könyv

adatait, egy sor elkészült vagy csaknem kész dolgozatot, amelyeket évek során gépbe fogalmaztam kéziratos jegyzeteimből. Nem estem kétségbe, de azért napokra megdermesztett a veszteség. Tűzvészben is elpusztulhatott volna. Aztán úgy véltem, hogy ha valamit lesz erőm újraírni, biztosan jobb lesz, mint először. Ekkor kezdte doktorálásomat sürgetni A. Molnár Ferenc. A nyelv és a nyelvek mindig érdekelték, de a szűk értelemben művelt nyelvészkedés kevésbé. A liturgia és az egyházi zene területén azonban a nyelvi oldal háttérben van, és a nyelvészet sem igazán foglalkozott sem az egyházi nyelvvel, sem a református nyelvhasználat sajátosságaival. Nem hagyott nyugton, addig–addig nyüstölt, hogy beadtam a derekamat és jelentkeztem. Két év múlva elnyertem a PhD fokozatot. A témát folytattam, több tanulmányom a terjedelmi okból kimaradt részletek megírásából született azóta. Ezért találok otthon magamat a liturgiai és énekeskönyvi bizottságban, amelynek munkálatai néhány éve végre elindultak. Ezeken dolgozom jelenleg is, például Beythe István, a dunántúli reformátusok és evangélikusok utolsó közös püspöke¹⁶⁷ *Ágendájának* kiadásán és énekeskönyvünk angolszász eredetű, valamint graduálokból örökölt énekeinek helyes szövege és dallama megállapításán.

Zajlik a Református Kollégium átszabása. Rekonstrukció, felújítás. Így mondják. Célja és várható végeredménye baljós sejtelmekkel terhes. Lelkesen mesélte Rados Jenő¹⁶⁸, a hazai klasszicizmus építészetének legnagyobb szakértője, aki 1967-ben a már akkor elkerülhetetlen tatarozást vezette, milyen értékes a fekete németországi terméspala, azzal volt fedve a Péchy-féle épület homlokzati szárnya. Sehol másutt az országban ilyen méretű nem létezett. Olyan bányából hozták, amely legalább egy évszázada megszűnt. Sebaj, most ledobták, piros egyencserép képviseli az *új idők új nézeteit*. Századok óta dívik a kíméletlen átépítés, múlandó, éppen ezért megóvhatatlan kordivat jegyében. Könyvtárunk szabadpolcos könyvanyaga meg a folyóirataink már szükségraktárban vannak. Zsibongónak kell a hely. Járván körbe a nyüzsgő diákok az épületben. Ókori peripatikus nevelés utódlásaként? Hazai református intézményeink közül Debrecenben volt viszonylagos folytonosság a 19. század elejétől – épületben. Szellemi háttérben sokkal korábbi időkből. Szűnőben van. Talán annál mégis jobb lesz a végeredmény, mint ahogy egy korábbi terv szerint lett volna, amely az olvasóterem helyére vagy modern előadót, vagy a tanárok társalgójának telepítését óhajtotta. Az Odeum, a másfél emelet magasságú boltozott terem, az Oratorium ellentett oldali párja lett volna a tanulmányi osztály székhelye. A

klasszicizáló épület oldalsó bejáratait mellőzve középen modern bejáratot akartak. Mit számít emlék és műemlék! A trendi turizmus jegyében menedzser szemlélet dönt. Nevelési és művelődési törekvések helyett. Az olvasó- és hírlapterem 19. század eleji fapolcozása mostanáig szolgált. Az olvasó a millennium táján (mutatják korabeli fényképek) még illő mennyezetfestéssel ékeskedett, később lemeszelték. Felújítása szóba sem jött. A kétszáz esztendőes fapolcok sem érdemelnek kíméletet, szemétre velük! Mainak kell a hely. A klasszicizáló betűk is eltűntek az utcai és az udvari homlokzatról, csúf groteszk hirdeti az ízlésterrort. Ott van (még) a Helvét Hitvallást emlegető felirat, hátha értelme és érvénye is megmarad. Valahogyan. Valamennyire. Ámde a szellemi-lelki megújulás nem olyan egyszerű, mint az ajtók és tetők cseréje, vagy falak bontása és átrakása.

Figyelmeztettek arra is azok, akik hajdan rábírtak a könyvtárosság vállalására, hogy a nagy múltú intézményeknek, amilyen Református Kollégiumunk, rejtett életerői vannak. Túléltek méltatlan nemzedékeket, válságos és hanyatló évadokat. Új és jövődöbéli útkeresésünk elkerülhetetlen, de ígéretes is, ha egyben nem hiányzik a jeremiási *járt utak* keresése.¹⁶⁹ Jobban boldogul az ismeretlenben, aki ilyeneket ismer.

Jegyzetek

¹ *Salamon királynak, az Dávid király fiának Markalffal való tréfabeszédeknek rövid könyve.* Szórakoztató népkönyv, a 16. század közepétől a 19. század végéig kedvelt olvasmány, egyben a közembert ábrázoló egyik első fennmaradt munka. (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Salamon_%C3%A9s_Markalf)

² **Riedl Frigyes** (1856-1921): irodalomtörténész, az MTA tagja, reáliskolai, majd egyetemi tanár. Gyulai Pál halála után a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar irodalmi tanszékének vezetője lett. A magyar irodalomtörténet professzoraként tanárnemzedékek szemléletét alakította. Közkezdelt poétikai és retorikai tankönyveket írt a középiskolák számára. (Forrás: http://www.kislexikon.hu/riedl_frigyes.html#ixzz3Q6t0vfCf)

³ **leleszi konvent:** Lelesz a történelmi Zemplén vármegye ma Szlovákiához tartozó bodrogközi területén fekvő ősi település. A községen kívül, egy magas fennsíkron áll a leleszi prépostság régi várszerű kolostorépülete, melyet az 1180-as években alapított Boleszló váci püspök. A prépostságnak II. Béla király hatalmas birtokokat ajándékozott Zemplén és Szabolcs vármegyékben. A birtokokat Boleszló később vallási alapítványul rendelte, és ezzel megalapította a leleszi konvent századokra terjedő uralmát. A leleszi apátság a 13. századtól 1567-ig hiteleshely is volt, ahonnan számos fontos oklevelet kelteztek. A konvent fölött kegyúri jogot adományozott több király is kegyeltjeinek. A 16. század második felére a leleszi konvent hanyatlásnak indult, szerzetesei kivándoroltak, vagy elhaltak, és 1567-re már teljesen elárvult a leleszi uradalom, ezért a premontreiek távozása után a világi egyház kapta meg. A törökök elleni háborúk alatt a premontreiek összegekkal segítették a királyokat, 1697-ben ismét visszahelyezték a premontrei rendet régi jogaiba és Lelesz birtokába, később pedig egy királyi rendelet a prépostkinevezés jogát is a rend kiváltságaihoz fűzte, így királyi kinevezés helyett maga a konvent választotta ezután a fejét. A 20. század elején a leleszi birtok már a jászói prépostsághoz tartozott. (Forrás: Magyar Katolikus Lexikon)

⁴ **Újszászy Kálmán** (1902–1996): teológus, tanár, gyűjteményi igazgató. Tanult a sárospataki Református Kollégiumban (1927), Debrecenben doktori oklevelet (1932), Szegeden egyetemi magántanári képesítést szerzett (1939). 1929-től Tanítóképző-intézeti tanár Sárospatakon, majd teológiai tanár. 1931-től a faluszeminárium, 1936-tól a népfőiskola egyik irányítója, 1944–1946 között a főiskola rektora. A népfőiskola 1948-ban megszűnt, a tanítóképzőt 1950-ben, a gimnáziumot 1952-ben államosították. 1951-ben megszüntették a teológiát. Újszászy professzor 1948-tól a kollégium főkönyvtárosa, 1969-től a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek felügyelője, az Országos Református Gyűjteményi Tanács ügyvezető elnöke, majd elnöke, a Tiszáninneni Református Egyházkerület főgondnoka. Népműveléssel, művelődéstörténettel is foglalkozott. Az általa szervezett és vezetett sárospataki faluszeminárium (1931–1952) a magyarországi falukutató mozgalom egyik jelentős intézménye volt. (forrás: Magyar Néprajzi Lexikon)

⁵ *Légy résen!* a cserkészek jelmondata világszerte a cserkészmozgalom 1907-es indulása óta. Ugyanilyen címmel a Magyar Cserkészszövetség újságot adott ki Pécsen 1924–26 között. A cserkészek egymással bal kézzel fognak kezét, jobb kezük három ujját tisztelgésre emelve; a három ujj jelképezi kötelelességeiket Istennel, hazájukkal és embertársaikkal szemben. A cserkészegyenruhához nyakkendőből és kalap tartozik. A magyar cserkészek nyakkendője zöld színű, ingükön a háromszögű Hungária-jelvény jelzi magyarságukat. (Források: Gergely Ferenc: A magyar cserkészlet története 1910–1948, Budapest, Göncöl Kiadó, 1989., Magyar Katolikus Lexikon)

⁶ **Sepsy Károly** (* 1930.): ma már nyugdíjas református lelkész és orgonista. 1963 óta szolgál a debreceni Nagytemplomban, orgonistaként és lelképásztorként. 1965 óta folyamatosan szervezte a zenés áhítatokat. Élete főművének nevezhető a Nagytemplomban a tervei alapján 1996-ban elkészült orgona. Tervei alapján további 30 orgona épült az ország különböző helyszínein (többek között Budapest-Kelenföld, Császárszék, Bükkaranyos, Debrecen-Nagyerdő, Hajdúhadház, Veszprém, Hejőpapi, Kecskemét, Miskolc-Deszkatemplom, Nyírbátor). Számos szólókoncert fűződik nevéhez itthon és külföldön (Erdélyben, Kárpátalján, Csehországban, Svájcban, Németországban, Ausztriában, Hollandiában, Amerikában). (Forrás: <http://www.reformatus.hu/mutat/sepsi-karolyt-koeszontoettek/>)

⁷ Próbáltam érdeklődni többször az utóbbi évtizedben, de csupán annyi biztos adat, hogy tartalékos hadnagy volt a magyar királyi 108. hadtáp-zászlóalj állományában. Vesztéségi adatok alapján sem ismeretes más, csupán annyi, hogy 1943. január 17-én tűnt el Valniki körzetében. (Fekete Csaba)

⁸ **voronyezsi pergőtűz:** a szovjet Voronyezsi Front Golikov altábornagy parancsnoksága alatt 1943 január 12-27. közötti támadás tüzérségi előkészítése január 12-én. A szovjetek a német B hadseregcsoportot igyekeztek megsemmisíteni, elsőként a 2. magyar hadseregére mért csapással. Erőfölényüket jellemzi, hogy Urivnál 10:1, Scsucsjénél 7:1 arányú, harcokcsikban és repülőkből pedig abszolút fölényben voltak. „Amikor rájuk zúdult a pergőtűz, csapataink – részben a felváltásukra érkező fegyvertelen saját katonákkal keveredve – az orosz tél viszonyai között elégtelen felszerelésben, a támadás elhárítására szükséges nehézfegyverzet nélkül néztek szembe az ellenséggel. Az eredményt Moszkalenko vezérőrnagy örökítette meg, aki közvetlenül a peremvonal áttörése után megszemlélte a tüzérségi előkészítés következményeit. 50 darab 120 milliméteres aknavetőjük összpontosított tüze elsöpörte a drótakadályokat, teljesen felrobbantotta az aknamezőket a lövészárkok előtt, lerombolta a futóárkok födelét, és szinte kisöpörte belőlük védőiket. A tüzérségi előkészítés eredményeképpen minden romokban hevert: föld-fa erődök, fedezékek, lövész- és közlekedőárkok, aknavető- és tüzérségi állások. Megbénultak a magyar és német csapatok vezetési pontjai, ezért tüzérségük csak vaktában lőtt, tűzvezetés már nem volt. Január 13-én reggel az orosz lövészek felegyenesedve mehettek rohamra”. (Forrás: Marossy Endre: Hol hőseink vére folyt... Coldwell Könyvek, Budapest, 2003.)

⁹ **Láncos templom** (Szatmár): 1807-ben felépült református templom Szatmáron, melyet 1862-ben kőoszlopokkal és vaslánccal kerítettek körül. Később a kerítést kiterjesztették a korábbi templom helyére is, ahol 1902-ben felállították a Himnusz költőjének szobrát. Láncos kőkerítéséről kapta az együttes a Láncos templom elnevezést, a szoborról pedig Kölcsey-kertnek nevezték el a templom előtti területet. (Forrás: http://refszatmar.eu/?page_id=963)

¹⁰ **olajütő:** olajos magvak olajtartalmának kinyomására szolgáló technikai eljárás műhelye, felszerelése és gazdája. Az olajütés háztartási szinten is folyhatott elmaradott, archaikus vidéken. Magyar nyelvterületen azonban az olajütőket specialisták, felkészült szakemberek működtették. Az olajütők berendezése, technológiai felszerelése és üzemeltetése a molnármesterség speciális ágazatává vált. Az olaj egyfelől népelelmezési cikként is szerepet játszott, különösen az olyan vallási csoportoknál, ahol a böjtös étrend nagy jelentőségű volt; másfelől az ásványolajtermékek, ill. a gázfészeségek (pl. karbidgáz) elterjedéséig világító anyagul is használták. (Forrás: Magyar Néprajzi Lexikon)

¹¹ **Bütösi János** (1919-2010): református lelkész, püspök, teológiai tanár. Tanulmányait a ceglédi Kossuth Lajos Gimnáziumban, a debreceni Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karán, az Austin-i Teológiai Szemináriumban és a Princeton-i Teológiai Szemináriumban végezte. Doktori fokozatát a Pittsburgh-i Egyetemen szerezte 1962-ben. Segédlelkészként Munkácson szolgált, majd a Bethánia CE Szövetség utazó lelkészeként tevékenykedett. 1950-től több amerikai református gyülekezeti lelkésze volt, 1967-1985 között három cikluson keresztül az amerikai Krisztus Egyesült Egyháza Kálvin Egyházkerület püspökeként szolgált. 1991-ben a Magyar Református Világszövetség elnökévé választották, 1996-tól a Szövetség tiszteletbeli elnöke. Alapítója és első elnöke volt a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma Missziológiai Szekciójának és a budapesti Protestáns Missziói Tanulmányi Intézetnek. Kezdeményezésére jött létre a Debrecenben működő Bütösi Missziói Alapítvány. 1990-ben a Debreceni Református Teológiai Akadémia vendégtanára, 1991-1998 között az általa megszervezett Missziói és Felekezettudományi Tanszék professzora volt. 1990-ben a Debreceni Református Teológiai Akadémia díszdoktorává avatták. Munkásságát a Debreceni Református Kollégium 1998-ban Szenci Molnár Albert-díjjal ismerte el. (Forrás: http://wwwold.drhe.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=184%3Aelhunytbutosijanos&Itemid=156&lang=hu)

¹² **talpasház:** faváz, legtöbbször sövény-, paticsfalú vagy zsilipeléses falú ház. Falazatában a függőleges tartóelemeket az alapul szolgáló talpgerendákba állítják. Ezeket hossz- és keresztirányban helyezték el, egységes keretű ácsolták és csapolták össze. Talpgerendának rendszerint különleges méretű fákat alkalmaztak, nem voltak ritkák a fél méternél vastagabb törzsűek sem. Alájuk gyakran kőből alapot is raktak. A 19. * második felétől új házakat alig építettek. A talpgerendás, gerendaváz-tartószerkezettel gyakran építettek gazdasági melléképületet, így istállót, ólat, pajtát, kamrát, sőt pincét. (Forrás: Magyar Néprajzi Lexikon)

¹³ **Rozsály vára:** A várat a rozsályi Kúnok építették a 16. század elején. 1555-ben 40 község tartozott a várhoz. 1562-ben János Zsigmond a budai és a temesvári pasával Szatmár várát ostromolta, ekkor Rozsályba menekültek családotól a környék nemesei és parasztsága. A török később megtámadta, de az ostrom előtti napon megérkezett Gémesi Ferenc Egerből „katonákkal és 150 lóval, hogy onnét csatázzanak és törökre kapdossanak”. Állták a kemény ostromot, míg 50 egri vitéz a kiskapun éjjel hátba támadta a törököt, aki visszafutott Szatmár alá.

1659-ben kihalt férfiágon a rozsályi Kún család, leányágon a várbirtok elaprózódott, a várat a Maróthyak kapták meg. Szuhay Mátyás 1671-ben Rózsályból keltezte Teleky Mihályhoz egyik megindító levelét. Gyulaffy László „a nyughatatlankodó magyarok kapitánya” bujdosóival a rozsályi várba vette be magát. Innen kényelmetlenkedett a szatmári vár németeinek. Strassoldo kénytelen volt megostromolni és elűzni a bujdosókat. A falut felgyújtotta, a várat „földig rontotta”. Az épület sokáig romosan állt „viharak zordon hárfájaként”. 1878-ban Izsák Dezső megvette, historizáló egytraktusos épületté alakította. 1944-ben leégett.

(Forrás: http://www.szepmagyarorszag.hu/magyar/oldalak/var_rozsaly_fenntarthato_hatarmente/)

¹⁴ A **katyni vérengzés** néven ismert tömeggyilkosságot a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága 1940. március 5-én hozott döntését végrehajtva követték el a Belügyi Népbiztosság (NKVD) egységei a Szovjetunió területén lévő hadifogolytáborokban raboskodó lengyel (részben tartalékos) tisztek és főtisztek ellen. Az áldozatok számát a különböző becslések 15 000 és 22 000 fő közé teszik. A gyilkosságok áldozatait a Szmolenszk melletti Katynban, a Tver melletti Mednojában és Harkov melletti erdei tömegsírokban hantolták el. Mind a gyilkosságokat, mind pedig az áldozatok eltüntetését titokban végezték, de a németek már 1943-ban felfedezték az első tömegsírokat az általuk megszállt területeken, Katyn erdeiben. A több helyszínen végrehajtott tömeggyilkosság ezért kapta a nevét Katynról.

(Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Katyn%C5%84i_v%C3%A9reng%C3%A9s)

¹⁵ **Hangya Szövetkezet:** Az 20. század elejétől – a hitelszövetkezetek mellett – a Hangya Fogyasztási Szövetkezetek hálózata volt a szövetkezeti mozgalom alapja Magyarországon. 1898-ban az Országos Központi Hitelszövetkezetről szóló törvény nyomán jött létre a termelő- értékesítő és fogyasztási szövetkezetek „Hangya” központja. Az első szervezet gróf Károlyi Sándor kezdeményezésére 1898. április 12-én alakult meg egy Bars megyei szlovák faluban., Gyors térnyerésükre jellemző, hogy az első világháború előtt számuk elérte a háromezretet. Jelentősek voltak a falusi áruellátásban, a kisparaszti áruterelés fellendítésében, a hitel- és áruuzsora leküzdésében, valamint a tejtermékek könnyebb értékesítésében. A Hangya azért lett vonzó, mert képes volt a nagybani beszerzés és értékesítés összes előnyét biztosítani a szövetkezeti tagok számára. Az egész ország részére nagyban vásárolt árut, így 20-30, olykor 50 százalékkal olcsóbb árat tudott elérni. Az 1920-as években a Bethlen kormány által a Hangya szövetkezeti üzletrészéhez nyújtott állami támogatás meghatározó volt abban, hogy a Hangya Közép-Európa egyik legnagyobb vállalatcsoportja lett. 1940-ben több mint 2000 tagszövetkezete volt 700.000 taggal, 30 konzervgyára, 20 ipari üzeme és 400-nál több boltja. Az 1945 utáni államosítások során a teljes Hangya-vagyont lefoglalták – gyakorlatilag kártalanítás nélkül –, a szövetkezeti hálózatot felszámolták. A szervezetet 1947-ben főosztályként beolvasztották a Magyar Országos Szövetkezeti Központba, majd 1949-ben a nevét is megszüntették.

(Forrás: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=1572>)

¹⁶ **Szabad Európa Rádió (SZER):** Az Egyesült Államok kormánya 1947-ben egy rádiócsatorna létrehozását kezdeményezte, amely a szovjet befolyás alá került kelet-közép-európai lakosság számára a polgári demokrácia értékeit kívánta sugározni. 1949. május 17-én New Yorkban bejegyezték a Szabad Európa Bizottságot (Committee for a Free Europe), amelynek osztagaiként megalakultak a Nemzeti Bizottmányok, közöttük 1949. július 21-én a Magyar Nemzeti Bizottmány. Az 1949 decemberében megalakult Szabad Európa Rádió 1950 augusztusában kísérleti jelleggel beindította magyar nyelvű adását; a New Yorkból sugárzott műsor naponta kétszer jelentkezett, s főleg híreket közvetített. 1951 májusában a SZER európai központja Münchenbe került át, és októbertől már innen adta magyar nyelvű egész napos műsorprogramját a Szabad Európa Rádió, amely 1993-ig 42 éven át közvetítette a magyar hallgatók számára az emigrációban élők véleményét.

A magyar Büntető Törvénykönyv különböző államellenes tényállásokként büntette a „külföldi, ellenséges, magyar nyelvű rádióadók” hallgatását. A műsorsugárzás 1951-es megindulásától úgy tekintette a pártvezetés és a Belügyminisztérium, hogy „Különösen veszélyes ellenség”. Az ötvenes években a „rádióvédelem” elsősorban büntetőjogi-adminisztratív úton, részben pedig műszaki-technikai (adás-zavaró) eszközökkel történt.

(Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Szabad_Eur%C3%B3pa_R%C3%A1di%C3%B3)

¹⁷ „A Szenci Molnár Albert által fordított verses zsoltároknak („Psalterium Ungaricum”. Hernborn, 1607.) kivételes jelentősége van a magyar protestáns (református) éneklésben és a magyar irodalomban. Nincs még egy ilyen énekcsoport, amelyet – illetve amelynek egyes részeit –, a hívők egy jó része mintegy négyszáz éve énekel, amely a magyar nyelvhasználatra és irodalomra szintén hatott. (...) Csúry Bálint (1886–1941), a Debreceni Egyetemnek a szamosháti Egri faluból származó magyar nyelvész professzora azt írja, hogy ők gyermekként a zsoltárkönyvből és a Bibliából tanulták meg a folyékony olvasást. Szülei csupán elemi iskolát végeztek, de a zsoltárokat és az énekeskönyvet könyv nélkül tudták. S a faluban többen, az ő nagypapja is, otthon is rendszeresen

énekelték zsoltárokat, a templomba pedig a híveknek nem volt szükséges énekeskönyvet vinni, mert az énekeket kívülről tudták”. (A. Molnár Ferenc, Oszlászki Éva: Szenci Molnár Albert zsoltárainak szöveg-hagyományozódásáról. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 14. Debrecen, 2012.)

¹⁸ **Ébredés:** a 19. századi protestáns teológusok racionalista, liberális bibliakritikát művelő nézeteivel szemben Európa-szerte kibontakozott mozgalom a református egyházi élet megelevenedését szolgálta. Célja a hittételek pusztá elfogadása, az egyházhoz tartozás társadalmi kötelezettségnek tekintése, valamint a szertartásokon történő tradicionális részvétel helyett öntudatos, elkötelezett keresztyének közössége legyen a református egyház. A hivatalos egyháztól távolságot tartó egyesületek belmissziós tevékenységében bontakozott ki (evangelizációk, vasárnapi iskola, konferenciák). Hazánkban is terjedt a 19. század végére. 1905-től a CE Bethánia Egylet, a Soli Deo Gloria Szövetség és a MKDSZ a legjelentősebb. A mozgalom a második világháború után fellendült. A Bethánia Egylet újraindította a belmissziós tevékenységet, ez elterjedt Kelet-magyarországon. Segítette ezt a debreceni teológusok utaztatása. 1945–1949 között evangelizációs körutakon járták be a keleti megyék falvait. (Források: Csohány János: Simai Erdős József. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 12 (2009/3); Árgyelán Erzsébet: Ébredéstörténet a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1950 között. Események a Bethánia körül 1945 és 1950 között; <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/103/oldal/11/>)

¹⁹ A **legáció** keretében – adománygyűjtő és gyakorlati tapasztalatszerző céllal – az egyházi nagy ünnepekre (húsvét, pünkösd, karácsony) küldték ki a református kollégiumok diákjait gyülekezetekhez istentiszteletet tartani (a *legációról részletesebben ld. 90. jegyzet*)

²⁰ **szupplikáció** [lat. alázatos könyörgés, kéregetés]: „Minden bizonnyal a sárospataki diákok terjesztették el ezt a gyakorlatot a 18. században. Aratás és szüret után a Kollégium diákjai bejárták a falvakat, városokat, házról-házra mentek, bemutatták megbízólevelüket, amelyben a rektor a kegyes híveket adakozásra buzdította. „Vajh ha e mostani időkben találtatnának kegyes dajkák, fiak és leányok, kik mi anyaoskolánkat a közjóra való készség minden sérelme nélkül táplálnák” (Sárospatak, 1775). A szupplikáció kezdetben a Hegyaljára terjedt ki, a 18. század közepén azonban már behálózta az egész országot. A kéregető diákokat gyakran letartóztatták a koldulás tilalma miatt. A Helytartótanács arra hivatkozva, hogy „az adózó nép terhére vagyon”, ideiglenesen leállította 1761-ben, II. József pedig 1784-ben rendelettel betiltotta a szupplikációt. Ezt a tilalmat csak 1790-ben sikerült feloldani”. (Forrás: Benda Kálmán: A Kollégium története 1703-tól 1849-ig, In: A Sárospataki Református Kollégium története, szerk. Barcza József, Bp. 1981.)

²¹ **Varga Zsigmond József:** teológus, klasszika-filológus. 1953–1978 között a Debreceni Teológiai Akadémia Újszövetségi Tanszékének professzora, dékán (1958–1962 és az 1973/74-es tanévben), prodékán az 1974/75-ös tanévben. Jelentős műve az Újszövetségi görög-magyar szótár; Kálvin Kiadó, 1996. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

²² Neumark György (1621-1681) "Ki Istenének átad mindent" kezdetű éneke (Református énekeskönyv 274.) egy nagy nyomorúságot megélt fiatalember háladala. Eredeti címében Péter apostolt idézi: "Minden gondotok óréa vessétek, mert neki gondja van rátok." (1Pt 5, 7) (Forrás: <http://www.kateteka.hu/3356-felsos>)

²³ **Balla Péter** (1908–1984): népdalgyűjtő. Belényesen a gimnáziumban, majd a román tanítóképzőben hegedűtanár és karvezető. 15 évesen a szórvány-istentiszteletek kántora. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán tanult (1927). Lajtha László népzenekutatóhoz szegődött. Népdalgyűjtő úton 1933–1956 között négyszer járt Romániában. A bukovinai székelyek 280 dalt énekeltek fel hengereire. A Móricz Zsigmond novellájából készült *Hortobágy* című film zenéjéhez újra tanította a parasztszereplőknek, népi zenekaroknak a feledésbe merült saját népdalaikat (1938). Népdalt tanított mindenütt, ahová hívták. A Református Egyetemes Konvent országos énekügyi titkára (1938–1955), a Református Élet zenekritikusa (1937–1944), a Soli Deo Gloria Szövetség elnökségének tagja, alelnöke. Játszott a Budapesti Hangversenyzenekarban. Kapcsolatban állt a népi írókkal, részt vett a Soli Deo Gloria náciellenes balatonszárszói konferenciáján (1943). 1944-ben nem csekély kockázatot vállalva Segítette az üldözötteket (1944). Szabadjeggyel szinte mindig úton volt, vitte az „Erdélyből menekülteket” parókiákra, bérelt szárszói házakba. A zsidóüldözések idején hamis keresztlevelekkel, saját lakásán, a Soli Deo Gloria internátusában és a szárszói telepen bújtatva több mint félszáz életet mentett meg. Megkapta a Yad Vashem Intézet Világ Igaza kitüntetését. *Új énekek* címmel jelentek meg 1986-ban református közösségek részére írt énekei. (Forrás: Vadászi Istvánné: A magyar népdal apostola: Balla Péter; <http://krono.inaplo.hu/index.php/inter/kultgyujt/667>)

²⁴ **osztályidegen:** a kommunista rendszerekben használt diszkriminatív társadalmi minősítés, amelyre hivatkozva az állampárt diszkriminálta, illetve üldözte azoknak a társadalmi rétegeknek a tagjait, amelyeket hatalmi céljaihoz nem akart vagy nem tudott megnyerni. Az osztályidegenség vádja ugyanakkor kitűnő bűnbakképző a korai kommunista rezsimben, amelynek alapvető tulajdonsága volt az ellenségkép kialakításának és ápolásának erős igénye. Osztályidegennek (gyakran az 1938-as állapot szerint) minősítettek volt földbirtokosokat, arisztokratákat, üzemek, műhelyek, üzletek tulajdonosait, kuláknak nevezett birtokos parasztokat, volt csendőröket, rendőröket, katonákat, a korábban hivatalokat betöltött személyeket, egyházi személyeket, háborús és politika bűncselekmények miatt felelősségre vontakat. Az „osztályidegen” ugyanakkor közszájon forgó szó volt, az „ellenség” egy szinonimája, és mint ilyen, jelentése nem pontosan körülírt, tehát tetszőlegesen alakítható volt. A továbbtanulásban és egyéb vonatkozásokban hivatalosan 1962 után megszűnt a származás szerinti diszkrimináció, a rezsim azonban továbbra is osztályalapokon gondolkodott, a „nem termelő” foglalkozások üzőivel – például értelmiségiekkel – szemben eredményesen folytatták az előítéletek súlykolását. Az osztályidegenek a hátrányos megkülönböztetés változatos fajtáival kényszerültek szembenézni. Családjaikkal együtt kitelepítették őket, elzárták őket bizonyos munkaköröktől, gyermekeiket nem engedték továbbtanulni stb. (Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Oszt%C3%A1lyidegens%C3%A9g>)

²⁵ **Szikszai György: Keresztyéni tanítások és imádságok.** A legnépszerűbb magyar nyelvű református imakönyv (Pozsony, 1785). Két-három évente kiadták. Cseh nyelven négyszer látott napvilágot. Ravasz László szerint: „a Biblia és a zsoltáros könyv után a magyar nép lelki épülésének legfőbb forrása volt, s igazán kálvinista helyeken az még ma is.” „Az öreg Szikszai” néven emlegetik. Szándéka szerint egyszerű embereknek írta imádságait. „Mi van Szikszaiiban, hogy most is az eleven, üde közvetlenség erejével hat híveire, mi lehet az oka, hogy egyszerű földműves és tudós püspök, boldog és szenvedő, öreg és ifjú ember úgy olvassa őt, mintha egyedül neki írt volna. Egy könyvet ismerünk még, ami ilyen hatású, és ez a Biblia” írta róla Nagy Géza (1931). (Forrás: Tóth Ferenc: A jó öreg Szikszai http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egyhaztortenet/Makoi_kereszteny_fuzetek/pages/015/002_toth_ferenc.htm)

²⁶ **Révész Bálint** (1816-1891): református püspök, királyi tanácsos. Tanulmányait szülővárosában, a Debreceni Kollégiumban végezte. „1842-ben a gyakorlati theologia tanszékére választatván, több egyházban készült gyakorlati lelkészi teendőkre, így Lőcsén, hol a német nyelvet is elsajátította, Szoboszlón és Hajdú-Böszörményben; majd külföldre ment és néhány német egyetemet látogatott meg. Külföldi tanulmányútja után, 1844. évi november hó 5-én foglalta el Debreczenben tanári állását, melyről 1855. szeptemberben debreczeni lelkészségre ment át. Mint kitűnő szónok 1856. októberben a tiszántúli egyházkerületnek főjegyzője, 1861. aug. 16. a debreczeni egyházmegye esperese, 1871. április 3-án pedig püspök lett. Később kir. tanácsosi címet kapott és a főrendiházba is bejutott hivatalánál fogva”. Népszerű, sok kiadást megért imakönyve – *Isten az én szívemnek kösziklája. Imakönyv protestáns keresztyéneknek magán használatul* – először 1851-ben jelent meg Debreczenben. (Forrás: Szinyei József, Magyar írók élete és munkái Budapest, 1891–1914)

²⁷ **Nyikolaj metropolita** (polgári nevén Borisz Jarusevics; 1892-1961): az Orosz Ortodox Egyház ukrainai exarchája, kijevi és halicsi metropolita.

²⁸ “Senki nem hitte jövendölésemet, sokan kinevettek érte, általában ábrándos golyhónak neveztek” (Petőfi Sándor naplója, 1848. március 15. <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/petofi/1848nap.htm>)

²⁹ **Horváth Károly** az 1952/53-as tanévtől az 1963/64-es tanévig volt a gimnázium ének-zene tanára. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

³⁰ **nyilas osztás:** az újraosztásos földközösségben a földek sorshúzással történő szétosztása a jogosultak között. Ismert elnevezései még: nyilazás, nyilvonás, nyilhúzás, nyilvetés, fűnosztás, fűvön osztás, füves osztás. A határ felosztásra kerülő részeit talajminőség, a lakóhelytől való távolság stb. alapján kisebb-nagyobb részekre – nyilas dűlőkre – tagolták, majd ezeket tovább osztották parcellákra (osztásparcella). Ezeket a részeket aztán a közösség tagjai között kisorsolták. A nyilas osztás és sörökönai a sorsolási eljárás eredeti formájának emlékét őrzik, amikor egy-egy nyilvesszőre rótták fel a földdarabok jelét, majd mindenki húzott egyet a nyilkötegből. A kiválasztott nyilon levő jelnek megfelelő földeket használta ki-ki a következő osztásig. A rétek nyilas osztással való kifarcellázása Magyarország egyes vidékein még az 1920–30-as években is szokásban volt. (Forrás: Magyar Néprajzi Lexikon)

³¹ **kertségek:** Debrecenben a 17–18. században a szálláskertes-ólaskertes településforma volt jellemző. A hosszan elnyúló telkek hátsó részén, túl a gazdasági udvaron, dúsan termő szőlők és gyümölcskertek voltak a 18. század végétől kezdve. A kertségek területe 1000 holdat tett ki. A lakosság növekedésével egyre kisebb területek szorultak vissza a kertek, és az újabb utcák nyitásával lassan beépültek, ez arra készítette a várost, hogy a város árán túl létesítsen területet a szőlők, gyümölcsösök és veteményesek számára. Így alakultak ki a várost övező kertségek. Az 1760–1780-as években 15 ilyen kertség ölelte körbe a várost. Nagyobb részük szőlőskert volt. Nemcsak gazdasági hasznot hoztak, hanem a város levegőjét is tisztították. A városi tanács 1890-ig szigorúan tiltotta a kertségekben a lakóházak építését. A lakosság 1890–1910 között megkétszereződött, egyre többen települtek ki a kertségekbe. A Boldogfalvi-, Csapó- és a Homokkert teljesen beépült a 20. század elejére. A lakótelepek terjedésével a kertségek felszámolták és bérházakkal építették be, emiatt fokozatosan kijebbszorultak Martinkára, Bocskai kertbe, Pacra, Halápra, Nagycserére.
(Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Debrecen_v%C3%A1ros%C3%A9szei)

³² Csokonai Vitéz Mihályt 1805-ben Debrecen Hatvan utcai temetőjében helyezték végső nyugalomra, koporsóját Kazinczy és Kölcsey kísérték. Síremlékét 1913-ban újították fel először, majd 1929-ben a temető felszámolása során át akarták helyezni, de a jogos tiltakozás következményeként nem bolygatták meg. A következő, 1938-as felújítást követően a síremlék parkosított környéke irodalmi zarándokhely lett. Az 1950-es évek elején a Hatvan utcai temetőt fől számolták, a területét beépítették, és ekkor (az 1953-as exhumálási kísérlet során) igazolódott, hogy Csokonai sírja nem a síremlék alatt található. Közvetett bizonyítékokkal megerősített, de feltárással máig nem igazolt feltételezések szerint a síremléktől pár méterrel keletre található a sír, amelyben a költő földi maradványain kívül – Csokonai édesanyjának korabeli beszámolója alapján vélhetően – egy edénybe zárva megmaradt kéziratok, többek között egy általa írt, mindmáig ismeretlen eposz szövege is megtalálható.
(Források: <http://debrecen.varosom.hu/latnivalok/muveszeti-emlekeink/Csokonai-siremlék.html>,
http://mno.hu/migr_1834/csokonai-ujabb-titka-596370)

³³ **Szilágyi Ferenc** (1928-2010). Nyelvész, irodalomtörténész, egyetemi tanár, a Nyelvtudományi Intézet, majd a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa, 1974-1993 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára, az 1990-es években a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézetének igazgatója, a Bölcsészettudományi Kar dékánja. Csokonai életművének egyik legjelentősebb kutatója volt. Számos tanulmányán kívül Csokonai dunántúli tájszógyűjtését is publikálta (1974), valamint nevéhez fűződik Csokonai költeményeinek ötkötetes kritikai kiadása is (1975-1992). (Forrás: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/09-1/szilagyif.pdf>)

³⁴ A debreceni talyiga nagy, erős építésű, löcsös, kétkerekű, kétrudú, egy ló vontatta és bérfuvarozásra szolgált. Másutt is használták, debreceni a legjellegzetesebb formája. A Szepevári utcánál a Tizenhárom város utcáról született a csúfolódó versike: „Tizenhárom város, víges vígig sáros, nem laknak ott mások, csak a talyigások.” Itt ütöttek tanyát, hogy közel legyenek a vásárokhöz. A 19. század elején az Árpád téren is vásárokat rendeztek. Kocsma is működött ott, a Csicsogó, a debreceni talyigások fészke. Hírheft voltak arról, hogy itt gyakran verekedtek. Itt működött az „emberpiac”, itt fogadták a napszámosokat. A 19. század végén erre laktak a legszegényebbek, akik nem voltak Debrecen polgárai, de a város megengedte tartózkodásukat. Kis telket is kaptak. (Források: Magyar Néprajzi Lexikon, <http://www.dehir.hu/debrecen/>)

³⁵ A debreceni Kincses-tó a mai Liget tér helyén terült el. A tér északi részét 1927-ben osztotta ki a város, főként vagongyáriaknak, de rendőrök, katonatisztek is kaptak 300 négyszögletes telket. Előttük terült el a Kincses-tó, ezt Vasas Gusztáv bérelte a várostól. Tavaszonta hallal telepítette be, egész nyáron lehetett pecázni. A II. világháború után, amikor Vasas Gusztáv meghalt, minden szemetet és hulladékot a tóba hordtak. Mintegy 60 éve temették be, helyét parkosították. (Forrás: <http://www.dehir.hu/debrecen/lampionos-horgaszbulik-a-liget-teren-volt-egyszer-egy-to-a-csapokertben/2012/11/21/>)

³⁶ **A Debreceni Református Kollégium Dóczy Gimnáziuma.** A debreceni Leánynevelő Intézet 1838 őszén kezdte meg működését a Czegléd (ma Kossuth) utcai Halmágyi-féle házban, Steinacker Gusztáv evangélikus lelkész irányításával. 1859-től Walkó Károlyné Kloyber Mária igazgatósága alatt az intézet tananyaga az általános műveltség irányába bővült. A kézimunka és a „nőtan” (háztartási ismeretek) mellett magyar nyelvtant, szépírást, francia és német nyelvet, magyar és világtörténelmet, földrajzot, rajzot és zongorát tanultak a növendékek. Az intézet képzési rendszere Dóczy Gedeon igazgatása alatt teljessé vált ki (1874-1908). Az iskola nyolcosztályossá fejlesztése 1874-ben valósult meg, mellette varrósiskola is működött, az 1890-es években

kereskedelmi iskola szerveződött, majd a középfokú képzés további két évfolyammal bővült, azaz a négy elemi osztállyal együtt tíz évfolyamossá vált a Leánynevelő Intézet, amely így átalakult az állam által is elismert bizonyítványt adó felsőbb leányiskolává. 1893-ban megnyílt az intézet internátusa. A debreceni Leánynevelő Intézetet igazgatójáról már a századfordulón is egyszerűen Dóczy Intézetként emlegették. Az intézet a két világháború közötti időszakban élte a fénykorát, összes tagozatára ekkor 1500 növendék járt. Az 1936/37-es tanévben jött létre a Gyóni Géza Önképzőkör, a Gyorsírókör, Ifjúsági Vöröskereszt Egyesület, a 11. számú Lorántffy Zsuzsanna Leánycserkészcsapat és a mellette működő kölesönkönyvtár, az Ifjúsági Segítő Egylet. A következő években ezek mellett Német és Francia Olvasókör és Sportkör is alakult. A második világháború végén az épületet a német katonaság szállta meg, ekkor pusztult el az intézet könyvtárának nagy része és a szertárak felszerelése. Az iskola – egyesített református és római katolikus leánygimnázium és tanítóképzőként – a Debreceni Kollégium egyik szárnyában nyílt meg újra dr. Kopányi Mária vezetésével 1945 januárjában. 1948-ban a Dóczy elemi iskoláját államosították, polgári iskolája beleolvadt az akkor alakuló általános iskolába, így a Dóczy 1951-re megszűnt. Életben maradt egyetlen tagozatát, a Leánygimnáziumot pedig szervezetileg betagozták a Református Kollégium intézményei sorába, így működött 1952-es végleges felszámolásig, mikor Péter János püspök lemondott az intézmény további működtetéséről. A Dóczy Gimnázium 1996-ban nyitotta meg ismét a kapuit, miután az 1991. évi XXXII. törvény lehetővé tette az egykori egyházi ingatlanok oktatási célú visszaigénylését, így az iskola visszakerült a magyarországi református Egyház tulajdonába. (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Debreceni_Reform%C3%A1tus_Koll%C3%A9gium_D%C3%B3czy_Gimn%C3%A1ziuma)

³⁷ Fényes udvari (Dobozi) lakótelep: Körülbelül a Rakovszky utca–Faraktár utca–Ótemető utca–Luther utca által határolt területen fekszik, a Debrecen keleti részén, a Belváros mellett. A Dobozi temető helyére épült fel 22 hektáron, az építkezés 1957-ben kezdődött, tízeletes tömbházakkal. (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Debrecen_v%C3%A1rosr%C3%A9szei)

³⁸ **Olajütő:** Debrecen keleti részén fekszik, a Csapókert és a Szabadságtelep között. Nevét a 18. században ide telepített olajmalmokról kapta, melyeket tűzveszélyességük miatt kellett kitelepíteni a városból. Ezek a kis műhelyek tökmagból világítóolajat, napraforgóból főző-, repceből gépolajat készítettek. Az Olajütőt a 19. század második felében lepték el a nincstelen önkényes betelepülők. Rendezetlenül épült nyomorúságos kunyhók, viskók halmaza volt, sokszor csak 20-25 négyszögöles telken, közművek és egészségügyi rendszabályok nélkül. A villanyt csak 1950-ben vezették be. Rendezésére jóval a II. világháború után került sor. (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Debrecen_v%C3%A1rosr%C3%A9szei)

³⁹ **Veress Géza** (1899–1970): festő, freskófestő, grafikus. A budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, Csók István és Glatz Oszkár volt a mestere. Az I. világháborúban Udinéban harcolt, itt ismerkedett meg a haditudósító Mednyánszky Lászlóval. 1924–1929 között a Közel-Keleten utazott, hazatérése után Debrecenben telepedett le. Az 1930-as évektől templomi freskókat festett. 1950 óta kiállító művé* Munkácsy-díjat kapott 1953-ban. Alkotásai a debreceni Déri Múzeumban és a hajdúbozsörményi Hajdúsági Múzeumban láthatók. (Forrás: http://www.kieselbach.hu/muvesz/veress-geza_6606)

⁴⁰ **Dr. Kulcsár Gábor** az 1954/55-ös tanévtől az 1959/60-as tanévig volt a gimnázium biológia-földrajz szakos tanára. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁴¹ **Czuna Ferenc** az 1934/35-ös tanévtől az 1968/69 tanévig volt a gimnázium testnevelő tanára. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁴² **Dr. Salánki József** az 1932/33-as tanévtől az 1955/56-os tanévig volt a gimnázium görög-latin szakos tanára. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁴³ **Dr. Balogh Józsefné Thorma Margit** az 1952/53-as tanévtől az 1976/77-es tanévig volt a gimnázium történelem-földrajz szakos tanára. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁴⁴ **Dr. Farkas Ignác** református lelkész az 1936/37-es tanévtől az 1964/65-ös tanévig volt a gimnázium vallástanára. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁴⁵ **Rábold Gábor** az 1935/36-as tanévtől az 1980/81-es tanévig volt a gimnázium magyar-latin szakos tanára. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁴⁶ **Dr. Pösze Lajos** (1919–1982): tanár, gimnáziumigazgató. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetében végezte tanulmányait, 1942-ben magyar-német szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Az 1940-41-es tanévet a müncheni egyetemen töltötte. 1942 nyarától a Debreceni Református Kollégium magyar-német (1951-től ezek mellett orosz) szakos gimnáziumi tanára. 1943-ban a Debreceni Tudományegyetem bölcsészdoktorrá avatta. 1943-ban katonai szolgálatra hívták be, 1946-ban szabadult a hadifogságból. Korábbi munkahelyén folytatta oktató tevékenységét. 1951-től a gimnázium igazgatója volt. 1952-ben orosz nyelvtanári oklevelet is szerzett. 1957-ben az Oktatásügy Kiváló Dolgozója címmel tüntették ki. (Forrás: Búcsú dr. Pösze Lajostól; Reformátusok Lapja, 1982. 10. *).

⁴⁷ **békepap-mozgalom**: a Rákosi-rendszer által szovjet mintára szervezett egyházi mozgalom az 1950-es évektől, a diktatúra évtizedeiben az egyházak társadalmi befolyásának megtörését szolgáló erőfeszítés. Célja az egyházak megosztása és a hívők elbizonytalanítása volt: befelé képviselni a pártállam szempontjait, kifelé pedig azt reprezentálni, hogy egy lojális egyháznak semmi baja nem eshet. Ravasz László 1956-ban született értékelése szerint: az egyház által semmisíteni meg az egyházat. Magyarországon nemcsak a megosztást szolgálta és propagandisztikus eszköz volt, hanem kontrollt is gyakorolhatott az egyház fölött. A tényleges funkcióktól elzárt püspökök és egyházkormányzók helyére vagy mellé a békepapság soraiból toborzott állami helynököket, felügyelőket és biztosokat neveztek ki, akik klerikusként gyakorolták az egyház fölött a pártállami ellenőrzést. A 1956-os forradalom leverése után újjászervezett békepapi mozgalom, illetve a protestáns ökumenikus békemozgalom (akár a Hazafias Népfrontnak nevezett ernyőszervezeten belül, akár az úgynevezett Országos Béketanácsban, akár a moszkvai intenciók szerint megszervezett Keresztyén Békekonferencián) ugyanazt végezték, igaz, megváltozott körülmények között, mint amit elődeik 1950 és 1956 között. A Szovjetunióból importált sztálinista kontroll-minta a hatvanas évek végétől egyre inkább pusztá karrier-mintává silányult, azoknak, akik a Hazafias Népfront elkötelezett híveiként, a szocializmus egyházi támogatóiként, a szolgáló egyház prominenseiként juthattak egyházi előmenetelhez. A megbízhatóság mechanizmusa a rendszer összeomlásáig elemi jelentőségű volt. (Forrás: Bogárdi Szabó István: Békepapok a nép ópiuma ellen. A *Sztálinvilág - A kommunizmus ára* című nemzetközi konferencián a Terror Házában 2013. március 6-án elmondott előadás; <http://www.parokia.hu/hir/mutat/4364/>)

⁴⁸ **Dr. Szabó Ernő** az 1952/53-as tanévtől az 1964/65-ös tanévig volt a gimnázium ének-zene tanára. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁴⁹ **Dr. Kopányi Mária** az 1952/53-as tanévtől az 1969/70-es tanévig volt a gimnázium magyar-latin-matematika szakos tanára. 1922-ben szerzett magyar-francia-matematika szakos tanári diplomát, doktori értekezését (1924) finnugor nyelvészetből írta. 1935-ben került vissza nagyhirű iskolájába, a Dóczy Leánynevelő Intézetbe. Szakpárján kívül tanított hittant, németet és a könyvtárat is felügyelte. 1945-től megbízták a leánygimnázium és a tanítóképző irányításával, 1946-tól párhuzamosan felügyelte a leányinternátust is 1952-ig. A Dóczy államosításakor az ő javaslatára lett a leánygimnázium a Kollégium tagozata. (Források: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>, http://doczy.drk.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=144&Itemid=111)

⁵⁰ **Sipos Tas Töhötöm** (* 1940.): református lelkész, esperes. Teológiai tanulmányait 1964-ben végezte a Debreceni Református Teológiai Akadémián, 1965-ben szentelték lelkésszé. 1964-től nyugdíjba vonulásáig (48 évig) a Gyomaendrődi Református Egyházközség lelkésze volt, 2006–2007-ben békési esperesként szolgált (Forrás: http://www.whoiswho.verlag.ch/versionnew/ungarn/verlag/63.php?txt_Language=HU&real_str_PersID=48000548&uniqueID=1b9e0f55-9009-4dd9-b192-87db0682b6f2).

⁵¹ **Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH)**: 1951 májusában (I/1951. tc.) létrehozott országos hatáskörű szerv, amelynek célja a magyarországi egyházak önállóságának minél teljesebb korlátozása, az egyház és a szocialista állam közötti (kényszer)megállapodás (1950. VIII. 30.) betartásának ellenőrzése volt. Hivatalosan a Minisztertanács felügyelete alatt állt, de kapcsolatban volt az MDP KB agitációs-propaganda osztályával, illetve a BM Titkosszolgálatának III/III-1. sz. Vallási Osztályával. Az ÁEH az egyházi hivatalokba „békepapokat” ültetett, az egyházmegyei hivatalokhoz megbízottakat, ún. bajszos püspököket küldött. Az ÁEH döntött minden az egyházakat és az államot egyaránt érintő ügyben: pénzügyi támogatásról, kinevezésekről, áthelyezésekről,

előkészítette az egyházi vonatkozású jogalkotást, felügyelte az egyházi intézményeket, tárgyalta a Vatikánnal stb. 1989-ig működött, véglegesen 1990-ben szűnt meg, amikor utolsó utódszervét, a Minisztertanács Egyházpolitikai Titkárságát is felszámolták. (Forrás: <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/kislexis.htm>)

⁵² **planta tea**: szárított eperlevélből, cikória kivonatból aroma hozzáadásával készített teapótló főzet.

⁵³ **dögönbőgő**: az Alföldön, különösen Mezőtúr környékén a kántor gúnyneve volt, Debrecen környékén viszont a temetésre járó diákoké. Így hívták a temetésre énekelni járó kórustagot is, később a református tanítóképzőbe járó diák egyik gúnyneve volt.
(Források: Virág Krisztina: Debreceni diáknyelv a 19–20. század fordulóján (szakdolgozat), Debrecen, 2013. http://www.proz.com/kudoz/hungarian_to_english/poetry_literature/2883700-d%C3%B6g%C3%B6nb%C5%91g%C5%91_vagyis_prepa.html)

⁵⁴ A debreceni repülőteret 1930-ban adták át a légi forgalomnak. Ettől kezdve rendszeres járatok üzemeltek innen Magyarország nagyobb városaiba. Egy időben sportcélokra is használták, majd katonai repülőtér lett, illetve a második világháború során a magyar bombázó repülőgépek bázisaként üzemelt. A háborút követően magyar, majd 1951-től szovjet repülőcsapatok állomásoztak itt. A rendszerváltást követően, 1990 májusában a szovjetek végül elhagyták a repülőteret, és visszaadták a magyar államnak. A sportrepülés újbóli beindításával a repülőtér újjáéledt, majd a nemzetközi polgári repülés is újraindulhatott. (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Debreceni_nemzetk%C3%B6zi_rep%C3%BCl%C5%91t%C3%A9r)

⁵⁵ **Daróczy Zoltán Bálint** (sz. 1938): matematikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1974-1980 között a Kossuth Lajos Tudományegyetem (ma: Debreceni Egyetem) Természettudományi Karának dékánja, majd 1984-ig rektor helyettese és 1990-ig rektora. 1989-ben a Magyar Szocialista Párt egyik alapító tagja, 1990-1998 között az MSZP országgyűlési képviselője.
(Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Dar%C3%B3czy_Zolt%C3%A1n)

⁵⁶ **Filep Tibor** (sz. 1935): történész. Kutatási területe az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, 1956, valamint a Kádár-rendszer besúgóhálózata, és a politikai rendőrség működése 1957-1989 között. 1956-ban harmadéves egyetemi hallgató volt a Debreceni Egyetemen, amikor a várost elérte a forradalom előszele. Részt vett az egyetemisták megmozdulásaiban, a Nemzetőrség tagjaként jelen volt a debreceni forradalmi események egyik bázisa, a Benczúr utcai diákszálló fegyverletételénél is. Több tanulmányban és könyvben írta meg az 1956-os forradalom debreceni történetét (pl. Debrecen, 1956. Forradalom, nemzeti ellenállás, megtorlás (Debrecen, 1996, Csokonai Kiadó), Forradalom a debreceni egyetemeken 1956 (2006, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó). (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Filep_Tibor)

⁵⁷ 1956. október 23-án Debrecenben délelőtt 10 órakor az Egyetem előtti téren, gyülekezett az Orvostudományi Egyetem, a Mezőgazdasági Akadémia, és a Kossuth Lajos Tudomány Egyetem ifjúsága, és összeállították 20 pontból álló követeléseik listáját. 11 órakor indultak a Megyei Pártbizottság Fűvész kert utcai székházához. A déli órákban csatlakoztak az egyetemistákhoz a debreceni középiskolák diákjai és a debreceni polgárok, így már több ezer ember vette körül a Pártbizottság épületét, követelve, hogy a Néplapban, különkiadás formájában azonnali hatállyal jelentessék meg az összeállított 20 pontot. Nem sokkal később az ifjúság képviselői a pártbizottság tagjaival tárgyaltak, akik látva a túlerőt, kénytelenek voltak eleget tenni a követelésnek, majd Görbe János a pártszékház egyik erkélyéről elszavalta a *Még kér a nép* című Petőfi verset. Ezután a tüntetők egy csoportja a MÁV Járműjavító üzemébe, illetve a Gördülőcsapágy Gyárba ment, hogy a munkásokat maguk mellé állítsák; a munkások kíséretében délután értek vissza a belvárosba, így a civilekkel együtt, ekkor már közel 40 ezer ember várta a Néplap megjelenését. A nemsokára megérkező különkiadás az '56-os szabad sajtó első terméke volt. A tömeg a MÁV igazgatóságának, és a városi tanács épületének homlokzatáról leverte a vörös csillagot, majd a Kossuth utcára vonult a rendőrség és az ÁVH épületéhez, ahol a politikai foglyok szabadon bocsátását követelték. Az államvédelmi zászlóalj katonái megpróbálták kiszorítani a tömeget a Kossuth utcáról, először figyelmeztető lövéseket adtak le, majd eldőrdült a sortűz, aminek két halálos és közel harminc sebesültje lett. (Forrás: Filep Tibor: Debrecen 1956; Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000.)

⁵⁸ „1956. november 1-jét követően Debrecen szerepe felértékelődött, mert a város határában volt az egyik legjelentősebb szovjet légi bázis, a katonai repülőtér, és a város a katonai felvonulás útjába esett. Záhonyból és más szabolcsi vasútállomásokról a vasutasok szinte óránként adtak jelentést a beérkező szovjet alakulatokról, a páncélosok számáról. A szovjet katonai és politikai vezetők pedig veszélyes ellenállási gócnak tekintették

Debrecent. A november 4-i invázióban a 8. gépesített hadsereg kapta feladatul Kelet-Magyarország elfoglalását. Babadzsaján altábornagy hadseregszereplésének törzse a debreceni szovjet repülőtéren rendezkedett be. (...) November 4-én a szovjet alakulatok elfoglalták a várost. (...) Fegyveres ellenállásba nem ütköztek, de a szovjetek mind a Kossuth Laktanyát, mind a Főposta épületét – ellenállásra számítva – több oldalról támadták, és a hajnali szürkületben egymást lötték, így a Vörös Hadseregnek számos halálos áldozata volt”. (Filep Tibor: A debreceni forradalmi események a korabeli sajtó valamint a politikai katonai jelentések tükrében; *Debreceni Szemle*, 15. évf. 2. szám, 2007.)

⁵⁹ **Illyés Endre** (1897-1962): egyháztörténész, református lelkész. Teológiai tanulmányait Debrecenben, Kolozsváron (1914-19) és Genfben (1925-26) végezte. Vallásstudományi (1923) és földrajz-történelem szakos középiskolai tanári oklevelet (1937) a Debreceni Tudományegyetemen szerzett. 1919-20-ban segédlelkész volt Zilahon, 1920-21-ben Óraljaboldogfalván, majd hitoktató volt Miskolcon (1921-24), Szegeden (1924-33) és Debrecenben (1933-42). 1941-ben magántanári képesítést szerzett, ezt követően (1942-50-ben) a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karán lelkész-képző intézeti tanár, 1950-ben teológiai akadémiai tanár. Teológiai, pedagógiai és egyháztörténeti tanulmányai mellett a vallásos néprajz körében végzett kutatásai jelentősek. (Forrás: http://portal.debrecen.hu/varosunk/kikicsoda/illyesendre_kikicsoda.html)

⁶⁰ **Jánosi Zoltán** (1868–1942): református lelkész, politikus, író. Teológiai tanulmányait Debrecenben (1894) végezte, Zürichben (1895), majd a Budapesti Egyetem bölcsészeti karán (1896) folytatta. Közben (1890–1894) Debrecenben tanított és egy ideig (1893–94) szerkesztette a Debreceni Lapokat. 1898–1902-ben hajdúszaboszi lelkész, 1902-ben lelkésznek választották Debrecenben. 1908-ban Károlyi Mihály pártjának programjával országgyűlési képviselő lett. Az 1918-as polgári forradalom idején, a Nemzeti Tanács tagja, ill. a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány belügyi államtitkára volt. 1919-ben, a Debrecent megszálló román királyi hatóságok Brassóba, majd Nagyváradra internálták. 1922-ben Debrecenben Rassay-párti programmal nemzetgyűlési képviselőnek választották, de mandátumától 1924-ben megfosztották. 1922 után haláláig Füzesgyarmaton lelkész. Az 1930-as évek közepén belépett a Szociáldemokrata Pártba. Vallási tárgyú műveken kívül versírással, publicisztikával is foglalkozott. (Magyar Életrajzi Lexikon)

⁶¹ **Landler Jenő** (1875–1928): ügyvéd, politikus. Diplomájának megvédése után a Magyar Vasutas Szövetség jogtanácsosa, majd a szocialista vasutasok ügyvédje volt. 1908-ban belépett az Szociáldemokrata Pártba. Az I. világháború idején jelentős szerepe volt az antimilitarista mozgalom, majd az 1918 első felében lezajlott sztrájkok szervezésében. Tagja lett a Nemzeti Tanácsnak, majd szerepe volt a Tanácsköztársaság létrehozásában, amelyben kereskedelmi, majd belügyi népbiztos, a III. hadtest parancsnoka, később a Vörös Hadsereg főparancsnoka, a felvidéki sikeres hadjárat egyik irányítója volt. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált és ott szerkesztőként tevékenykedett. Részt vett a III. Internacionálé III. és IV. kongresszusán, és 1925-ben az MSZMP létrehozásában. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

⁶² **Baltazár Dezső** (1871–1936): református püspök, jogász. A gimnáziumot 1890-ben, a teológiát 1894-ben végezte el a Debreceni Református Kollégiumban. Teológiai tanulmányai után Tisza Lajos nevelője volt, közben jogi doktorátust szerzett. 1898-tól a Kultuszminisztériumban működött, 1900-tól lelkész Hajdúszaboszlón és Hajdúböszörményben. 1907-ben az általa szervezett Országos Református Lelkész Egyesület (ORLE) elnöke, 1911-ben a Tiszántúli Egyházkerület püspöke, 1914-ben a főrendiház tagja, 1917-ben a Református Zsinat, 1918-ban a Konvent elnöke lett. A Horthy-rendszer társadalmi, politikai életében liberális álláspontot foglalt el. 1927-től felsőházi tag. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

⁶³ **Csánki Benjámín** (1868–1943): református lelkész, egyetemi tanár. A Debreceni Református Kollégium gimnáziumát 1886-ban, a teológiát 1890-ben végezte el. Segédlelkész volt Kunhegyesen, lelképásztor Tiszafüreden (1896–1905) és Szeghalmon (1905–14). 1914-ben a Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának Vallástörténet Tanszékére kapott tanári kinevezést, 1918-tól pedig a keresztyén erkölctan tanszékvezetője lett. Az 1919–20. tanévben a kar dékánja, 1929–30-ban az egyetem rektora volt. 1938-ban vonult nyugalomba. Számos értekezése, cikke, verse jelent meg egyházi folyóiratokban. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

⁶⁴ Dr. Nagy Sándor: A debreceni Református Kollégium. (magánkiadás, Hajduhadház, 1933.), valamint In. Dr. Révész Imre és Dr. Zsigmond Ferenc (szerk.): A Debreceni Kollégium története I-III. (Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen, 1943)

⁶⁵ **Simai Erdős József** (1856-1946): lelkész, teológiai tanár. A református teológiát 1874–1878-ig a Debreceni Kollégiumban végezte. 1878–1879-ben a bécsi egyetem protestáns teológiai karán volt ösztöndíjas, majd 1879-ben Elberfeldben segédlelkészként tevékenykedett és folytatta tanulmányait. 1880-ban segédlelkésze volt Debrecenben, majd 1881-től Pancsován, 1884-től Újsóvén teljesített lelkészi szolgálatot. Gyülekezeti lelképásztori szolgálata idején bontakozott ki tudományos publikációs tevékenysége. Bibliamagyarázatot közölt, sajtóban cikkezett, lefordította és megjelentette A Heidelbergi Káté című alapvető református hitvallási iratot, mégpedig eredeti szövegével, aminek különös jelentőségét az adta, hogy a 18. században a Heidelbergi Kátét csak megcsonkítva, a katolikusok által kifogásolt részeket kihagyva adhatták ki. Jóval később a Magyarországi Református Egyház másik hivatalos hitvallását, a Második Helvét Hitvallást is ő fordította le és adta ki magyarázatokkal (Debrecen, 1907). 1888-ban a Bécsi Egyetem Protestáns Teológiai Karán licenciátusi tudományos fokozatot szerzett, ennek birtokában nyerte el még abban az évben a Debreceni Református Kollégium Teológiai Akadémiáján az újszövetségi tudományok és az ószövetségi bevezetés tanszékét, ami mellett a német nyelv oktatását is nyugdíjaztatásáig végezte. 1891-ben a Bécsi Egyetemen teológiai doktori címet szerzett. 1888-tól 1914 nyaráig teológiai akadémiai professzorként, 1914-től 1928-as nyugdíjazásáig pedig már az állami, 1921-től gróf Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karának nyilvános rendes tanáraként tanított. A Debreceni Teológiai Akadémiának kilencszer volt dékánja, az egyetemé válást követően pedig négy tanévben töltötte be a Hittudományi Kar dékánja, egy ízben pedig az egyetemi rektor tisztségét. (Forrás: Csohány János: Simai Erdős József; *Egyháztörténeti Szemle*, 12 (2011/3).)

⁶⁶ **Czegléd Károly** (1914–1996): lelkész, orientalista, egyetemi tanár. Apja, a bibliafordító Czegléd Sándor. A családi hagyományt követve fivéréivel, Sándorral és Istvánnal teológusnak készül. 1932-ben a Debreceni Egyetemen kezdi tanulmányait. Fő tárgya a sémi filológia, a régi sémi nyelvek: a héber és az asszír-babilóniai. Külföldi ösztöndíjat kap, tanulmányait 1934–35-ben Belfastban, 1936-39-ben Utrechtben folytatja, elvégzi az arab szakot is. 1939-ben felveszik a Budapesti Egyetem Bölcsészeti Karára és az Eötvös Kollégiumba. 1940-ben Budapesten védi meg nyelvészeti doktorátusát *A zöngés veláris spiráns az ugariti sémi feliratokban* címmel. Egy évig a Bécsi Egyetemen ösztöndíjas 1941–42-ben, keleti nyelvészetet és orosz nyelvet tanul, és az arab földrajzirodalmat. Ekkortól foglalkozik magyar őstörténettel, ez meghatározza kutatásai irányát. Németh Gyula, 1942-ben fölkéri, hogy élessze újjá az 1931 óta szünetelő sémi tanszékét. Ekkor még segédlelkészi Ceglédén és vonattal jár Budapestre. 1946-ban magántanárrá, 1948-tól docenssé nevezik ki, lemond lelkészi állásáról, és a fővárosba költözik. Egyetemi tanárként 1960-tól vezeti a tanszékét 1985-ig, nyugdíjba vonulásáig. Tagja a Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Bizottságának, 1962-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság Keleti Szakosztályának az elnöke. Több éven át ellátja az Orientalisztika Tanszékcsoport vezetőjének tisztségét. 1969-től a Körösi Csoma Társaság tagja, majd alelnöke, 1976-tól 1988-ig elnöke. (Forrás: Bérces Edit: Egy őstörténet-kutató emlékére. Czegléd Károly pályaképe (1914-1996); <http://epa.oszk.hu/00600/00686/00008/pdf/4berces.pdf>)

⁶⁷ **„Három T”**: Tiltott, Túrt, Támogatott. A magyar kommunista kultúrpolitika „kézi vezérlésű” működési módja a '60-as évektől. A köztudat Aczél Györgyhoz kapcsolja, de korábban is működött. A Rákosi korszakra is jellemző volt, a művészet és a tudomány különböző ágait a politikai propaganda eszközeként igyekeztek irányítani és felhasználni. A politikailag nemkívánatos „imperialista” stílusú műveket alkotók, vagy a nyílt kritikát megfogalmazók kerültek a le nem írt, de ismert „Tiltott” kategóriába. Sokszor meggyőződéses baloldali alkotókat progresszív művészetük miatt szigeteltek el (például Kassák Lajost). A megbízhatók, a rendszert kritika nélkül kiszolgálók az ellenpóluson állami kitüntetések és elismerések mellett rendkívül kiemelkedő anyagi elismerésben is részesültek, a *Támogatottak*, akik számtalan állami megrendelés mellett a nyugati országokba is rendszeresen kijuthattak, beleszólhattak a művészi és tudományos élet irányításába. A két szélső pont között helyezkedtek el a *Túrt* kategóriába tartozók. Sokan a *Túrt* és *Tiltott* besorolás között „ingáztak”, nem annyira saját belátásuk, mint inkább a hatalom kénye-kedve szerint. (Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/TTT>)

⁶⁸ Az Állami Egyházügyi Hivatal megalakulásával (1951) egyidejűleg megindult az egyházi szakigazgatási szervezet kiépítése. A megyei tanácsokhoz, valamint a fővárosi tanácshoz egy-egy egyházügyi előadót, míg a püspökségekre egyházügyi megbízottakat állítottak. Az egyházügyi megbízottak, akik megbízható káderek voltak, és közvetlenül az ÁEH-hoz tartoztak, munkájukhoz minden pénzt és technikai eszközt megkaptak, gyakorlatilag korlátlan hatalommal rendelkeztek: a papok káderezése is a feladataik közé tartozott. Az egyházügyi előadók megyei tanácsi státuszban álltak, közvetlen felügyelőjük a megyei tanács elnöke volt. Feladatuk az alsópapság körére terjedt ki, itt kellett érvényesíteni az állami célkitűzéseket: a begyűjtés, téesszervezés, a békekölcsönjegyzés támogatása, propagálása, stb. (Forrás: A Magyar Országos Levéltár segédletei (17.), Az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyagának jegyzékei I. Bevezető (Dr. Kisasszony Éva), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

⁶⁹ **Török István** (1904–1996): református teológus. a Pápai Református Kollégium, majd a Debreceni Tudományegyetem teológiai tanára, a Budapesti és a Kolozsvári Református Teológiai Fakultás tiszteletbeli doktora, a Societas Ethica alapító tagjainak egyike, a Debrecen Árpád téri Református Egyházközség presbitere. A Tisza István Tudományegyetem Teológiai Fakultásán végzett (1927). A berlini, münsteri és magdeburgi egyetemen tanult (1927–1929). Pápán vallástanár, teológiai akadémiai óraadó, nyilvános rendes tanár (1932–1940). Doktori értekezés: „Barth Károly teológiájának kezdetei” (1932). A Debreceni Tudományegyetem Etikai, majd a Dogmatikai Tanszékét vezette (1941–1951). Az 1956-os forradalom után 1957–1958-ban tanulmányi szabadságot kapott, az etika előadását másra bízták. 1968-ban nyugdíjazták. Hűséges tanítványai rendszeresen látogatták. A Tiszáninnen időről-időre meghívta, hogy aktuális kérdéseik megoldásában útmutatást kérjen. Ezek voltak a „fekete konferenciák”. Tankönyvei: *Dogmatika* és *Etika* (Amsterdam, 1985. és. 1988). (Forrás: Barcza József: Dr. Török István emlékezete. In: *Confessio*, 1996/3.)

⁷⁰ **Karl Barth** (1886–1968): svájci protestáns filozófus, teológiai tanár. Bernben kezdte teológiai tanulmányait 1904-ben, majd apja akarata ellenére a liberális berlini teológián folytatta, végül 1908-tól Marburgban tanult. 1909-1911 között genfi segédlelkész, 1911-1921 között lelkész Safenwillben (Argau kanton), ahol a munkások életkörülményei érzékenyebbé tették szociális kérdések iránt, s rövid ideig a vallási szocializmus hatása alá került, sőt tagja lett a szociáldemokrata pártnak. Az első világháború kitörésekor szembekerült az azt üdvözlő liberális teológiával. 1918-ban, a Római levélhez írt kommentárjában önálló teológiai álláspontját fejtette ki. Az 1920-as évektől kezdve Friedrich Gogartennel, Rudolf Bultmann-nel, Emil Brunnerrel és más teológusokkal együtt, kifejlesztette a dialektikus teológiát, amely szerint Isten és ember között akkora a távolság, olyan nagy a különbség, hogy az emberi oldalról nem hidalható át. Az „egészen más Istent” csak úgy ismerhetjük meg, ha ő maga jelenti ki magát nekünk. Isten kijelentése a testté lett Ige, Jézus Krisztus. Rá mutat és róla szól a Szentírás, az írott Ige, és róla tesz bizonyosságot a prédikáció, a hirdetett Ige. A teológia örök dilemmája, hogy arról az Istenről kell beszélnie, akiről emberi módon nem lehet beszélni. Az ember - tehát - alapvetően nem tud Istenről helyesen beszélni. Ha valamit mondunk róla, annak az ellenkezőjét is el kell mondanunk azonnal. Istenről csak dialektikusan lehet beszélni. Ez a feszültség nem oldódik fel, hanem megmarad, ahogy Jézus Krisztus személyében is jelen van azáltal, hogy egyszerre valóságos Isten és valóságos ember.

1922–1925 között a göttingeni egyetem dogmatika tanára volt, 1925-től 1929-ig Münsterben tanított dogmatikát és újszövetségi exegézist, 1930 és 1934 között a rendszeres teológia professzora volt Bonnban. 1934-ben megtagadta a feltétlen hűségesküt Hitlernek, ezért elbocsátották lelkészi szolgálatából, majd 1935-ben nyugdíjazták. Szerzője volt a nemzetiszocializmussal szembeni egyházi ellenállás, a Hitvalló Egyház önértelmezése szempontjából központi jelentőségű Barmeni Hitvallásnak. Ezek után el kellett hagynia Németországot. 1935-től a bázeli egyetem professzoraként tanított rendszeres teológiát, s itt élt és alkotott haláláig. Fő műve - a befejezetlenül maradt, de így is monumentális - *Kirchliche Dogmatik*, a keresztyén egyháztörténet legrészletesebb dogmatikája, melyen 35 éven át folyamatosan dolgozott. 1948-ban Amszterdamban részt vett az Egyházak Világtanácsának megalapításában, s később is fontos szereplője volt az ökumenikus mozgalomnak. (Forrás: <http://srta.tirek.hu/lap/tiszteletbeli/cikk/mutat/dr-barth-karl-1886-basel-1968-basel/>)

⁷¹ **Czeglédy Sándor** (1909–1998): teológiai tanár. Pápán, Budapesten, Daytonban, Princetonban és a Halle-Wittenbergi Egyetemen tanult. 1932-től segédlelkészként szolgált a budapesti Skót Missziónál, majd a Szilágyi Dezső téri illetve a Kálvin téri Egyházközségben és Cegléden. Doktori címet 1936-ban kapott Debrecenben rendszeres teológiából, magántanári oklevelet 1938-ban szerzett Pápán gyakorlati teológiából. 1937-ben megjelentette Niemöllerrel készített hallei interjúját, és hiteles beszámolókat adott a német hitvalló egyházzól. Teológiai tanárságát Budapesten kezdte 1938-ban, majd 1940-től 1983-ig Debrecenben volt egyetemi tanár. Előbb a homiletika, liturgika és a valláspedagógia, majd 1952-től a poimenika, ekkléziasztika és missziológia kurzusok oktatását végezte. Bár szívéhez legközelebb a homiletika és a liturgika állt, azért a modern pedagógia eredményeit is folyamatosan felvonultatta a valláspedagógiai órákon. Poimenikából nála jelent meg hazánkban először a teológiai tananyag szintjén Jung, Adler, Frankl, Fromm műveinek kritikai ismertetése. Czeglédy Sándor nemzetközi szinten is számon tartott hymnologus volt. A 16–17. század istentiszteletéről írt tanulmányaiban rálátást kap az olvasó az egyháztörténeti, dogmatikai, egyházszervezeti, művelődéstörténeti, irodalmi és himnológiai-egyházzenei tényezőkre. (Forrás: Fekete Károly: Egy centenárium intelmei; Reformátusok Lapja, LIII. évf. 26. szám)

⁷² **Societas Ethica** (European Society for Research in Ethics): Európai Etikusok Nemzetközi Kutatótársasága. Bázelen alakult 1964-ben, ma több mint 200 tagja van, több mint 20 országból, különböző teológiai és

filozófiai hagyományok képviselői. A szervezet célja a nemzeti, politikai, vallási határokon átívelő párbeszéd az alapvető etikai normákról. Évente megrendezésre kerülő konferenciáik nyilvános vitáin és az általuk kiadott tanulmányokban olyan kérdéseket tárgyalnak, mint a globális igazságosság és a környezeti etika, a világi állam és a vallás szerepe, illetve a nemzetközi migráció és az emberi jogok. (Forrás: <http://www.societasethica.info/?l=en>)

⁷³ **Bereczky Albert (1893-1966):** református püspök, országgyűlési képviselő. Budapesten, Pápán és Bázelen tanult. Hazatérve először vidéken volt lelkipásztor, majd 1930-tól fővárosi lelkész. 1938-tól megszervezte az üldözötteket mentő szolgálatot, prédikációiban is sikraszállt az elkövetett jogtalanságok orvoslásáért. Több református lapot szerkesztett, az 1920-as években Tildy Zoltánnal alapítottak könyvkiadót *Sylvester* néven. 1929-től a külső-lipót és külső-terézvárosi gyülekezet lelkésze, gyűjtéséből épült fel a Pozsonyi úton a Hálaadás-templom 1940-ben. Magyarország német megszállása után bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba és a zsidómentésbe. A nyilas uralom idején illegálitásban működött. A háború után belépett a Független Kisgazdapártba, ennek színeiben 1945-ben rövid ideig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban volt államtitkár. 1947–1948 között az FKGP politikai bizottságának tagja. 1948 júliusától a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1949–1958 között a református konvent és zsinat vezetője. Tagja volt az Országos Béketanács és a Hazafias Népfront elnökségének. Álláspontja: az egyház a Horthy-korszakban eljátszotta a prófétai tiszt jogát. Kidolgozta a „hitben való engedelmesség” és a „keskeny út” teológiáját, e szerint „oda kell mennünk, ahová visznek, mi eljátszottuk a jogunkat a prófétai kritikára, s nekünk nem lehet más feladatunk, mint hálás és abszolút engedelmesség a hatalomnak”.

(Források:

http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3521&catid=43%3Ab&Itemid=67&lang=en, Kiss Réka: Protestánsok lehetőségei Magyarországon – az „oszd meg és uralkodj” elve és gyakorlata; Budapest, 2006)

⁷⁴ **Erdei Ferenc (1910–1971):** szociológus, politikus. Tanult Szeged, ösztöndíjas volt Nyugat-Európában. A Márciusi Front meghatározó egyénisége, a szociográfia egyik első magyar művelője (*Futóhomok*, 1937). A Nemzeti Parasztpárt megalakításának egyik kezdeményezője, alapító tagja (1939). 1944. október-novemberben Szegeden bekapcsolódott a Függetlenségi Front szervezésébe, majd az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője és az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere. A Magyar Tudományos Akadémia tagja (1948). Földművelésügyi (1949 és 1955), igazságügy miniszter (1953), a Minisztertanács elnökhelyettese (1955–1956). A KGB letartóztatta, de szabadon bocsátották. Aztán a Magyar Tudományos Akadémia (1957–1964, 1970–1971), illetve a Hazafias Népfront (1964–1970) főtitkára. A Magyarországi Református Egyház Tiszántúli Egyházkerületének főgondnoka (1960-tól), az Egyetemes Konvent világi elnök (1961).

(Források: <http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/kislex/biograf/erdei.htm>,

http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_customproperties&task=tag&tagName=T%C3%A9ma:Egyh%C3%A1z&Itemid=82&lang=hu&limitstart=4260)

⁷⁵ **Bartha Tibor (1912–1995):** református lelkész, teológiai tanár, püspök. 1958-ban választották a Tiszántúli Egyházkerület püspökévé. 1986-ig állt az egyház élén mint az Egyetemes Konvent és Zsinat lelkészi elnöke. A Keresztyén Békekonferencia tagja, a Békekonferencia Tanácsadó Bizottságának alelnöke, 1959-től 1980-ig a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának elnöke volt. Nevéhez fűződik a szolgálat-teológia elvének kidolgozása. 1963-tól 1988-ig az Elnöki Tanács tagja volt. (Forrás: Magyar Egyháztörténet (szerk. Szépné Czippán Noémi, Szép Sándor, Pápa, 2004. VI. kötet)

⁷⁶ **Émile Durkheim (1858–1917):** francia szociológus, a modern szociológia és kulturális antropológia legjelentősebb úttörő egyénisége, klasszikus alakja. Több iskolateremtő könyve és publikációja született olyan általános társadalmi kérdésekben, mint a bűn, az öngyilkosság, a vallás és a vallásosság. 1887-től a bordeaux-i egyetemen tanított pedagógiát és társadalomtudományt. 1896-ban megalapította Franciaország első szociológiai tanszékét, és 1898-ban útjára indította a *L'Année Sociologique* című folyóiratot. 1902-től haláláig a Sorbonne-on tanított szociológiát. Nézetei a pozitívizmus hatását tükrözik, a szociológia születendő tudományát a társadalmi tények (faits sociaux) diszciplínájaként határozta meg, melynek meghatározó kerete a tényeken alapuló empirikus kutatás. Úgy vélte, hogy a társadalmi tények az egyéntől, a személyes tudattól és gyakorlattól függetlenek, és kizárólag a kollektív tudat kollektív (âme collective), illetve annak változásai határozzák meg azokat. Durkheim felfogása szerint a társadalmi tények kizárólag statisztikákon keresztül ragadhatók meg, melyek hiteles alapul szolgálnak további szociológiai elemzésekhez. (Forrás: Magyar Nagylexikon)

⁷⁷ **Baltazár Dezső** (1871-1936): református püspök, jogász. Teológiai tanulmányai után jogi doktorátust szerzett. 1898-tól a Kultuszminisztériumban működött, 1900-tól lelkész Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben. 1907-ben az általa szervezett Országos Református Lelkész Egyesület elnöke, 1911-ben a Tiszántúli Egyházkerület püspöke, 1914-ben a főrendiház tagja, 1917-ben a református zsinat, 1918-ban a konvent elnöke lett. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

⁷⁸ **Jánosy Imre** 1958–1985 között a Debreceni Teológiai Akadémia Társadalomtudományi Tanszékének tanára, az 1969/70-es, az 1974/75-ös és az 1980/81-es tanévben a Teológiai Akadémia dékánja, az 1961/62-es, az 1970/71-es és az 1981/82-es tanévben prodékánja volt. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁷⁹ A kommunista hatalomátvétel után, 1948-ban törvény született az egyházi iskolák államosításáról. Ahogy a többi egyházkerület, a dunántúli is kénytelen volt beleegyezni iskolái államosításába, de cserében ígéretet kapott az államtól arra, hogy a 16. század óta működő Pápai Kollégium Theológiai Akadémiája és gimnáziuma egyházi kezelésben marad. Ezt a megállapodást felrúgva 1951-ben a teológiát, majd egy évvel később a gimnáziumot is megszüntették, a kollégium híres jelmondatát, az „Istennek, hazának, tudománynak” feliratot leverték a főépület homlokzatáról, és az épületben létrehozták a Petőfi Sándor Gimnáziumot. A nagy múltú református kollégiumot csak 1991-ben nyitották meg újra. (Forrás: A pápai kollégium története (szerk. Trócsányi Zsolt), Budapest, 1981.)

⁸⁰ **Szabó László Ambrus** 1951-1957 között a Debreceni Teológiai Akadémia Ökumenikai Tanszékén tanársegéd, 1958-1960-ig tanszékvezető docens. 1964-1966 között, valamint az 1973/74-es és az 1982/83-as tanévben dékán, 1962-től 1964-ig, 1976-tól 78-ig, valamint az 1983/84-es tanévben a Teológiai Akadémia prodékánja volt. (Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

⁸¹ **Pákozdy László Márton** (1910–1993): teológiai tanár, a nyelvtudományok doktora. Teológiát tanult Debrecenben, Halléban és Utrechtben. Debrecenben, majd Budapesten több mint négy évtizeden át tanított bibliai teológiát és vallástörténetet. Doktori értekezését ószövetségi vallástörténetből írta. Témaválasztása — a zsidó népnek a babiloni fogságban próféta Deuteroézsaiai és az általa meghirdetett üdvprófécia — az éledő nemzetiszocializmus korában veszélyes tanúságtételnek számított. A kor viszonyaira jellemző, hogy mire dolgozatát elkészítette, már nem kaphatott útlevelet Hollandiába. Az 1940-ben náci megszállás alá került Utrecht egyeteme helyett ezért itthon doktorált 1942-ben — értekezését a debreceni kar summa cum laude minősítéssel értékelte, és még ugyanebben az évben ki is adta. A mű rangját és európai elismertségét jelzi, hogy az egyik legnagyobb XX. századi biblikus szaktekintély, Otto Eissfeldt írt róla részletes recenziót a Zürichben kiadott Theologische Literaturzeitung hasábjain. A háború után a tanítás mellett a bibliafordításban kamatoztatta elmélyült ismereteit. 1949-től a Debreceni Református Teológiai Akadémia vallástörténet tanszékének vezetője volt. 16 év alatt készült el bibliafordítása. Létrehozta a Pesti Teológiai Akadémia Török Pál Szemináriumi Könyvtárát is. (Forrás: In memoriam Pákozdy László Márton, <http://www.hodmezovasarhely.hu/cikkek/emlekunnepep-pakozdy-laszlo-marton-szuletesenek-100.-evfordulojan-5194>)

⁸² **Varga Zsigmond** (1886–1956): teológus, szumirológus, vallástörténet professzor. Kolozsváron végezte el a teológiai akadémiát 1908-ban, majd a berlini, genfi és utrechti egyetemen folytatta tanulmányait, főleg a bibliai és sémi vallástörténet területén. 1911-ben bölcsészeti doktorátust és teológiai magántanári képesítést szerzett. 1912-től Debrecenben előbb a Kollégiumi Nagykönyvtár könyvtárosa, 1915-től a Lelkészképző Intézet tanára, majd 1921-től kezdve nyugalomba vonulásáig a Debreceni Egyetem Hittudományi Karának általános vallástörténeti tanszékének professzora. (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Varga_Zsigmond)

⁸³ **Kühár Flóris Ferenc** (1893–1943): katolikus teológus, főiskolai tanár. A teológiát Innsbruckban végezte el 1916-ban, ahol pappá szentelték, majd a következő évben ugyanott teológiai doktorátust is szerzett. 1917-1922 között lelkész Celldömölkön, majd 1922-től 1935-ig a pannonhalmi bencés teológiai és tanárképző főiskola lélektan, logika, bölcsélet-történet, egyházjog és lelkipásztorokodás tan tanára. Közben 1929-1931 között a római Szt. Anzelm pápai egyetem tanára. 1935-től Budapesten házfőnök és a Budapesti Egyetem Teológiai Karának tanára. Tudományos munkái: Bevezetés a vallás lélektanába, (1926), A keresztény bölcsélet története, (1927), A vallásbölcsélet főkérdései, (1930), Egyetemes vallástörténet, (1937). (Forrás: Magyar Katolikus Lexikon)

⁸⁴ **Tóth Endre** (1899–1970): teológiai tanár. 1918-ban érettségizett a Pápai Református Gimnáziumban, majd szintén Pápán végezte el a Teológia Akadémiát. 1920-1923 között ösztöndíjasként Utrechtben folytatott teológiai

tanulmányokat. Már diákként is élénken részt vett a keresztyén diákmozgalmakban: a MEKDSZ-ben és a Soli Deo Gloria (SDG) Szövetségben, valamint később a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) munkájában is. 1923-tól egy évig hitoktató volt Kaposváron, majd 1924-től előbb óraadó tanár, majd – doktori címe megszerzése után – magántanár a Pápai Teológiai Akadémia Egyháztörténet Tanszékén. Az egyháztörténet rendes tanáraként 1927-től 1947-ig működött Pápán, 1930-1935 között a Teológiai Akadémia igazgatója volt. Oktatói munkája mellett 1927-től 1945-ig levéltáros volt a pápai Püspöki Könyvtárban. 1950-től nyugdíjba vonulásáig a Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténet Tanszékén tanított. 1935-1942 között a Dunántúli Református Egyházkerületben a missziói ügyek előadója. 1939-ben Pápán presbiternek, a pápai egyházmegyében tanácsbírának választották, majd lelkeszi aljegyző, zsinati póttag és 1943-ban egyházkerületi főjegyző lett. (Forrás: Pótor Imre: *Dr. Tóth Endre, az egyházépítő professzor*; doktori disszertáció, Vásárosnamény, 1996.)

⁸⁵ **Szilvásújfalvi Anderkó Imre** (megh. 1616 után): református esperes-lelkész. Sárospatakon, Wittenbergben és Heidelbergben tanult. 1596-tól héber nyelvet és matematikát tanított Debrecenben. A tasnádi zsinaton rektorként vett részt. 1599-től Debrecenben lelképásztor, 1604-ben a csengeri zsinaton a debreceni egyházmegye esperesévé választották. 1607-től Nagyváradon prédikátor, majd a bihari egyházmegye esperese. 1609-ben összeütközött Hodászi Lukáccsal. A Bihar vármegyei bíróság 1612. február 22-én hivatal- és vagyonesztetésre, és börtönfogságra ítélte, végül Bethlen Gábor száműzte Erdélyből. Az ítélet szerint felforgatta az egyházi és a polgári rendet, lázított, hűtlenségre vetemedett, Istent káromolt és gyilkolt. A kitűnő tehetségű és lángelkű református lelképásztor hosszú évekig tartó meghurcolása és fejedelmi beleegyezéssel való elítélése Nagyvárad történetének első egyházi koncepciós pere volt.

Irodalomtörténeti szempontból Szilvásújfalvi legjelentősebb munkája az 1602-es gyülekezeti énekeskönyv. Előszavában áttekintette és csoportosította az akkori templomi és világi éneklés műfaji kategóriáit. Pontos bibliográfiát is készített az addig megjelentetett énekeskönyvekről. (Források: Visky István: Szilvásújfalvi Imre pere. A 17. századi várad református egyházkormányzati reformmozgalom története, *Várad*, 2004. 3. évf. 3. sz., Régi Magyar irodalmi szöveggyűjtemény (II. kötet, szerk. Jankovich J., Kőszeghy P., Szentmártoni Szabó G., Balassi Kiadó, 2000.)

⁸⁶ **Csikesz Sándor** (1886–1940): református lelkész, teológus, egyetemi tanár. Teológiai tanulmányait Budapesten, majd Berlinben végezte. 1911–1924 között Kiscsányosztrón volt lelkész, itt alapította meg a Felső-baranyai Kálvinista Szövetséget. Az első világháború alatt — Bécsben szolgáló protestáns táborig lelkészek közreműködésével — két füzetet adott ki, mindegyiket négy nyelven, németül, magyarul, csehül és lengyelül. A négy nyelvű agenda és énekeskönyv magyar részét Csikesz Sándor írta. 1917–18-ban a Református Egyetemes Konvent megbízásából a táborig lelkészeti ügyeit vezette. 1922-ben meghívták a Debreceni Kollégiumba, majd az egyetemre alakulás után a Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karára gyakorlati teológia tanárnak. Az Országos Református Lelkészegyesületnek 20 éven át főtitkára, majd alelnöke volt. 1925-ben ő alapította és szerkesztette a *Theologiai Szemle* című folyóiratot. 1928-tól szerkesztette a *Theologiai Tanulmányok* című sorozatot. (Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Csikesz_S%C3%A1ndor)

⁸⁷ **Módis László** (1903–1972): könyvtáros, teológiai tanár. Teológiai tanulmányait a Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karán (1924–28) és Bécsben (1929–30) végezte, majd a bécsi és a Budapesti Tudományegyetemen hallgatott sémi filológiát (1931–32). Debrecenben ösztöndíjas szakként a teológia doktorává avatták (1932). Segédlelkész Debrecenben, Vésztőn, Budapesten, Debrecenben (1927–35), közben a losonci Református Teológiai Szemináriumban ösztöndíjas tárgyakat adott elő (1929). Tanítványai számára héber nyelvtant adott ki (1933). Vallásoktató lelkész Debrecenben (1935–45), majd a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa (1945–50). 1950-től a debreceni Egyetemi Könyvtár helyettes igazgatója. 1959-től a Debreceni Teológiai Akadémia Ösztöndíjas Tanszékének vezető tanára, emellett 1961-től a Nagykönyvtár és a Levéltár igazgatója, a Kollégium főigazgatója. Az Országos Református Gyűjteményi Tanács egyik vezetője volt. Jelentős volt mint bibliográfus és szerkesztő.: a *Theologiai Szemle* főmunkatársa és szerkesztője (1941–44), a *Lelkészegyesület* szerkesztője (1936), a *Csikesz Sándor emlékkönyvek* (I–IV., 1940-43) sajtó alá rendezője volt. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

⁸⁸ **Kiss Tihamér László** (1905–2005): pedagógus, pszichológus, vallás tanár, főiskolai tanár. Középkolai vallás tanári, majd tanítóképző intézeti tanári képzettséget (Szeged, 1931) szerzett, közben 1927-től egyetemi ösztöndíjasként Strasbourgban, Párizsban, Bécsben, Genfben és Szegeden tanult. Genfben Jean Piaget tanítványa volt, aki egész későbbi pedagógiai tevékenységére meghatározó hatást gyakorolt. Szegeden helyezkedett el vallás tanárnaként, majd 1941-ben Sepsiszentgyörgyön az Erdélyi Református Tanítóképző Intézetben pedagógiát

és lélektanoktatott. 1945-ben a Debreceni Református Kollégium Tanítóképző Intézetében kapott állást, majd 1947-től 1981-ig a KLTE Pszichológiai Tanszékének, majd Közművelődési és Felnőttoktatási Tanszékének vezetője volt, valamint 1956-tól a debreceni Állami Tanítóképző Intézet Pedagógiai-pszichológiai Tanszékét és 1959-től a Népművelés- és Könyvtárosképző Tanszékét is vezette. Alapító tagja volt a Magyar Pedagógiai Társaságnak és a Magyar Pszichológiai Társaságnak. (Forrás: ifj. Fekete Károly, Csorba Péter: Eltemettük dr. Kiss Tihamér László tanár urat. *Református Tiszántúl*, 13. évf. 2005/3-4. sz.)

⁸⁹ **Jean Piaget** (1896-1980): svájci pszichológus, elsősorban a gyermeklélektan – a fejlődéslelektan elmélete és módszertana –, valamint az ismeretelmélet terén alkotott maradandót. 1921-ben a genfi Rousseau Intézet igazgatójaként kezdett el dolgozni. 1929-ben elfogadta az International Bureau of Education igazgatói posztját, és egészen 1968-ig töltötte be ezt a pozíciót. 1929 és 1975 között a genfi egyetem pszichológia professzoraként működött. A Piaget által kidolgozott elméletben a fogalmak egyszerű és tapasztalathoz kötött sémákon keresztül egyre komplexebb struktúrákat alkotnak. Ennek megfelelően a pszichés fejlődés a világ megismerő ábrázolásának és reprezentációjának, illetve rekonstrukciójának folyamatos differenciálódásán keresztül valósul meg. A folyamatot a környezetből származó tapasztalatok meglévő sémákba illesztése és a meglévő sémák környezethez igazítása dinamikus egyensúlyának fokozatos megjelenése és átalakulása jellemzi. (Forrás: Jean Piaget: Szimbólumképzés a gyermekkorban; Gondolat, 1978. Mérei Ferenc bevezető tanulmánya)

⁹⁰ **Sarlós Mozgalom:** Az 1920-as évek közepén a csehszlovákiai egyetemekre került öregcserkészektől indult a sarlós mozgalom kezdeményezése. A kisebbségi magyarság köreiből kikerülő prágai egyetemisták alakították meg a cseh fővárosban a prágai Szent György-szoborról elnevezett Szent György Kört. A prágai német egyetem bölcsészkarán tanuló, a történelem és néprajz iránt érdeklődő Balogh Edgár és társai olyan tevékenységi területet kerestek, amely a falusi ifjúságot a magyar kultúra fenntartásában, nemzeti öntudatának erősítésében segíti. Megszervezték a cserkészlet falujárását, a regös-mozgalmat, amellyel kettős célt kívántak elérni: egyrészt a népi kultúrát gazdagítani, s ezáltal a nemzeti öntudat megmaradását segíteni, másrészt néprajzi gyűjtéssel gyarapítani a cserkészek tudását és a magyar néprajztudományt. A *Mi Lapunk* című Scherer Lajos szerkesztette losonci lap hamarosan a cserkészlet népi reformjának buzgó hirdetője lett. A Szent György Kör 1927-ben Pozsonyban rendezett kongresszusán körlevélben fordult a magyar diáksághoz, amelyben egyrészt hangsúlyozta, hogy a mozgalom elsősorban a parasztságnak kíván építő, újító és javító motorja lenni, másrészt pedig a modern magyar irodalomra – Ady. Móricz, Szabó Dezső műveire – hívta fel a magyar fiatalok figyelmét. A Szent György Kör Prágában megalakította a magyar egyetemi hallgatók érdekvédelmi szervezetét, a Magyar Akadémikusok Keresztény Körét, vitaköröket szervezett, s előadást tartott többek között arról, hogy egy összeurópai konföderáció keretében megoldható a Duna-menti államokban lakó magyar kisebbségek kérdése. Időközben a kör a másik két egyetemi városban, Brünnben és Pozsonyban is megalakította csoportját.

1928 augusztusában a sajkóvilgyi Gombaszögmajor mellett sor került arra a regös-táborra, amelyen a prágai, a brünni és a pozsonyi öregcserkészek jelvényükről sarlósoknak kezdték magukat nevezni. Gombaszögön megindult a mozgalom második szakasza, amelynek előterében az egyetemi és főiskolai hallgatóság közéleti mozgósításának feladatköre állt: népi irányzatú kisebbségi programot kívántak kialakítani. 1929-ben népes sarlós küldöttség részt vett a cseh értelmiségiek Etikai Mozgalmának nyári táborában. Azt hangsúlyozták: „Az új magyar értelmiség etikája az építő szocializmus, kulturális programja az elmaradt magyar vidék gazdasági életének és faji kultúrájának tudományos, egészséges Duna-menti kertváros kultúrává való felfejlesztése, s történelmi koncepciója a fokozatos kelet-európai konföderáció”. 1930-ban a Sarló küldöttsége fölkereste Masaryk köztársasági elnököt az állásából elbocsátott lapszerkesztő, Scherer Lajos érdekében. Masaryk nem csupán rehabilitálta a losonci tanárt, hanem még abban az évben nagy összeget fordított a sarlósok szociográfiai kutatásaira, s bejelentette egy Csehszlovákiai Magyar Tudományos Akadémia — népszerűen Masaryk Akadémia — megalapítását, amelyet anyagiakkal is támogatott.

Részben a gazdasági világválság okozta nyomorral, részben a baloldali – nagyrészt kommunista – eszmékkel való találkozás hatására a kisebbségi magyarság gazdasági, szociális és kulturális problémáinak, vizsgálatára és kezelésére vállalkozó, a Felvidéken és Kárpátalján kiterjedt falukutatókat végző Sarlós mozgalom gyors ütemben radikalizálódott. Az 1931-es pozsonyi kongresszus előadói a kelet-európai agrárnépek helyzetét már a "proletariátus történelmi célkitűzése" szemszögéből vizsgálták. A Sarló bomlása ezután gyorsan végbement. A kommunista eszméket ellenzők a mozgalommal szakítva kisebbségi magyar pártokhoz csatlakoztak, míg a marxista irányt követők főként Az Út című pártlap körül csoportosultak, melyet 1933-ig Balogh Edgár szerkesztett. Az 1933-as un. „Sarló-vitában” a Csehszlovákiai Kommunista Párt a mozgalom eredeti programjának utolsó megmaradt két pillérét, a kisebbségi lét orvoslását és kelet-európai konföderáció eszméjét támadta meg. A kommunista irányba fordult sarlósok válasza kétségbeesett – és nyilvánvalóan reménytelen –

kísérlet önazonosságuk maradékának megőrzésére: „Tiltakozunk a cseh tőkésosztály imperializmusa ellen! Nem akarunk örökké meggyalázott kisebbség lenni! De nem ülünk fel a magyar uralkodó osztályok restaurációs törekvéseinek sem! Vissza akarunk kerülni az anyatesthez, de nem akarunk elszakadni a cseh, német, szlovák és ukrán dolgozó testvérektől! Szocialista társadalmi rendért küzdünk, mert csak a szocializmus tudja megteremteni a sértetlen és önálló kelet-európai nemzetek konföderációját”. (Források: Víg Károly: A felvidéki Sarló mozgalom története; Valóság, 2008. december, 51. évfolyam, 12. szám, <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/458.html>)

⁹¹ **Tomáš Masaryk** (1850–1937): cseh filozófus, egyetemi tanár, politikus, 1920-tól Csehszlovákia első elnöke. A kisebbségekkel (függetlenedni vágyó szlovákok, németek, magyarok) szemben mérsékelt politikát folytatott.

⁹² **Kocsis Elemér** (1926–2009): református teológus, püspök. Középkolába az akkori Debreceni Református Főgimnáziumba járt, majd a Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karán tanult. Külföldi ösztöndíjasként Baselben folytatott tanulmányokat. 1952-től Debrecenben a Teológiai Akadémián tanított. 1959-ben a Nürnberg-Erlangeni Egyetemen teológiai doktori diplomát kapott. 1977-től a Református Kollégium főigazgatója és a Nagykönyvtár igazgatója volt. 1986-tól a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, 1989-1991 között az Magyar Református Egyház Zsinatának lelkészi elnöke volt. (Forrás: <http://www.parokia.hu/hir/mutat/202/>)

⁹³ **Péter János** (1910–1999): református püspök, politikus. A budapesti Református Theológiai Akadémián, majd Párizsban és Glasgowban tanult. 1935-ben Budapesten református lelkészi oklevelet szerzett. 1936-tól 1945-ig a budapesti Bethesda kórház lelkésze. 1945-ben állami szolgálatba lépett a Külügyminisztérium béke előkészítő osztályának munkatársaként. 1945-1946-ban a párizsi békekonferencián a magyar delegáció tagja. Tildy Zoltán, majd Szakasits Árpád köztársasági elnökök titkárságának vezetője 1949-ig. 1949-1956 között a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke. 1956. október 31-én lemondott püspöki méltóságáról. A külügyminiszter első helyettese 1958-1961 között, majd külügyminiszter 1961–1973 között. Az Országgyűlés alelnöke 1973-tól 1988-ig, az Elnöki Tanács tagja 1957-től 1961-ig. Az MSZMP Központi Bizottság tagja 1966-1988 között. (Forrás: História – digitális adatbázis. http://www.tortelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5521&catid=84:p&Itemid=67&lang=de)

⁹⁴ **baggadoz/ik vagy bagadozik**: nehézkesen, akadozva, hibásan olvas vagy beszél (Forrás: Kálnási Árpád: Debreceni Cívus Szótár)

⁹⁵ A Debreceni Kollégium felsőbb tanulmányokat folytató diákjai a 16. század végén már dokumentálhatóan önálló diáktársadalmat alkottak. A wittenbergi egyetem jelentette számukra a mintát, ahol a reformáció századában sok magyar diák tanult. Az ottani magyar diáktársaság Coetusnak nevezte magát, és évszázadokon keresztül ugyanezt az elnevezést használta az önmagát igazgató debreceni diáktársadalom is (a latin coetus szó jelentése: gyülekezet, társaság, csoportosulás). A wittenbergi Coetusnak saját pénztára, hitvallása és eskümintája volt, s a közösség lelki vezetésére, szellemi és anyagi ügyeinek intézésére tagjai széniorot választottak maguk közül.

A debreceni diákközletársaság képvisleti rendszerének legfőbb intézménye a szenátus (senatus scholasticus) volt, amely a széniorból, a kontraskribából (a szénior helyetteséből) és az esküdtekből (jurátusok) állt. Ez a testület felügyelte a Coetus tagjainak hitbéli és erkölcsi életét, kezelte a pénzügyeit. A diákokat tanulmányi előmenetelük és magaviseletük alapján rangsorolta, és ezek alapján osztotta szét közöttük az adományokból származó pénzforrásokat. Döntött a külföldi ösztöndíjakról a helyi segédtanítói (préceptor) és a vidéki tanári (rektori) hivatalok betöltéséről, valamint a legáció rendjéről. Bár a Coetus ténylegesen csak a felsőbb tanulók — a tógátusok, vagyis a Kollégium egyenruhájának, a tógának viselésére kötelezett diákok — közösségét jelentette, de belső rendje kezdettől fogva meghatározta az egész debreceni diáktársadalom arculatát, tagolódását, amely a 19. század közepéig szinte változatlanul fennmaradt.

A diáktársadalomnak elviekben csupán két szintje volt, a magasabb tisztségeket betöltő, nagyobb felelősséggel, de ugyanakkor különös előjogokkal is felruházott, felső tanulmányokat folytató tógátusok (a Coetus tényleges tagjai) és az alsó tagozat nem tógátus diákjai. A tógátus diákok a diákközletársaság élére három kiemelt tisztségviselőt — a *szénior*t, a *kontraskribát* és az *ökonomust* — választották a tanulmányaikat befejező diáktársak közül. Az iskola törvényei szerint a *szénior* képviselte a diákság ügyeit a fenntartó és a professzorok előtt, ugyanakkor ő volt a rektor, illetve a professzorok tekintélyének őre a diákság körében. A szénior választotta ki a

további tisztségviselők legtöbbjét, kezelte a Coetus pénztárát, és munkájáért maga is fizetést kapott. A Kollégium teológus hallgatói máig évente választanak maguk közül szeniort; akinek hatásköre természetesen már szűkebb, mint évszázadokkal ezelőtt. A *kontraskribát* (ellenőr), a szenior helyettesét szintén a diákság választotta. Ő felügyelte a diákság iskolai és iskolán kívüli tevékenységét. Ügyelt az iskolai törvények betartására, és gondoskodott az iskolai törvényszék által kiszabott büntetések végrehajtásáról. A teológus ifjúság körében hasonló feladatot ma az esküdtfelügyelő lát el. Az *ökonómus* (gazda) a törvényben előírt rend betartását ellenőrizte a Kollégiumban. Följegyezte az istentiszteletről és az előadásokról hiányzó diáktársak nevét, lebonyolította az ébresztőt és a takarodót, ellenőrizte a lakókamrákban a diákság létszámát. (Forrás: Györi L. János: „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek... világosító lámpása” – A Debreceni Református Kollégium története, Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen 2008.)

⁹⁶ **Legáció** [lat. kiküldés, küldetés] A legátusok eredetileg a Római Birodalom szenátusa, később császára által idegen országokba küldött követek. A szó iskolatörténeti jelentése: református teológiai vagy kollégiumi hallgató kiküldése főbb ünnepekkor igehirdetési és adománygyűjtési céllal. „A legáció intézménye a református közéletben jól ismert, mert nagyobb ünnepeink szinte elképzelhetetlenek a legátus jelenléte nélkül. Arra már csak az idősebbek emlékeznek, hogy ez az intézmény eredetileg kétszintű volt. Létezett a nagylegáció és a kislegáció. A legátusokat azok a református kollégiumok küldték a gyülekezetekbe, amelyekben teológusokat is képeztek. A nagylegátusok — mint ma is — teológusok voltak. A nagylegátus templomi szolgálata idején a kislegátus, aki az akkori nyolcosztályos gimnázium alsó tagozatos, 10–14 év közötti kisdíákja volt, egy helyi hasonló korú fiú kíséretében minden református családhoz bekopogott és rövid verses imával köszöntötte az egybegyűlteket. A nagylegátus javadalma, a legátum, a perselypénz volt, a kislegátus legátuma pedig a versmondás után kapott jutalompénz”.

(Forrás: Dr. Szijj Ferenc: A legáció; <http://www.suavis.com/lap/hethatar/ujzag/cikk/mutat/4981/?i=852>)

A legáció hagyománya majd 400 évre nyúlik vissza. Zólyomi Dávid háromszéki kapitány 1630-ban kelt adománylevele szerint az erdélyi főúr elvárta, hogy a Debreceni Kollégiumnak szánt adományai átvételére a diákok képviselői a sátoros ünnepeken ünnepi követségbe utazzanak birtokára. Ezek az utazások tekinthetők a legáció kezdetének. Később a legáció általános szokássá bővült. A Debreceni Kollégium a három sátoros ünnepen diákjait igehirdetői szolgálatra küldte (legáció = kiküldés) a gyülekezetekbe, amelyek a Kollégium, később a Kollégium és a legátus (= a küldött) anyagi támogatására gyűjtést rendeztek, és a legátumot (= az összegyűlt adományokat) az ünnep végeztével a diáknak átadták. Az 1990-es évek elején a Kollégium a hallgatók javára a gyülekezeti támogatásnak erről a formájáról ugyan lemondott, ám annak egyetemi rangú tagozata továbbra is nagy hangsúlyt fektetett a leendő lelkészek szakmai gyakorlataként a hagyomány ápolására. A legáció jelentősége nem csupán abban áll, hogy a lelkész szakos hallgatóknak gyakorlási lehetőséget és anyagi támogatást biztosít. Legalább ilyen lényeges, hogy a legációk révén a hallgatók számos gyülekezetet és lelkészcsaládot megismernek, és saját gyülekezeti hagyományaiktól eltérő szokásokkal találkozhatnak. Ugyanakkor a legátus a gyülekezetek figyelmét a Debreceni Református Kollégiumra is ráirányítja, bennük a lelkészképzés ügyének fontosságát tudatosítja, a hallgatók személyes jelenléte révén pedig első kézből származó, hiteles képet kaphatnak a Kollégiumban folyó nevelő, oktató és tudományos munkáról, az egyetem szellemiségéről, hallgatóinak lelki és szakmai felkészültségéről. (Forrás: Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szervezeti és Működési Szabályzatának 18. sz. melléklete; Legációs szabályzat, 2012.)

⁹⁷ **mendikáció:** Legációs alkalmakra a legátust az alsóbb kollégiumi osztályokból kikerült mendikáns (kislegátus) kísérte, aki szolgálói teendőket látott el mellette, és a helybeli református családokat végiglátogatva ünnepi köszöntő verseket mondott. Az így nyert adományokat saját tanulmányi céljaira fordíthatta. (Forrás: Magyar Néprajzi Lexikon)

⁹⁸ „Mikulás hetében lezajlott az elekción. Vagyis a legáció-választás. A táblán felsorolva a gyülekezetek neve. Abban a sorrendben, hogy a legutóbbi ünnepen mennyit adtak a teológiának. A sor egyértelmű volt. Mégsem. Ugyanis a legátum mellett mindig lehetett illegátum. Ezek szerint a megkapott pénz három részre oszlott: legátum, útiköltség és az illegátum, amelyet sohasem írtak be a libellusba. A gyülekezeteket is hiába vizsgálták, a legátus persely tartalma sehová sem volt beírva. Beidegződött szokás volt a gyülekezetekben, hogy szépen beszélt, szegény fiú, segítsük minél jobban, s rakták adományaikat a külön-perselybe. Egy összegben megkapta az ifjú teológus. Ráér otthon megszámlálni. (...) A teológiai tanulás ingyenes volt, ezért csak 20%-át tarthattuk meg a beírt összegnek, a többi lett a teológiáé. (...) Régebben fordítva volt a bevétel elosztása: a legátum nagy része a diáké, kisebb része az iskoláé. (...) A felsősök tudták, hová érdemes jelentkezni. Téli, rossz időben hajlandók voltak a várható bevételből is engedni, de a kisebbeket küldték a rossz közlekedésű helyekre”.

(Forrás: Kovács Emil: A XX. század második fele – visszaemlékezések;

⁹⁹ Az adott ünnepre legátust fogadó gyülekezetek (a továbbiakban: legációs helyek) listáját (legációs lista) a gyülekezetekből beérkezett igénybejelentések alapján a szenior állítja össze, és az aktuális ünnepet 3-4 héttel megelőzően a hirdetőfalon közzéteszi. A legációs helyek közötti választás (elekció) során először a szenior és az esküdtfelügyelő választ magának legációs helyet, őket követően évfolyamonként lefele haladva választanak a diákok, mégpedig egy-egy évfolyamon belül a tanulmányi eredményük csökkenő sorrendjében. (Forrás: Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szervezeti és Működési Szabályzatának 18. sz. melléklete; Legációs szabályzat, 2012.)

¹⁰⁰ **kántálás:** ünnepek előestéjén (vagy ünnepi időszakokban) csoportosan házról házra járva elismételt éneklés, melynek során az ünnep gondolatkörét felidéző énekhez jókívánságok, gyakran köszöntők csatlakoznak. (Sokszor a köszöntő szokásokat is kántálásnak nevezik.) Zárt szerkezetű, strófás énekek, laza építkezésű gyermekdalos képletek és különbözőfajta recitatív egyaránt előfordulnak. Az énekelt részekhez (melyekhez hangszerkíséret is járulhat) gyakran „rigmus” vagy prózai szövegek deklamálása kapcsolódik. (Forrás: Magyar Néprajzi Lexikon)

¹⁰¹ **libellus:** A legáció hivatalos dokumentálására a szenior által kiállított és a rektor által hitelesített értesítő. A legátus igehirdetési szolgálatra való felhatalmazásán kívül arra is szolgál, hogy a fogadó gyülekezet lelkésze feltüntesse rajta a legátum összegét és az útiköltséget, igazolja és értékeli a legátus által elvégzett szolgálatot, bejelentse a gyülekezet legációs igényét a soron következő ünnepre, valamint a legátus röviden összefoglalja legációs tapasztalatait. (Forrás: Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szervezeti és Működési Szabályzatának 18. sz. melléklete; Legációs szabályzat, 2012.)

¹⁰² **A Debreceni Református Kollégium Kántusa:** Szokásos említése szerint a Kollégiumi Kántust 1739-ben alapította a Debreceni Református Kollégium matematika professzora, Maróthi György. Valójában ő a saját lakásán pestisjárvány idején négytagú temetés énekkart (kvartettet) szervezett és tanított; ez bővült 30 tagú fiú-vegyeskarrá. A Kántus nevet csupán a 19. század végén kezdték használni. Maróthi svájci minták nyomán a többszólamú zoltáréneklést kívánta az istentiszteleteken meghonosítani. "Collegium Musicum"-ot, zenei együttest tervezett, de 29 évesen elvitte a korai halál, így ez a terve nem valósult meg, de létrejött az első, azóta is folyamatosan működő magyar ifjúsági kórus, a Kántus. A kezdeti fiú-vegyeskart, majd 1846-tól férfikart főiskolai énekkar néven ismerték. A mai Kántus 1954 óta vegyeskarként működik. Tagjainak száma évenként 60–70: gimnazisták és egyetemisták. A Kántus egyházi és világi műsora lehetővé teszi, hogy a magyar kórusmozgalom versenyein, különböző minősítésein, ünnepi koncertjein részt vehessen. Minősítésük a Magyarországon elérhető legmagasabb: hangversenykórus "summa cum laude" fokozat, amelyet 1996-ban szereztek meg. Több nemzetközi versenyen érték el kiemelkedő helyezést: Debrecen, 1982, 1. hely; Middlesbrough, 1984, 1. hely; Spittal, 1988, 2. hely; Budapest, 1997, arany fokozat; Busan (Dél-Korea) 2002, két olimpiai ezüst fokozat. 1997-ben megkapták a Magyar Örökség Díjat. Külföldi útjaik során eljutottak Ausztriába, az NDK-ba, NSZK-ba, Németországba, Jugoszláviába, Angliába, Hollandiába, az USA-ba, Kanadába, Svájcba, Finnországba, Svédországba, Norvégiába, Dániába, Belgiumba, Japánba, Skóciába, újabb időkben a határainkon túli magyarokhoz Kárpát-Ukrajnába, Erdélybe, Szlovákiába, továbbá Dél- Koreába, Tajvanba, Oroszországba, Csehországba. A kórus repertoárja kiterjed a régi korok és napjaink egyházi és világi műveire. A Kántus első embere Berkesi Sándor, Liszt díjas vezető karnagy. (Forrás: <http://www.kantus.hu/index.php?page=history.php>)

¹⁰³ Bővebben vázoltam az énekkar történetét a jubileumi (*sárga*) kötetben: A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest, 1988, 753–775.

¹⁰⁴ Dr. Tóth Endrét, az egyháztörténeti tanszék professzorát emlegették ilyen néven, őt aztán hosszú éveken át Dr. Varga Zsigmond József követte dékáni tisztségben.

¹⁰⁵ **Berkesi Sándor** (* 1944): Liszt Ferenc-díjas karnagy, zeneszerző, egyetemi docens, Debrecen díszpolgára. Diplomáját 1967-ben szerezte meg a Zeneakadémia középiskolai énektanár és karvezető tanszakán. Ugyanebben az évben lett Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának énektanára, a Kántus vezető karnagya, valamint előadója, majd tanulmányi vezetője az Országos Nyári Kántorképző tanfolyamnak Debrecenben. Berkesi Sándor vezetése alatt az 1739 óta működő Kántus országos és nemzetközi hírnévre tett szert. 1991-től a Liszt Ferenc

Zeneművészeti Egyetem Debreceni Konzervatóriumának tanára, később főiskolai docense lett. 1999 óta a Tiszántúli Református Egyházkerület és a Református Kollégium egyházzenei igazgatója, valamint a Debreceni Református Hittudományi Egyetem tanára. (Forrás:

http://www.kantus.hu/index.php?page=cv/BerkesiSandor.php&cont=berkesi_cv_hun.html)

¹⁰⁶ **Czeglé Imre** (1912–2002): református lelkész, könyvtárigazgató. Sárospataki tanult, majd bodrogi missziói lelkész, 1947-től könyvtáros a Sárospataki Református Főiskola Nagykönyvtárában, innen könyvtárigazgatóként vonult nyugdíjba. (Forrás: Bolvári-Takács Gábor: Évszázadok tanúsága. Az Acta Patakina újabb kötetei; In: Zempléni Múzsza, 2003. 3. évfolyam 1. szám)

¹⁰⁷ **Dr. Börzsönyi József**: lelkész, esperes, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia nyugalmazott tanára. 1976 óta a Szerencsi Református Egyházközség lelkésze. 2007-től a Zempléni Református Egyházmegye esperese, a Magyarországi Református Egyház Zsinata Teológiai Bizottságának tagja.

¹⁰⁸ **„A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának megszűnése és a Teológiai Akadémia megalakulása** – A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi és június 30-án kihirdetett 23. sz. törvényerejű rendelete értelmében: '1. §. Az Alkotmány 54. §-ában foglalt, az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezéseknek megfelelően a budapesti, debreceni és pécsi egyetem hittudományi karát az 1949/50. tanév végével le kell választani az egyetem szervezetéből és további rendelkezés céljából az illetékes egyháznak kell átadni'. (...) A Hittudományi Kar minderre tekintettel felajánlotta, hogy – amennyiben a Tiszántúli Református Egyházkerület illetékes testülete erre lehetőséget biztosít – kész beköltözni a Kollégiumba s ott tovább működni, mint a Tudományegyetem Hittudományi Fakultása. Az Egyházkerület Elnöksége kedvezően fogadta a Kar javaslatát. A Kollégiumban rendelkezésre bocsátotta e célból a szükséges helyiségeket. A Hittudományi Kar Dékáni Hivatala 1949 decemberében és 1950 januárjában be is költözött. A kormányzat által biztosított mintegy 100 000 Ft-nyi költségből viszonylag rövid idő alatt megtörtént a Hittudományi Kar működtetéséhez szükséges kollégiumi helyiségek kialakítása s ezzel egy időben a beköltözés is". (Szabó László Ambrus: A Debreceni Református Teológiai Akadémia megalakulása és működése a Kollégiumban. In: *A Debreceni Református Kollégium története - A Kollégium az 1951-1980 közti években*. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Elektronikus Könyvtár; <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=7>)

¹⁰⁹ „A Magyar Országos Levéltár Filmtára filmmásolatban őrzi a mai Magyarország területén található helységek 1895. október 1. előtti keletkezett, a történelmi egyházak - nevezetesen a római katolikus, a görög katolikus (unitusok, egyesültek), a görög keleti (óhitű, ortodox, pravoszláv), a református (helvét vallásúak), az evangélikus (ágostai hitvallásúak) és az izraelita (zsidó, ezen belül ortodox és neológ) - által vezetett anyakönyveinek mikrofilmfelvételeit. Emellett a Levéltár csekély számban őrzi a baptista, az unitárius (antitrinitáriusok) és a nazarénus kisegyház, illetve felekezet anyakönyveinek mikrofilmfelvételeit. A Trianon előtti országterület néhány más településéről is vannak mikrofilmezett anyakönyvek: elsősorban a Felvidékről (Csallóközből), a Délvidékről (Bácskából) és az Őrvidékről (Burgenland), de közel sem a teljesség igényével. E hatalmas és egyedülálló gyűjtemény tulajdonképpen a mormon egyház részére készült el. Az anyakönyvek legnagyobb részét az 1959-1967 közötti időszakban mikrofilmelték. Az akkori Művelődési Minisztérium Levéltárak Országos Központja kezdeményezésére a Magyar Országos Levéltár (MOL) a Genealogical Association of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saint (Salt Lake City, Utah, USA) részére a fenti időszakban folyamatosan - a mormon egyház költségén - filmre vette a Magyarországon található, 1895. október 1-je előtti egyházi anyakönyveket. Az anyakönyvi mikrofilmek egy része az 1828-tól kötelezően az illetékes megyei levéltárakban őrzött másodpéldányokból történt állag-kiegészítés, nemzetközi mikrofilmcsere, valamint ajándékozás útján került a gyűjteménybe". (Berkes József: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. Magyar Nemzeti Levéltár; http://mnl.gov.hu/?akt_menu=589)

¹¹⁰ **Gidófalvy Andor** (1931-1981): református lelkész. 1950-ben a Sárospataki Teológiai Akadémián kezdte tanulmányait, majd az iskola bezárása után Debrecenbe került, és ott szerzett lelkészi oklevelet 1956-ban. Segédlelkész volt a nyíregyházi városi egyházközségben (1955-1961), közben a tanyai körzetben is (1967-ben), majd Újfehértón (1961). Lelkipásztor volt Senyőn (1961-1966), majd onnan került Hernádbudra, ahol élete végéig végezte szolgálatait.

Gidófalvy Andort több nyomorúság érte élete során. „Voltak olyan nehézségei, amiket látott mindenki, és voltak olyanok is, amelyeket csak ő maga hordozott szívében. Legnyilvánvalóbb az ő testi nyomorúsága volt, amikor

szolgálat utolsó esztendejét tolókcocsiból végezte. De nem így kezdődött. Az első világháború idején Erdélyből, Gidófalvából menekült családban született, akiknek nagyon nehéz volt Nyíregyházán gyökeret verni, mindig menekültek, mindig idegenek voltak környezetük számára. Gidófalvy Andor olyan szinten volt jártas a bibliai eredeti nyelvek világában, hogy teológiai professzori tisztségre is méltónak bizonyult. Ennek ellenére néhány kis abaúji gyülekezetben hűségesen végezte szolgálatát és foglalkozott a rábízottakkal. Halála előtti utolsó estén még egy keresztelés alkalmával hirdette a Krisztus evangéliumát, de nyilván a keresztelődényt már nem tudta felemleni”. (Király Katalin: Emlékünnep Hernádbüdön. <http://www.tirek.hu/srl/cikk/541/>)

¹¹¹ **Csomós József** (sz. 1963): gönci lelkész, a Tiszánineni Református Egyházkerület püspöke. Tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban végezte 1980-ban. Szolgálatait a Gyulai Egyházközségben és a Békési Egyházmegye Esperesi Hivatalában kezdte, ezt követően 16 évig Gagybátorban – kilenc falu három anyaegyházában és a hozzájuk tartozó filiákban – szolgált. A gönci gyülekezet 1994-ben hívta meg lelképásztornak. 1991-től két ciklusban az Abaúji Egyházmegye esperese volt, 2002 óta pedig a Tiszánineni Egyházkerület püspöke. (Forrás: <http://www.parokia.hu/publikacio/lista/szerzo/6/>)

¹¹² **Kürti László** (1931–2013): református lelkész, a Debreceni Református Kollégium főigazgatója (1972–1977), 1977-től a Tiszánineni Református Egyházkerület püspöke. A Debreceni Református Kollégiumban érettségizett, majd a Debreceni Református Teológiai Akadémián tanult, 1956-ban szerzett lelkészi oklevelet. Külföldi tanulmányútját követően a Zsinati Iroda Külügyi és Tanulmányi Osztályán dolgozott, 1970-től a DTA professzora. 1977-től a Tiszánineni Református Egyházkerület püspöke és a Miskolc-Belvárosi Református Egyházközség lelképásztora. 1981–1988 között a Református Világszövetség Európai Területi Bizottságának alelnöke, 1985-től A Prágai Keresztény Békekonferencia folytatólagos bizottságának tagja, 1985-től a rendszerváltásig: Borsod-Abaúj-Zemplén országgyűlési képviselője. (Forrás: <http://www.tirek.hu/hir/mutat/35440/>.)

¹¹³ **gróf Klebelsberg Kuno** (1875–1932): jogász, országgyűlési képviselő, művelődéspolitikus, 1921–1922 között belügy-, majd 1922-től 1931-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

¹¹⁴ [Az 1930-as évek elején] „...szükségmunkának segély fejében történő végzésére iskolázott, értelmiségi, egyszóval szellemi dolgozókat lehetett (kellett) rábírn. (...)Az egyetemről frissen kikerülő álláskereső az Állástalan Diplomások Országos Bizottsága (ÁDOB) jóvoltából szerezhetek maguknak alkalmaztatást, kivált, ha jó személyes kapcsolatok is akadtak hozzá”. (Gyáni Gábor: Közmunka a Horthy-korban. Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei; *História*, 33. évf. 7. sz. 2011.)

¹¹⁵ **Makkai László** (1914–1989): történész, református teológiai tanár, egyetemi tanár. Makkai Sándor (1890–1951) református püspök fia. Tanult a kolozsvári református kollégiumban, a kolozsvári tudományegyetemen és a budapesti tudományegyetemen, itt 1936-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett (1936). 1936–40-ben Tisztviselő az Országos Széchenyi Könyvtárban (1936–1940), a Miniszterelnökségen (1940–1941),. 1941–45-ben Kolozsvárott az Erdélyi Tudományos Intézet tanára (1941–1945). 1942-ben magántanári képesítést szerzett a kolozsvári tudományegyetemen. 1940–44-ben a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Szövetségének titkára. 1945–49-ben a Kelet-európai Tudományos Intézet munkatársa. 1949-től az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, 1961-től főmunkatársa, 1976-tól tudományos tanácsadója. 1955-ben a történettudomány kandidátusa, 1970-ben doktora lett. 1971-től a Debreceni Református Teológiai Akadémián az egyháztörténet tanára, 1974-től az Országos Református Gyűjteményi Tanács elnöke. 1964–84 között a Világtörténet c. folyóirat főszerkesztője. 1977-től a Confessio c. folyóirat szerkesztőbizottságának ügyvezető elnöke. 1982–87-ben a Magyar Történelmi Társaság elnöke. Munkásságának első szakaszában főként Erdély középső- és újkori történetével, a magyar-román történelmi kapcsolatokkal foglalkozott. 1949 után a 16–17. századi eszme- és társadalom- és gazdaságtörténet vizsgálata, a protestáns egyháztörténet, valamint a művelődéstörténet került kutatásainak középpontjába. Jelentős eredményeket ért el a 17. századi angol-magyar kapcsolatok és Bethlen Gábor korának feltárásában. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

¹¹⁶ **Kókay György** (1929–2007): könyvtáros, irodalomtörténész. A Pázmány Péter Tudományegyetemen (ELTE-en) magyar-könyvtár szakos diplomát szerzett 1954-ben, 1968-ban az irodalomtudomány kandidátusa, 1991-ben doktora lett. 1951–1963 között az Országos Széchenyi Könyvtár tudományos munkatársa, 1966-ig aspiráns, 1966–86 között az MTA Irodalomtudományi Intézetének főmunkatársa volt. 1981–97 között az ELTE-n a sajtótörténet előadója, 1987-től c. egyetemi docens lett. A rendszerváltás után a Kodolányi János Főiskolán és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is tanított, ahol a kommunikáció tanszék vezetője volt. Az 1772 és 1849 közötti magyar irodalom történetének általa összeállított bibliográfiája mellett munkásságának másik kiemelkedő

eredménye a Bessenyei György kritikai kiadás, amelynek sorozatszerkesztője volt. Ezt megelőzően a Jókai kritikai kiadásban két kötetet rendezett sajtó alá. Folyamatos szövegkiadói tevékenységének köszönhető az első folyóirat-történeti szöveggyűjtemény a magyar folyóiratok programcikkeiből, és az 1780–1848 közti sajtóval kapcsolatos levelekből készített összeállítás. Sajtótörténeti kutatásainak további maradandó teljesítménye az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hírmondó* évfolyamaiból válogatott tematikus gyűjtemény. A magyarországi könyvkereskedelem történetét a kezdetektől a legutóbbi időkig bemutató monográfiája tekintélyes nemzetközi könyvsorozatban látott napvilágot. (Források: Magyar Katolikus Lexikon, Tüskés Gábor: Kókay György (1929–2007). *Magyar Könyvszemle*, 123. évf. 4. szám, 2007.)

¹¹⁷ **Révész Imre** (1889–1967): református püspök, egyetemi tanár, egyház-, művelődés- és társadalomtörténész. Tanult a kolozsvári Református Hittudományi Akadémián (1907–1910), ösztöndíjasként, és a montauban-i Faculté Libre de Théologie Protestante-on (1910–1911). Kolozsvárott a teológia helyettes, 1914-től az egyháztörténet rendes tanára. A Péterfia utcai gyülekezet lelkipásztora Debrecenben 1920-tól, a Tiszántúli Egyházkerület lelkészi főjegyzője (1923–1930). Nyilvános rendes tanár a debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Teológiai Karán (1930), egyháztörténetet tanított. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (1935), rendes tagja (1946), a Comité Protestant des Aminés Françaises levelező tagja (1938) és a genfi egyetem díszdoktora, a református konventi (1925), majd zsinat tagja (1928), a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke (1938) és a felsőház tagja, tagja a Debreceni Nemzeti Bizottságnak (1944), ez december képviselővé választotta az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe (1944. december 16.), majd tagja az Ideiglenes Nemzetgyűlés politikai bizottságának, és a debreceni törvényhatósági bizottságnak (1945. február), a református Zsinat és az Egyetemes Konvent elnöke (1948). 1949 szeptemberében minden egyházi tisztségéről lemondott és visszavonult az aktív közélettől.

(Forrás: http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5676&catid=85:r&Itemid=67&lang=hu)

¹¹⁸ **Berényi József** (* 1918.). Teológiai tanulmányait Debrecenben végezte. „Egyetemi éveit során a Soli Deo Gloria diákszövetség titkára, a teológia seniora. Tanulmányait éppúgy, mint a gimnáziumban, jeles eredménnyel végezte. Révész püspök hatására egyháztörténeti kutatásokat kezdett a református-evangélikus unió körében, majd a seniori évek után a püspök mellett lett nagytemplomi segédlelkész. 1944-től akarata ellenére áthelyezték a Mester utcai gyülekezetbe. Miután a gyülekezet önálló lett, 1949-ben beiktatták tisztségébe. Lelkipásztori szolgálata a háború utáni magyar evangéliumi ébredés sodrában és munkájában telt 1953-ig. Közegyházi tisztségeket viselt, volt zsinati póttag, tanácsbíró, missziói előadó. Következésképpen kitarthatott az evangéliumi igehirdetés és az elkötelezetten hitvallásos és biblikus lelkipásztori magatartás mellett, sőt testvéri közösséget vállalt azokkal, akik tiltakoztak az igehirdetés közvetlen, a bibliai üzenettel össze nem egyeztethető politikai célok érdekében való alkalmazása miatt. Ebből két, egymással szorosan összefüggő dolog következett. 1. Szolgálatát rendkívül nagyszámú gyülekezet hallgatta, közöttük teológiai hallgatók és egyetemisták; 2. A szocializmust teológiai igazoló egyházkormányzat és az annak holdudvarában lévő lelkipásztorok egyre nagyobb bizalmatlansággal viseltettek iránta, majd nyíltan meg is kérdőjelezték szolgálatának hitelességét. 1955-ben tanulmányi szabadság címén tulajdonképpen felfüggesztették állásából. 1957-ben hamis politikai vádak alapján átadták a világi hatóságnak és sokféle zaklatással és megaláztatással járó rendőri felügyelet alá helyezték, 1958-ban pedig fegyelmi úton eltávolították a Mester utcai egyházközség éléről, s egy határszéli faluba, Bojtra internálták. Bojton bő három évtizedet szolgált, 1989-ben vonult nyugdíjba. Rehabilitálása 1988 decemberében ugyan formailag megtörtént, tartalmilag azonban azon a tényen túl, hogy formálisan visszahelyezték a Mester utcai gyülekezetbe, inkább keserűséget jelentett számára, mint elégtételt. 1991-től ismét aktív szolgálatba lépett Sárospatakon, amikor a Teológiai Akadémia meghívta a lelkigondozói tisztre, ugyanakkor vezette a homiletikai gyakorlatokat is. Amit ebben a hivatásban Istentől kért, megvalósult: a teológushallgatók „lelki nagyapja” lehetett. Itteni szolgálatából 1997-ben vonult nyugalomba.” (Dr. Dienes Dénes: Berényi József laudációja a Sárospataki Református Kollégiumért Díj átadása alkalmából; Sárospatak, 2009. június 27., www.tirek.hu/data/attachments/2009/07/.../laudacioberenyijozsef.doc)

¹¹⁹ 1938. augusztus 21-én szentelték fel Debrecenben a Mester-utcai református templomot. A nyolcvanezer pengős építési költséget Tóth Lajos 62 éves kályhásmester adománya fedezte. A 20. század első évtizedeiben Debrecen kertségi templomai sorra épültek, a Mester utcaira nem jutott. Tóth Lajos presbiter adományozta három debreceni házas telkét, a Jerikó utcai szőlős telkét és a ház után járó földjét. Családtalan volt, szabadon rendelkezhetett vagyonával. Az ingatlanokra felvehető volt a nyolcvan-ezer pengőnyi kölcsön, ebből épült a templom. (Forrás: <http://www.refmesterutca.hu/index.php/hu/gyulekezetuenkrol>)

¹²⁰ Az 1960-as évek végén a lelkészhány enyhítésére a MRE bevezette az exmissziót. A teológushallgatók a 4-5. évet gyülekezeti lelkészként, levelezőn végezték. „A Debreceni Teológiai Akadémia tanári kara (...) újra meg újra hangsúlyozta, hogy a hetvenes években általánossá vált exmisszió rendszere (...) a szabályzat legjobb törekvéseit sem teszi lehetővé megvalósítani. Az (...) exmisszió rendszere mégis egészen a nyolcvanas évek elejéig nem volt megszüntethető. Ezért az Akadémiák Közös Igazgatótanácsa, a tanulmányi teljesítményeknek legalábbis a szinten tartása érdekében, 1975-ben szabályrendeletet kellett, hogy alkosson „az exmittált teológiai akadémiai hallgatók tanulmányaikban és gyülekezeti szolgálataikban való megsegítéséről”. (A Debreceni Református Kollégium története (szerk. Barcza József); MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988.)

¹²¹ **vákáncsosok:** a 19. század 60-as éveitől a 20. század 40-es éveig a Debrecen körüli erdőkben letelepedett erdőtelepítő családok. Az erdőbirtokos cívisváros az erdészetnek az erdők feljavításához anyagi eszközöket nem tudott a rendelkezésére bocsátani, ezért az erdők kitermelését, felújítását mezőgazdasági köztes használatlal egybekötve, erdőtelepítő családokkal végeztette, akik a fakitermelés után a vágásterületen letelepedtek, földkunyhót építettek maguknak és elvégezték az erdősítést a csemetesorok közéne mezőgazdasági hasznosítása ellenében. A vákáncsosok zöme a várostól távolabb fekvő erdőkben, Cserén, Halápon, Bánkon, Fancsikán, Pácon élt és dolgozott. Elsősorban falusi szegény emberek vállalták ezt az életformát, akiket az első világháború utáni nehéz gazdasági helyzetben a munkanélküliség kényszerített arra, hogy vákáncsot vállaljanak a város erdeiben s átmeneti időre így biztosítsák a maguk és családjuk megélhetését. A vákáncsosok azonban – akik sok és nehéz munkával, embertelen körülmények között is csak nagyon nehezen tudtak megélni az erdőtelepítésből – állandó problémát jelentettek a városi erdőket kezelő erdőhivatalok személyzetének, mivel munkájuk értéke gyakran nem állt arányban azzal a kárral, amit a lakásuk körüli erdőkben és mezőgazdasági területeken családjuk és jószáguk okozott. A nagy többség nem is iparkodott azon, hogy az erdő megmaradjon, hiszen akkor tovább kellett volna vándorolnia. Az erdőhivatalok, amint erre lehetőségük nyílt, igyekeztek tőlük megszabadulni, számuk így folyamatosan csökkent: 1921-ben 980, 1940-ben már csak 160 vákáncsos család élt Debrecen város erdeiben. 1945 után Debrecen város erdei állami tulajdonba kerültek, s a vákáncsos rendszer végleg megszűnt. (Forrás: Wittner Ferenc: A vákáncsosokról; In: *Erdészeti Lapok*, 1977. február)

¹²² A magyar közigazgatás 1950-es átszervezése során, illetve a tervgazdálkodás bevezetésekor felmerült, hogy a „népgazdasági tervezés” mellett – vagy annak részeként – életre kell hívni a területi és településhálózat-tervezést. E feladat az 1949-ben felállított Területrendezési Intézetre hárult, melynek feladata „a szocialista építőmunkát szolgáló, szocialista településpolitikai kidolgozása” volt. A településpolitikai elsődleges célja az iparosítás településhálózati feltételeinek megteremtése volt.

Többszöri módosítás után három osztályba sorolták a településeket; az I. osztályú települések közé az országos jelentőségű városok kerültek, és a II. osztály települései is városi szerepkört láttak volna el. Az egész későbbi településpolitikai szempontjából is meghatározó jelentőségű volt a III. kategóriába, a falvak (községek) közé sorolt települések megítélése. Az e csoportba sorolt „települések fejlesztését oly módon kell irányítani, illetve korlátozni, hogy egy új, a szocialista termelés érdekeinek megfelelő község-hálózat kialakulásához vezessen”. Mivel egyrészt a fejlesztési eszközök szűkösen álltak rendelkezésre, másrészt úgy vélték, hogy a „gazdaságos” településméret 3000 lakosnál kezdődik, és csak e népes falvakat lehet ellátni megfelelő intézményekkel és közművekkel, a III. kategóriába sorolt települések között a „fejlesztetheység” szempontjából éles különbségeket tettek. Külön csoportba (C) sorolták azokat a községeket, amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésükénél fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista község-hálózatba, és ezért nem is fejleszthetők. E községekben a koncepció szerint beruházás csak kivételesen lett volna engedélyezhető, s csak a termelés érdekeit közvetlenül szolgáló vagy a lakosság elemi szükségleteit biztosító beruházásokat végezhettek. „A C csoportba sorolt települések területére építési engedélyt lakóépületre kiadni nem szabad. A jelentkező építési szándékot – kellő politikai felvilágosítás útján – a felé az A csoportba sorolt település felé kell irányítani, amelyhez a település kapcsolódik” – írta a tervezet. Ezek az elképzelések az 50-es években nem emelkedtek állami határozattá, nem is kerültek nyilvánosságra, következetes gyakorlattá is csak a hatvanas évek végén, a hetvenes években váltak. Egyes elemei, mint például a települések egy részére kimondott építési, beruházási tilalmak, vagy a „szervezet-korszerűsítések” címén végrehajtott intézménykörzetesítés – egyre több községre kiterjedő közös tanácsok szervezése, tsz-összevonások, a falusi iskolák egy részének megszüntetése stb. – azonban formálták a településpolitikai gyakorlatát. (Forrás: Beluszky Pál: Ország a rajzasztalon. *Beszélő*, 3. évf. 2. szám, 1993.)

¹²³ **Trinity College:** a Skót Egyház (Church of Scotland) Glasgow-i Egyetemhez tartozó teológiai fakultása, közvetlenül az Egyetemes Zsinat fennhatósága alatt áll. Eredetileg Glasgow-i Egyházi Kollégium néven

alapították (1856), egyike a Skót Szabadegyház (Free Church of Scotland) által alapított három teológiai fakultásnak. 1930-ban egyesült a teológiai karral, mai nevén. (Forrás: <http://trinitycollegeglasgow.org/>)

¹²⁴ **General Assembly:** a Skót Egyház Egyetemes Zsinata, legfőbb egyházkormányzati szerve. Presbiteriánus egyház lévén a Skót Egyházat inkább presbiteri tanácsok, semmint püspökök irányítják. A gyülekezetek fölött a presbiteri közgyűlés, e fölött a tartományi zsinat, az egyházi hierarchia legfelsőbb fokán pedig a minden évben ülésező Egyetemes Zsinat (General Assembly) áll. Lelkészi elnöke a moderátor. 1929 óta általában Edinburghban, az Assembly Hall-ban ülésezik. A gyűlés főhelyén a moderátor széke előtti asztal körül foglalnak helyet a tisztségviselők. A moderátor széke fölött helyezkedik el a „királyi erkély”, amely az Assembly Hall belsejéből nem közelíthető meg, csak az épületen kívülről. Ez jelképezi a Skót Egyház — alkotmányos és teológiai — függetlenségét a brit koronától.

(Forrás: http://www.churchofscotland.org.uk/about_us/general_assembly)

¹²⁵ Az írásban, rádióban, televízióban, színházban, templomban, előadásokon stb. használt választékos angol nyelvváltozat (Standard English) sokban eltér a mindennapi beszélt köznyelvtől (Colloquial English). Kiejtésben és szókincsben is. Az angol nyelv társadalmi változatai között különleges a cockney, eredetileg a kelet-londoni Cheapside lakói használták. Azok nyelve, akik a Cheapside-i Mary-le-Bow harangjainak hallótávolságában születtek (London keleti külvárosában). Szókincsében önálló, nyelvtanában és hangtanában is. (Forrás: Hutterer Miklós: Bevezetés a germanisztikába. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.)

¹²⁶ **William Barclay** (1907–1978): igen népszerű teológus volt, kiválóan írt, tizenhét munkája jelent meg, többet közülük lefordítottak több nyelvre. Glasgow egyetemén (1946-tól) 28 évig tanított Újszövetséget. Megítélése ellentmondásos. Liberális evangelikáknak mondta önmagát és vallotta az egyetemes üdvözülést. Megírta saját lelki fejlődését is (*A Spiritual Autobiography*, William B Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 1977.)

¹²⁷ **Péter János** (1910–1999): református püspök, politikus. Tanult a budapesti Református Theológián, Párizsban és Glasgow-ban, református lelkészi oklevelet szerzett (1935), a Bethesda kórház lelkésze (1936–1945). Ekkor állami szolgálatba lépett, a Külügyminisztérium béke előkészítő osztályának munkatársa (1945), a párizsi békekonferencián a magyar delegáció tagja (1945–1946), Tildy Zoltán, majd Szakasits Árpád köztársasági elnök titkárságának vezetője 1949-ig, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke (1949–1956), 1956. október 31-én lemondott. A külügyminiszter első helyettese (1958–1961, külügyminiszter (1961–1973), az Országgyűlés alelnöke (1973–1988), az Elnöki Tanács tagja (1957–1961), az MSZMP Központi Bizottság tagja (1966–1988). (Forrás: História – digitális adatbázis. .

http://www.tortelimitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5521&catid=84:p&Itemid=67&lang=de

¹²⁸ **Szent Mungo katedrális:** Glasgow keleti határán középkori épület. 1250 körül alapították, egy évszázad alatt készült el. Skócia legépebben megmaradt középkori temploma.

¹²⁹ **Ulrich (Huldreich) Zwingli** (1484–1531): Svájc reformátora, Luther követője, de Luthernél sok kérdésben radikálisabb nézeteket vallott. Zenész volt, de filozófiai okból (Erasmus hatására) elvetette a templomi éneklést. Zwingli 67 tétele; 44-36. *Az imádságról*.

XLIV. Isten igaz imádói lélekben és igazságban hívják Őt segítségül az emberek előtt való minden lárma nélkül.

XLV. A képmutatók azért mívelik az ő cselekedeteiket, hogy az emberek lássák őket. Jutalmukat meg is kapják ugyanazon időben.

XLVI. Ebből tehát következik, hogy az áhitat nélkül és bérért való templomi éneklés, vagyis inkább gajdolás vagy hívragyból, vagy haszonlesésből történik.

(Forrás: Erdős Károly: Zwingli 67 tétele (fordítás), in: Közlöny XXXIX (1908/3-4).

¹³⁰ A skót gael (gàidhlig) a kelta nyelvek goidel (gael) csoportjába, a szigeti kelta nyelvek családjába tartozik az ír és a manx nyelvvel együtt. A skót gael, a manx és az ír gael az óír leszármazottai. Angolul gyakran Scottish Gaelic, Scots gaelic vagy Gàidhlig formában említik.

(Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Sk%C3%B3t_gael_nyelv)

¹³¹ **Menyhárt János** (1823–1900): teológiai tanár. Tanult Szatmárnémetiben, teológiát a Debreceni Kollégiumban, 1849-ben seniorságot viselt, Göttingában (1852). 1851-től az Ószövetség és Újszövetség tanára.

Az írásmagyarázati tanszék 1884-ben különvált ó- és újszövetségi tanszékre. Menyhárt az újszövetségit tartotta meg. Látása megromlott, 1887-ben nyugdíjba vonult, veje halála miatt maradnia kellett. Vakon tanított, fejből mondta az Újszövetség görög szövegét előadásain. (Források: Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon (2. kiadás, szerk. Ladányi Sándor), Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.; A Debreceni Református Kollégium története; <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=6>)

¹³² **Bethlendi Endre** (1850–1888): fiatalon elhunyt teológiai tanár. Nevét mindig így írta. Helytelen alakban olvassuk Zoványinál, aki közli rövid életrajzát. (Forrás: Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon (2. kiadás, szerk. Ladányi Sándor), Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.) Tanult Edinburgh-ban (1876–1878), Bazelben (1879) és Genfben (1879–1880). Ószövetséget, vallásbölcseletet, angolt és franciát tanított Debrecenben. Menyhárt János veje volt. Mindkettőjünkkel foglalkoztam diákként, újabban Bethlendi munkásságát áttekintettem, írásom megjelenik rövidesen a kollégiumi tanárok arcképcsarnokában.

¹³³ **zsidó felvilágosodás** (hászkálá): az európai zsidóság mozgalma. A 18. század végén indult Nyugat- és Közép-Európában, áterjedt a 19. század második felében Kelet-Európára, a Balkánra és Észak-Afrikára. Alapítója az 1760-as években Moses Mendelssohn (1729–1826), porosz zsidó filozófus, aki elkötelezetten hirdette az európai felvilágosodás eszméit és értékeit. A hászkálá a gettóból való kilépést, a színvonalas héber nyelvhasználatot és a zsidók fokozatos integrálódását szorgalmazta, ötvözve az európai kultúrával. Hívei, a mászikolok a zsidóság helyzetének javítására törekedtek, németre fordították a héber Bibliát, és fölvázolták egy zsidó nevelési reform körvonalait. Mendelssohn halála után a reformmozgalom szószólója Abraham Geiger frankfurti rabbi lett. Követői megreformálták a szertartásokat és a zsinagógai istentiszteletet, lerövidítették a liturgiát, nemzeti nyelven imádkoztak és megszüntették a nemek elkülönítését. Enyhítettek a vallási előírásokon, sok helyütt teljesen elvetették például a táplálkozási előírásokat, a kásrutot is. A hászkálá kiterjedt a zsidó vallástudományi művek modern tanulmányozására, módszereik lényegesen eltérnek az ortodox zsidók által használtaktól. (Forrás: <http://www.betorim.hu>)

¹³⁴ Fekete Csaba: "Psaletrium gradualis, az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya, a protestáns graduálok főbb kérdései" (Értekezés, 2002. Debreceni Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi Tanszék). Az 1636-ban kiadott Öreg graduál olyan liturgikus könyv, amely tartalmazza az úrvacsorás istentiszteleteken, a reggeli és esti imaórákon énekelt, magyar nyelvű gregorián tételeket. Az Öreg graduál és az ehhez hasonló 16. századi könyvek az európai protestantizmus liturgiai fejlődésének egyedi jelenségét bizonyítják, és pedíg azt, hogy az anyanyelven énekelt gregorián tovább élt a magyar nyelvterületen. Ezt az éneklési módot a 18. századig gyakorolták, tehát viszonylag hosszú ideig meghatározta mind a református, lutheránus, mind pedig az unitárius egyház istentiszteleteinek rendjét. (Forrás: <http://reformatus.hu/mutat/375-eves-az-oereg-gradual/>)

¹³⁵ **A. Molnár Ferenc** (* 1942): nyelvész, egyetemi tanár. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett magyar-angol-finnugor szakos diplomát (1963, 1966), ösztöndíjas Finnországban a Helsinki és a Jyväskyläi Egyetemen (1969–1970), kiegészítő felsőfokú könyvtárosi tanulmányokat végzett az ELTÉ-n (1976–1977). A finnugor nyelvészet egyetemi doktora (1972), a magyar nyelvtörténet kandidátusa (1993), a magyar nyelvtörténet MTA doktora (2007). Dolgozott a KLTE Egyetemi Könyvtárában (1966–1979), az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék adjunktusa (1985-ig), a KLTE (majd Debreceni Egyetem) Magyar Nyelvtudományi Tanszékének adjunktusa (2007-ig), docense (1994-től), 2007-től a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszékén egyetemi tanára (2007-től), professor emeritus (2012-től). Tagja a Vizsoly Alapítvány kuratóriumának és a Magyar Református Egyház Énekügyi Bizottsága Zsoltár-albizottságának, a Magyar Református Egyház Doktorok Kollégiuma nyelv- és irodalomtudományi, himnológiai és egyháztörténeti szekciójának, az Erdély-történeti Alapítvány kuratóriumának, a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak, a Magyar Néprajzi Társaságnak, a Nemzetközi Magyarástudományi Társaságnak, a Suomalais-ugrilainen Seura (Finnugor Társaságnak, Helsinki), a Reguly Társaságnak és az Anyanyelvi Konferenciának. (Forrás: http://magyarszak.uni-miskolc.hu/oktatok/amolnar_ferenc.pdf)

¹³⁶ **Király László** 1975–1979 között volt a Református Kollégium Nagykönyvtárának igazgatója. egyben a debreceni Verestemplom lelkésze. (Forrás: <http://www.verestemplom.hu/magunkrol/>) Később kiadói lektorként működött.

¹³⁷ **Keserű Bálint** (sz. 1927.): irodalomtörténész, ny. egyetemi tanár a szegedi József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékén, professor emeritus.

¹³⁸ **Szegedi Kis István** (1505-1572): református teológus, lelkész, költő. A bécsi, a krakkói és a wittenbergi egyetemen tanult, utóbbin doktorátust szerzett 1543-ban. Hazatérte után (1544-től) főleg török hódoltsági területeken működött mint rektor és prédikátor. 1552-ben Sztárai Mihály szentelte lelkésszé. 1554-től haláláig a baranyai egyházkerület szuperintendense volt. Főleg egyházszerzőként nevezetes, Zwingli követője volt. Teológiai művei Genfben és Bázelen jelentek meg. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

¹³⁹ **Melius Juhász Péter** (1532-1572): református teológus, lelkész. Wittenbergben tanult, 1558-tól Debrecen református lelkésze lett. Nevéhez fűződik a kálvini reformáció megszilárdítása Debrecenben és vidékén. Jelentős hitvitázó volt, különös heveséssel küzdött az unitárius Dávid Ferencsel. Életművének nagy részét prédikációi teszik ki, de írt egyházi énekeket is. Elveszett Újszövetség-fordítása 1567-ben jelent meg – állítólag Szegeden, de ezt sokan kétségbe vonják, mivel Szeged hódoltsági terület volt, ahol az Oszmán Birodalom tiltotta a könyvnyomtatást. (Forrás: <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index547.html>)

¹⁴⁰ **Ortutay Gyula** (1910–1978): művelődéspolitikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter, néprajztudós, az MTA tagja, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1947–1950), a Múzeumok Országos Központjának vezetője (1950–1952), a múzeumügy és a műemlékvédelem irányítója volt. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

¹⁴¹ **Bán Imre** (1905-1990): Irodalomtudós, egyetemi tanár. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett diplomát (1930), ahol Horváth János, Eckhardt Sándor, Gombocz Zoltán tanítványa, az Eötvös Collegium tagja volt. Az 1928/29. tanévet állami ösztöndíjjal Párizsban töltötte, a Sorbonne-on; itt kezdett elmélyülten foglalkozni a reneszánsz kultúrával. Hazatérte után, 1930-ban kinevezték helyettes tanárrá a gyöngyösi reálgimnáziumba, ahol 22 éven át tanított. 1940-ben már felkészült, érett kutatóként vizsgálta a XVII. század irodalmát, stílus- és eszmetörténetét. A tudományos dolgozatoknál jelentősebbnek tartotta a gyöngyösi református egyházközség levéltárának, majd 1947-48-ban a városi levéltárnak a rendezését. Legnagyobb érdemének a ferences könyvtár gyűjteményének megóvását s szakszerű helyreállítását tekinthetjük. 1950-1952 között ő volt a gazdája a könyvtárnak. A tudós-tanár hivatalos városi levéltáros, iskolai könyvtáros, tanfelügyelő és igazgatóhelyettes, majd az 1940-es évektől az *Egyháztörténet* című folyóirat szerkesztője és munkatársa is volt. 1949-ben hívta meg Klaniczay Tibor az újjáalakuló Magyar Irodalomtörténeti Társulat Régi Magyar Irodalmi Munkaközösségébe, ahol a XVII. század kutatása volt a területe, a régi protestáns irodalom története. 1952-ben Juhász Géza meghívására lett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem oktatója. Egyetemi tanárként irodalomelméletet is oktatott. A kultúrtörténet, szellemtörténet vonzotta. Vizsgálta az európai, illetve magyar reneszánsz és barokk irodalmat, Apáczai karteizianizmusát, az angol puritán etika magyarországi hatásait, az arisztotelizmus újjáéledését, Balassi platonizmusát. Negyedszázadon át volt a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára, tanszékvezetője, magyar szakos hallgatók nemzedékeinek nevelője, öt évig pedig a Bölcsészkar dékáni tisztségét is betöltötte. Életútja 1952-től egészen haláláig, 1990-ig a debreceni egyetemhez kötődött. Országos elismerést Apáczai-monográfiájával szerzett (1958). A barokk művészetelmélet, a kora újkori retorikai és poétikai szakértője. Munkásságának csúcspontja a *Dante-tanulmányok* címmel közreadott kötet (1988). (Forrás: Petermainé Juhász Zsuzsa: Bán Imre életútja és könyvtára. In. *Bán Imre Emlékezete. Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből III.* (szerk. Fazekas Gergely Tamás és Hollósi Gábor), Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006.)

¹⁴² **Darányi Lajos** (1906-1971): vallásoktató, lelkész, püspök. 1917-től 1928-ig a Sárospataki Református Gimnázium, majd a Teológiai Akadémia hallgatója. 1929/30-ban Halléban, majd Bonnban tanult. A hallei és bonni év kivételével állandóan Patakon tartózkodott. Senior, vallásoktató, majd 1933-tól a sárospataki gyülekezet lelkipásztora volt harminc esztendőn át, 1964-ig. 1948. szeptember 23-án iktatta be Dr. Enyedy Andor püspök a Főiskola ügyvezető lelkész gondnoki tisztségébe. 1957-től a Tiszáninneni Egyházkerület püspöke volt. (Forrás: Benkő Károlyné Darányi Ilona: Száz éve született Darányi Lajos püspök; <http://www.tirek.hu/srl/cikk/235/>)

¹⁴³ **Debreceni Akadémiai Bizottság** (DAB): A Magyar Tudományos Akadémia debreceni területi bizottsága (196-től), az MTA öt területi bizottságának egyike. Tevékenysége kiterjed Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok megyék tudományos életére. A határon túli magyar köztestületi tagjai közül Ukrajna és Románia északi részének tudományos munkatársaival tart közvetlen kapcsolatot. (Forrás:

¹⁴⁴ **Kovács Máté** (1906–1972): könyvtáros, művelődéspolitikus. Hajdúszoboszlón született egy ötgyermekes parasztcsalád első gyermekeként. Tanárai javaslatára a felsőbb osztályokat a debreceni Fazekas Mihály Főreáliskolában végezte. Ezt követően a Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar-francia szakos tanári diplomát. 1931-től a nyíregyházi Evangélikus Reálgymnázium, majd a Városi Fiú Felső Kereskedelmi Iskola tanáraként ténykedett, emellett bekapcsolódott a város szellemi életébe is. A Bessenyei Körben több irodalmi és művelődéstörténeti előadást tartott, tehetséggondozásban vállalt szerepe is jelentős. 1935-ben a debreceni Fazekas Mihály Főreáliskola tanára lett, majd 1938-tól az Egyetem Tanárképző Intézetének Gyakorló Gimnáziumában tanított, közben nyelvi lektorként és tanársegédként a Francia Intézetben is dolgozott. Tanári és tudományos munkájának elismeréseként 1943-ban a debreceni Tankerületi Főigazgatóságnál kapott kinevezést, majd az Országos Köznevelési Tanács munkatársa lett Budapesten. 1945 után a Nemzeti Parasztpárt országgyűlési képviselőjeként kapcsolódott be a közéletbe. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium pedagógiai, illetve elnöki főosztályát vezette, majd a minisztérium államtitkáráként a művelődéspolitikai és köznevelési újjászervezésén dolgozott. Munkájának köszönhető a nyolcosztályos általános iskolai oktatás bevezetése, a dolgozók iskoláinak megszervezése, az iskolán kívüli népművelés intézményrendszerének megalapozása és a korszerű vidéki közművelődési könyvtárhálózat kiépítésének kezdeményezése. A politikai szereplést 1948-ban befejezte. Ezt követően a debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatója (1949-56), és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának egyik vezetője lett (1952-53). Igazgatósága idején, 1952-től törvényerejű rendelet értelmében a Debreceni Egyetemi Könyvtár teljes körű köteles példány gyűjtőhelyé, lényegében nemzeti könyvtári rangú intézménnyé emelkedett. Vezetésével és közreműködésével született meg az 1956. évi 5. sz. törvényerejű rendelet a könyvtárügy szabályozásáról, mely a hazai könyvtári fejlődés egyik alapidokumentuma. Tagja volt az Országos Könyvtári Tanácsnak, és ő töltötte be az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács elnöki tisztét. 1956-ban meghívást kapott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének vezetésére. Fokozatosan újjászervezte, átalakította a képzés tananyagát, tantervét, az oktatás metodikáját, nagyobb hangsúlyt fektetett a képzés gyakorlati jellegére, a korszerű szakirodalmi tájékoztatás igényeinek megfelelő módszerek bevezetésére.

(Forrás <http://lis.elte.hu/TORTENET/kovacs.html>)

¹⁴⁵ **Fülöp Géza** (1928-1998): egyetemi docens, 1986-1994 között az ELTE Könyvtártudományi Tanszékének vezetője. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (1950-ig Pázmány Péter Tudományegyetem) magyar-német-könyvtár szakos diplomáját 1951-ben szerezte meg. 1954-ig a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárosa, majd az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségének irodalmi szerkesztője volt. 1961-ben került az ELTE Könyvtártudományi Tanszékére adjunktusi beosztásban, 1986-1994 között a tanszék vezetője volt. Könyv- és könyvtártörténeti munkássága mellett a bibliológiai kutatás területén is kiemelkedőt alkotott. Egyik vezéralakja volt a könyvtárosok tudományos minősítését elfogadtatni kívánóknak az MTA Tudományos Minősítő Bizottságában, alelnöke volt az MTA Bibliológiai Munkabizottságának és a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak, tagként tevékenykedett a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságában és a Magyar Könyvtárosok Egyesülete elnökségében, vezette az MKE oktatási szakbizottságát. (Forrás: <http://konyvtartudomany.elte.hu/TORTENET/fulop.html>)

¹⁴⁶ **klerikális reakció:** az egyházak és a papság oldalán álló személy, intézmény, mozgalom, irányzat minősítésére alkotott elmarasztaló politikai kifejezés. Első ízben az MDP Központi Vezetőségének 1950. június 1-jén a „klerikális reakció elleni harcról” hozott határozatában használták hivatalosan, amely az egyházakkal szembeni fellépés fokozását, a teljes ellenőrzés megvalósítását tűzte ki célul. 1951/52-ben jelent meg *A klerikális reakció – népi demokráciánk ellensége* c. kiadvány a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztálya *A politikai alapismertetek tanulókörrei részére* című füzetsorozat keretében. Ebből idézünk.

„Mit jelent az, hogy klerikális reakció?

A klerikalizmus olyan politikai irányzat, amely az imperialistákat, a tőkés kizsákmányolókat támogató egyház és papság gazdasági és politikai hatalmának megszilárdítására és növelésére törekszik. Reakciónak – a politikában – a társadalmi haladással való szembenállást, a régi, pusztulásra ítélt társadalmi rendszer visszaállítására irányuló törekvést nevezzük.

A klerikális reakció tehát az egyház leple alatt gyülekező népellenes elemek tevékenysége, amelynek célja a népi demokrácia megdöntése, a régi elnyomó nagybirtokos és tőkés-rendszer – és ezen belül a reakciós főpapok politikai és gazdasági hatalmának – visszaállítása”.

(Források: Czigány Lóránt: Államosított szavaink átvilágítása. Kortárs, 1999. 7. szám, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:mX0PyRhdNsJ:www.ppek.hu/konyvek/Magyar_Dolgozok_Partja_A_klerikalis_reakcio_nepi_democraciank_ellensege_1.doc+&cd=4&hl=en&ct=clnk&gl=hu)

¹⁴⁷ **Katsányi Sándor** (sz. 1931): ny. könyvtáros. 1986-tól 1989-ig a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Ellátó Szolgálat vezetője, majd 1989-1999 között a Központi Könyvtár Olvasószolgálati Főosztály vezetője volt. (Forrás: http://www.fszek.hu/rolunk/?article_hid=13678)

¹⁴⁸ A szépirodalmi művek rendezéséhez használt könyvtári jelzet a betűrendi-jel vagy Cutter-jel, kialakítója Ch. A. Cutter (1837–1903). Ez áll az író nevének kezdőbetűjéből és egy kétjegyű számból; jelzi, hogy az illető mű a szerzőnek a betűrendben rendezett könyvei közül hányadik. Az ismeretközlő művek csoportosítása az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) alapján történik. Az ETO kialakítója M. Dewey (1851–1931), a műveket tudományterületek szerint tíz csoportba, és azon belül újabb és újabb alcsoportokba sorolja. Ezekhez számokat rendelnek. A további rendezés a szerzők nevének betűrendjében történik, a betűrendi jel vagy Cutter-jel segítségével. Az ismeretközlő művek raktári jelzete tehát az ETO-jelzet és a betűrendi jel. (Forrás: <http://www.palfykonyvtar.hu/?modul=oldal&tartalom=1101065>)

¹⁴⁹ Máté 6,33 „Keressétek először Isten királyságát és az ő igazságát, és ráadásként ezek is mind megadatnak nektek”.

¹⁵⁰ **Csomasz Tóth Kálmán** (1902-1988): református lelkész, teológiai tanár, zenetörténész. Középiskolai tanulmányait a Pápai Református Kollégium gimnáziumában végezte (1914-1920). Teológiát Pápán (1920-1922) és Daytonban (USA, 1922-1924) tanult. Segédlelkész volt Lorainban és Detroitban, majd Mezőtúron és Budapesten (1925-1928) Az Eötvös Kollégium tagjaként a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója volt (1928-1932). 1928-tól 1938-ig Kaposvárott hitoktató, sárkeresztesi, majd csurgói lelkész, 1950-től Budapesten a református konventi misszió lelkésze. 1952-től a budapesti Református Theológiai Akadémián az egyházi ének és zene szakelőadója, 1979-ben történt nyugdíjba vonulásáig címzetes főiskolai tanár. Az MTA Zenetudományi Bizottságának 1973 óta tagja, 1976-ban elnöke volt. Kiterjedt irodalmi munkásságot fejtett ki, számos cikke, tanulmánya, műfordítása és verse jelent meg különböző hazai és külföldi egyházi és szakfolyóiratokban. Szerkesztette az először 1948-ban megjelent „Énekeskönyv magyar reformátusok használatára” összeállítást (amelyet Szlovákiában is kiadtak, s amely alapján a szlovák nyelvű református énekeskönyv is készült). Több szaklexikon és zenetörténeti tanulmánykötet munkatársa volt. (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon)

¹⁵¹ **Gulyás György** (1916-1993): karnagy, Liszt-díjas és kiváló művész. A tanítóképző elvégzése után a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán 1942-ben szerzett középiskolai énektanári oklevelet, zeneszerzés-karmesteri szakon. 1945-ben javasolta a Magyar Állami Énekiskola megszervezését. Ez az iskola Tarhos néven került be a köztudatba, és a maga nemében egyedülálló volt. Elsőként valósította meg a gyakorlatban az énekes alapon történő zenei nevelést, Kodály pedagógiai koncepcióját. 1961-ben alapította meg Debrecenben a Bartók Béla Nemzetközi Kórusversenyt, amely azóta is rangos rendezvénye a városnak, és a nemzetközi kóruszenei életnek. Az ő nevéhez fűződik a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola debreceni tagozatának új épülete is a Nagyerdőn. "Egy életet szántam annak bizonyítására, hogy vidékről is lehet Európával együtt lépni" - vallotta. Ebben a szellemben hozta létre 1976-ban a Békés-tarhosi Zenei Napokat. (Forrás: <http://kodalyfilharmonia.hu/hirek-Kodaly-Korus-alapito-karnagyara-emlekezik-a-kodaly-korus-176>)

¹⁵² **Karasszon Dezső** (sz. 1952): orgonaművész, egyetemi tanár. Tanult a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában, orgonaművészi oklevelet szerzett a budapesti Zeneakadémia orgona- és zenetudományi tanszakán (1976). Tanár volt a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában, a Kollégiumi Kántus orgonakísérője is volt és a Debrecen-Nagyterdei Református egyházközség orgonistája. 1988. óta a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola (ma: a Debreceni Egyetem Konzervatóriuma) tanára. 1991-ben megalapította a az orgona-tanszakot, 1994-ben az egyházzene-tanszakot. 1993-ban alapította a gyülekezeti graduálkórust (Schola Calviniana). Synopsis gradualis (gregorián ének és református istentisztelet) című értekezésével doktori címet szerzett a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen (2002). — Értekezésének korábbi alakja megjelent in: *Egyház és művelődés. Fejeztek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből.* Szerk. G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. (Forrás: http://www.refnagyverdo.hu/zene_enekkar.php?karasszon_dezso)

¹⁵³ **kantilláció**: a recitálás egyik formája, prózai szöveg emelt, énekszerű hangon való olvasása. Az ősegyház liturgiájában így olvasták föl a szövegeket, elsősorban a Szentírást. Cicero cantus obscuriorjára (rejtett ének) vezethető vissza, mely a nagyszámú hallgatóságnak szóló, emelthangú előadást jelentette, s a „túlvilági” mondanivaló erejével szakrális közösséget teremtett egy fórum piaci sokadalmával szemben. (Forrás: Magyar Katolikus Lexikon)

¹⁵⁴ A könyvtár a XX. században. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest, 1988, 445–451. — Személyes érintettség (kutathatóság és hozzáférhetőség) következtében, valamint a levéltári dokumentáltság hiánya miatt csupán summás megjegyzéseket engedett meg. (Fekete Csaba)

¹⁵⁵ Leslie McFall: *The Enigma of the Hebrew Verbal System. Solutions from Exalt to the present day*. Almond Press. (Historic Texts and Interpreters in Biblical Scholarship.). Magyarul: *A héber igerendszer rejtelméi. Megoldási kísérletek Ewaldtól napjainkig*. Fordította Fekete Csaba. Kézirat gyanánt. Debrecen, 1989. (A Debreceni Református Theológiai Akadémia Ószövetségi Füzetei.)

¹⁵⁶ **Jánki Péter** (megh. 1784): református lelkész. Tanulmányait a Debreceni Kollégiumban kezdte, itt 1728. április 25-én a tógátusok sorába lépett. 1735-től köztanítóként dolgozott, majd 1738 májusától 1739 elejéig senior volt. 1740-ben beiratkozott az utrechti egyetemre. Miután hazatért, 1741-től Földesen, 1747-től Kabán, 1750-től Bakonszegen, 1753-tól Balkányon, végül 1761-től Hajdúsámszonban teljesített lelkészi szolgálatot. (Forrás: Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. (3. jav. és bőv. kiad.) A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.)

¹⁵⁷ Jánki Péter munkássága a Kollégiumi Könyvtárban. In: *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati 1991*. Debrecen, 1993. 309–331. (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXIX.).

¹⁵⁸ **Institutio Christianae religionis** (röviden Institutio, „A keresztény vallás rendszere”) Kálvin János fő műve, a kálvinista teológia összefoglalása (1536).

¹⁵⁹ **Borsa Gedeon** (sz. 1924): bibliográfus, az Országos Széchényi Könyvtár bibliothecarius emeritusa, a nemzeti és az európai nyomdászattörténet világszerte elismert szakértője. A Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karán végzett 1945-ben. 1950-1951 között a Levéltárak Országos Központjának munkatársa volt, 1951-től az Országos Könyvtári Központ, majd az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársa. 1961-1983 között a Régi Magyarországi Nyomtatványok bibliográfiai szerkesztőségét vezette. Legfontosabb kutatási területe a 16. századi nyomtatványok és az ősnymtatványok nemzetközi nyilvántartása. (Forrás: <http://www.oszk.hu/hirek/borsa-gedeon-szechenyi-dijas>)

¹⁶⁰ *Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén*. In: Magyar Könyvszemle 103 (1987) 312–315.

¹⁶¹ **Hörtsik Richárd** (sz. 1955.): református lelkész, levéltáros, tanszékvezető egyetemi tanár, politikus. A Debreceni Református Hittudományi Akadémián 1980-ban, az ELTE levéltár szakán 1982-ben, történelem szakon 1985-ben végzett. A Debreceni Egyetemen a történettudományok habilitált doktora 2002-ben. 1977-79 között Sárospatakon volt segédlelkész, majd 1979-83 között levéltáros, 1983-94: levéltárigazgató (Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak). 1995-től tanszékvezető egyetemi tanárrá nevezték ki a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen. 1990-ben az MDF, 1998-ban a Fidesz színeiben lett országgyűlési képviselő. 2006-2010 között Sárospatak polgármestere volt. (Forrás: http://www-archiv.parlament.hu/eu2011/sites/default/files/horcsikrichard-cv_2010.pdf)

¹⁶² Kálvin Sárdon és Radnóton. Hazai tananyag volt az Institutio 1595-ben. In: *Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről*. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond. Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, 2011. 60–115.

¹⁶³ Az első hazai konfirmációs agenda kiadásai és szerzője. In: Magyar Könyvszemle 102 (1986), 219–220. — Piskárkosi Szilágyi Sámuel ismeretlen munkája. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve. Debrecen, 1985. 97–98. (Könyv és Könyvtár 14.)

¹⁶⁴ Első konfirmációs Ágendánk (1751)- Piskárkosi Szilágyi Sámuel névtelen munkája. Szövegkiadás, hasonmás és tanulmány. Debrecen, 2007. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 10.)

¹⁶⁵ Például: *Liturgia Sacrae Coenae*. [Pataki ágenda]. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta Fekete Csaba. Sárospatak, 2003. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 3.) — *Liturgia Claudiopolitana. A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján*. Közreadja: Fekete Csaba. Debrecen, 2005. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetnek Kiadványai 1. Nyelvi és művelődéstörténeti adattár. Kiadványok 9.) — *Komáromi Csapkés ágendája. Keresztelés, úrvacsora, esketés és eklézsiakövetés szertartási rendje 1653-ból*. Bevezeti és közreadja Fekete Csaba. Debrecen, DRHE 2009. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének kiadványai 3.) — *Alvinci Péter: Az Úrnak szent Vacsorájáról való rövid intés az szent Pál apostol tanítása szerint. Egnéhány szükséges kérdésekkel és feleletekkel egyetemben*. Kassa, 1622. Szövegkiadás és tanulmány: Fekete Csaba. Debrecen, DRHE, 2011. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének kiadványai 4.) — *Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból, 1583, 1596*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Fekete Csaba. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 11.) — *Örvendőzzünk körösztényök. Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében*. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2012. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 15.)

¹⁶⁶ Az Öreg graduál Psalteriuma. In: *Református Szemle CIV* (2011) 375–396. — Ó, Jézus, egek harmatja. Kanciók és himnuszok a délvidéki graduálokból. In: *Eruditio, virtus et constantia*. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére. Szerk. Imre Mihály–Oláh Szabolcs–Fazakas Gergely Tamás–Szárász Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 179–193. — Az én szívem szép éneköt gondol. Négy zsoltár nyomában. In: *„Isten Fia magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe”*. Ünnepi kötet Dr. Márkus Mihály püspök-professzor 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. Vladár Gábor–Szabó Előd. Pápai Református Teológiai Akadémia, 2013. 15–41.

¹⁶⁷ **Beythe István** (1532 – 1612): protestáns püspök, egyházi író, botanikus. Tanítói, majd tanári évek után alsólendvai lelkész 1565-től, majd 1574-ben soproni magyar lelkész lett. Innen nem egészen két év múlva Németújvárra ment, hol egyszersmind Batthyány Boldizsár grófnak is udvari lelkésze volt. 1582-ben jelen volt a pozsonyi országgyűlésen, 1585. július 25-én a Vas megyei Hegyfalva községben tartott zsinaton a dunavidéki protestánsok szuperintendensévé választották. A csepregi zsinatot 1587. március 12-én tartották Beythe István vezetésével. A Beythe előterjesztése alapján itt alkotott 27 kánon leginkább a lelkészek és tanítók erkölcsi-magatartási szabályaira vonatkozó fegyelmi szabályokat tartalmazza. Az 1591 június 2- 3. között megtartott csepregi kolloquiumról az ott többségben levő lutheránus lelkészekkel és hittudósokkal szemben folytatott másfélnapos vita után távozott. 1595-ben le is mondott a püspökségről, azonban a reformátusok továbbra is őt tekintették vezetőjüknek. A kálvini és filippista irányú protestánsok Beythét követve 1595 után határozottan Kálvinhoz csatlakoztak. Az 1598-ra teljesen önálló szervezettel rendelkező evangélikusok is csak halála után választották meg az első evangélikus püspököt.

Munkásságának fontos része volt a növénytan tudományos kutatása. A kor leghíresebb botanikusával Clusiusszal összeírta a mai Ausztriában ismeretes növények magyar neveit s a latin neveikkel együtt Stirpium nomenclator Pannonicus címen kiadta Németújváron 1583-ban.

(Forrás: http://church.lutheran.hu/reformatio/ppanteon/pp_ref_beythe_istvan.htm)

¹⁶⁸ **Rados Jenő** (1895–1992): építész, építészettörténész. Műegyetemi adjunktus (1923), egyetemi magántanár (1932), majd nyilvános rendes illetve tanszékvezető tanárként tanított 1957-ig. Azután a VÁTI osztályvezetője (1958–1986). Szakirodalmi munkássága több területen, különösen műemléki és történeti kérdésekben alapvető. (Forrás: Életrajzi Lexikon.)

¹⁶⁹ Jer 6,16 „Álljatok ki az utakra, és nézzetek szét, kérdezősködjétek az ősi ösvények után, melyik a jó út, és azon járjatok, akkor nyugalmat találtok lelketeknek!”